

безприкрас>українське

**Осип
Турянський**
Поза межами
болю
Дума пралісу
Вибране

Турянський

О. Турянський належав до тієї групи митців, які «призначені самим письменницьким інстинктом, вибирають перо серед кількох можливих засобів діяльності і, якщо воно було для них єдиною можливістю, відкладають його, як тільки виконають свою місію».

ЯН ПАРАНДОВСКИЙ

ПРО АВТОРА

Турянський Осип Васильович народився в селі Оглядіві Радехівського району (тепер — Львівської області) 2 лютого 1880 року. Після навчання у сільській школі і класичній Львівській українській гімназії закінчив філософський факультет Віденського університету, здобув ступінь доктора філософії. Брав участь у студентському товаристві «Січ», працював кореспондентом часописів. У 1908 р. дебютував як прозаїк, опублікувавши у віденському альманасі «Січ» добірку оповідань.

Із 1910 р. викладав українську мову в Перемишлянській гімназії. У 1914 р. мобілізований до австрійського війська. У 1915 р. потрапив у сербський полон. Пережив виснажливий перехід засніженими Альпами, під час якого загинули десятки тисяч військовополонених.

Після війни викладав право у Віденському університеті. У Відні 1921 р. вийшов друком роман «Поза межами болю» українською і німецькою мовами. За його мотивами в 1989 р. знято однойменний художній фільм (режисер — Я. Лупій).

Із 1923 р. — директор Яворівської, а пізніше Дрогобицької гімназій на Львівщині; з 1925 р. — учитель грецької мови в Рогатинській гімназії Станіславщини. Співорганізатор видавництва «Журавлі». Із 1929 р. — викладач у Тлумацькій приватній гімназії. Помер 28 березня 1933 року у Львові.

Автор поезій, оповідання «Боротьба за великість» (1926), комедії «Раби» (1927), різдвяної легенди «Як люди приймали Христа» (1933), сентиментальної повісті «Син землі» (1933), етнопсихологічних, мовознавчих і літературно-критичних статей, поетичних перекладів. Літературний псевдонім — Думка.

«In crudo» (безприкрас)>українське

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

*Поза межами болю
Дума пралісу*

Вибране

ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР «АКАДЕМІЯ» 2015

УДК 821.161.2-31
ББК 84.4УКР-44
Т89

Турянський О.

Т89 Поза межами болю. Дума пралісу : Вибране / Осип Турянський. — К. : ВЦ «Академія», 2015. — 312 с. — (Серія «In crudo»).

ISBN 978-966-580-458-1 (серія)

ISBN 978-966-580-459-8

«Поза межами болю» Осипа Турянського поряд із романами «Смерть героя» Р. Олдінгтона, «На західному фронті без змін» Е.-М. Ремарка, «Прощавай, зброе!» Е. Хемінгвея визнаний одним із кращих творів світової літератури про Першу світову війну і «втрачене покоління». Трагічна боротьба за життя у пащі смерті, спротив нелюдським інстинктам задля збереження людського задають йому напружену епіко-ліричну інтонацію. «Дума пралісу» — алегорична повість про «українське дводушся» та інші комплекси українства.

УДК 821.161.2-31
ББК 84.4УКР-44

Літературно-художнє видання

Серія «In crudo». Заснована в 2015 році

Турянський Осип Васильович

Поза межами болю. Дума пралісу. Вибране

Науковий консультант проекту —

доктор філологічних наук, професор Ю. І. Ковалів

Редактор Г. Т. Сенькович

Коректор Н. А. Ганжа

Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 80 x 100 / 32. Ум. друк. арк. 14,43. Зам. № 5-04-0603.

Видавничий центр «Академія»,

04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38–44.

Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.

E-mail: academia.book@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Видруковано у ПрАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”

корпоративне підприємство ДАК “Укрвидавполіграфія”»,

вул. Енгельса, 11, м. Харків, 61012.

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

© Видавничий центр «Академія», оригінал-макет, 2015.

© Штогрин В. М., дизайн серії, дизайн книги, 2015.

ISBN 978-966-580-458-1 (серія)

ISBN 978-966-580-459-8

Зміст

Поза межами людського болю...	7
<i>Поза межами болю. Картина з безодні</i>	11
Роман	
<i>Дума пралісу</i>	123
Повість	
Передне слово	125
I частина: Природа	128
II частина: Дух	238

Поза межами людського болю...

Ідучи Личаківським цвинтарем у бік Погулянки, можна побачити на узбіччі невеликого пагорба похилений і побитий часом хрест. Там — могила українського письменника Осипа Турянського. Факт поховання зафіксований у цвинтарному реєстрі. Люди впорядкували могилу, але немає певності, що саме в ній покоїться прах автора відомого роману «Поза межами болю».

І дата народження Осипа Турянського оплутана в гарячому тумані історії дослідницькими недоглядами. Краєзнавець-бібліограф села Оглядів якимось дивом зберіг церковну книгу народжень села, де зафіксовані за номерами помешкань родоводи місцевих жителів з останніх десятиліть XVIII до початку XX ст. Ось там і значиться, що Осип Турянський народився 2 лютого, а не 22, як подають академічні видання й інтернет-ресурси.

Перебуваючи на італійському острові Ельбі як інтернований офіцер австрійської армії, О. Турянський у таборах військовополонених 1917 р. закінчує перший варіант роману «Поза межами болю» — одного із кращих антивоєнних творів у світовій літературі. На його сторінках війна дивиться не очима зброї, барикад чи військових маневрів, а внутрішньою драмою людської душі, промовляє не відлунням пострілів, а осколками болю. У романному полі шикуються не армія солдатів,

а «легіон почуттів», що, взявши гору над силою природи, тріумфує свою перемогу в «країні духа».

Сюжет тієї «книги болю» вражає своїм трагізмом. Узимку «під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали із собою всіх бранців, 60 000 душ, та погнали їх на албанський «шлях смерті». В албанських горах, нетрях з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців».

Убивши конвоїра, семеро полонених, серед них був і Осип Турянський, відійшли від «шляху смерті» і зупинилися над проваллям. Більше десяти днів вони нічого не їли, сил іти далі не мав ніхто. Уникнути голодної смерті хоч комусь із них можна було, наважившись на неймовірне — канібалізм, а врятувати від замерзання міг лише вогонь із одягу, що звисав на обморожених і схудлих тілах. Жахливі думки про порятунок ціною чужого життя чорним гайворонням кружляли над головами втікачів. У присмерках безнадії, відчаю і нестерпного болю вони розігравали трагедію душ і тіл: танцювали навколо багаття, розведеного із одягу тих, хто знесиленим випадав із кола. Знову хтось падав, прирікши себе замерзати голим на снігу, а ті, хто ще тримався на ногах, продовжували танець за життя. Вистояти вдалося лише Осипу Турянському.

«Поза межами болю» належить до рідкісного міжродового літературного утворення, названого в західноєвропейській жанрології ліричним романом. Його експресіоністична форма розкривається найрізноманітнішими інтонаціями, які розкривають долі далеких у часі поколінь. Драматичний ліризм, надривистий ритм й експресію роману точно передають слова С. Малларме: «оркестр на малій скалі». Монументальне мислення, новелістично скроєна структура, фрагментарна (картинна) стилізація сюжетної лінії, кінемато-

графічний монтажний принцип роблять його епічно багатовимірним і лірично поліфонічним.

Своєрідним продовженням, фенотекстом роману «Поза межами болю» є філософсько-алегорична повість «Дума пралісу» (1922). Навіть її задум, який розкрив автор, виявляє їх тематично-біографічну спорідненість.

Під час штурму сербської гори Ягодіни, що забрав багато життів, Осипа Турянського вразило, як солдати «падали на землю, з пробитими багнетами грудьми і животами, повзли у власній крові і з останніх сил впиналися завмираючими пальцями одні одним у горла й в очі та серед смертельних судорогів у таких жахливих обіймах конали...». Тоді з жахом подумав, що люди — гірші звірів. Звідти почався задум повісті «Дума пралісу» — розповіді про лісових мешканців, що зібралися засудити людство за жорстокість, дикість, фальшиву духовність, садизм і владолюбство.

Основні події починаються зі звернення-скарги до Верховного лісового суду маркізи Малпи про те, що Вовк скоїв тяжкий злочин — обізвав її людиною. Процес, у якому головував Верховний суддя — цар Лев, прокурором був Лис Микита, адвокатом — Борсук, жандармом — Ведмеденко, а Тигренки, Соболі, Бобринські, Бузьки — свідками темних глибин людської душі, вивів на очі звироднілу абсурдність людини. Сміливість думки і влучне використання художніх засобів наблизили алегоричну за жанрово-стильовими особливостями повість до «театру абсурду» — надвагомого явища в західноєвропейській художній свідомості ХХ ст.

У «Думі пралісу» О. Турянський порушує й етнопсихологічну проблематику, а також розвиває теорію «українського дводушшя», за якою у багатьох українців живе дві душі: героя і раба. У її розвиток наводить рядки національного гімну: «Згинуть наші ворожень-

Поза межами людського болю...

ки, як роса на сонці...». Звірі, почувши ці слова, не могли вийти з подиву: як українець, перебуваючи в неволі, проявляє любов до своїх ворогів, називаючи їх ласкавим словом «вороженьки». Дивує О. Турянського етнопсихологічна пасивність українців, яку засвідчують мрійливість та ілюзорна віра в автоматичність поступу бажань: «роса на сонці» зникає сама собою — це природний процес, що не потребує жодних зусиль, а ворогів необхідно поборювати.

Які б випробування не звідав Осип Турянський, серце його завжди належало Україні. Усі роки терпів у душі іржавий осколок війни. Так і не зміг вийти із пережитого на снігових вершинах албанських гір. Світ болю став праосновою його творчості: жив своїм болем і знаходив сили, щоб тамувати в собі його нестерпність.

Слово Осипа Турянського веде у дивовижний простір, де фабула твору покидає своє «заземлене тіло» й у всій наготі постає «душа» — внутрішнє надривання нервів і помислів героїв, осягання розумом бід і щастя людства. Він повинен був здобути на таке слово, бо його дух — поза межами людського болю.

Андрій Печарський

Поза межами болю

Картина з безодні

Роман

Присвячую моїй дружині й моєму синові

Переднє слово

Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину. Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас, і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля і смерті.

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві. Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самотнім, сиротою між людьми, з якими довелось мені жити тепер — на вигнанню.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій!

І ти вже не живеш.

Твої кості білють далеко серед синіх степів України.

Осінній вітер б'є їх.

Холодний дощ умиває їх.

Роса вранці сльозами паде на них.

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалобним вінком квітів на їхню нікому не знану, Богом і людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки падуть прокльоном на старий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчемності.

Хай ясна ідея, що в цім оповіданні промінням блискає з цвинтарища й хаосу стихій і з безмежного болю й

божевілля людей, розгориться полум'ям у душі молодого українського покоління й веде його все вище й вище на сонячний шлях волі і щастя великого українського народу й до вселюдського братерства й любові.

І коли наша боротьба за волю така важка і кривава, то не падаймо ні на хвилю в темряву розпуки, бо

Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце — мрія мрій.

Відень. У вересні 1920
ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней. Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті тіні й пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би з розпуки.

Але вони їх не побачать, бо ті тіні розвіються, як сонні мари, в безодні буття й ніхто навіть не знатиме, де й коли.

Під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою та погнали їх на албанський «шлях смерті».

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу долі.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

Чорні хмари закрили заздрісно сонце і блакить неба й повисли над ними, як велетенські чорні крила все-світнього духа знищення.

І спокійні ці хмари, як німе прокляття, непорушні,
мов скелі, невблаганні, як доля.

Понура тьма хмар поклалася гробним каменем на
замучені душі.

Земля відцуралася їх.

Вона кликнула їх у ті високі гори, між дикі строми й
безвісті, де на кожному кроці чатує смерть.

Відгородила себе від них густими хмарами мряки,
яка висить по обох боках гірського хребта і схожа на
розбурхане, сіре море, що застигло і скам'яніло.

Чорне море хмар на небі глядить понуро на сіре
море хмар над землею.

А всередині між двома морями йдуть тіні по срібно-
білому хребті гір.

Вони наче висять між небом і землею.

Між життям і смертю.

Гірський хребет розпустив могутні, розколені,
пошарпані й нагі ребра, які місцями тонуть під ногами
тіней у сизій млі, то знов виринають із неї і гинуть на
крайнебі в чорних хмарах.

І лежать на хмарах, мов скелет дивного великана, що,
руйнуючи життя, й сам погиб.

І біліють, мов срібні острови, серед сірого моря
мряки, то чорніють стрімкими обривами скель над
безоднями, то підносять гордо і грізно кам'яне чоло до
хмар.

А там недалеко на крайнебі гори-велетні сховали
білі голови в чорних хмарах, а їх темні, гранітні стіни,
роздерті в титанічній боротьбі стихій, навислі над про-
пастями великанські звали, брили і строми, являють
собой образ безмірного знищення й руїни.

З сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з
кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна гли-
бінь грози, суму й безнадійності.

Та проте здається, що дух руїни не завершив ще свого діла знищення. Могутній володар тих диких безвістей — мороз скував і приспав його і все кругом заляв.

І серед реву боротьби й нищення небо, гори, земля — все нараз замовкло і скам'яніло.

Та серед цієї залятої, скам'янілої тиші небес, хмар, гір і глибини царить якийсь повне грози й таємне оживання.

Хмари до хмар, гори до гір притулилися в німій тривозі і наче шепчуть до себе:

— Хтось небаром явиться...

Хто це буде? Що це буде?

Чи оркан струсне горами й безоднями?

І порве всі іскри життя, яке аж тут заблукало, в божевільний вир, і одним ударом усе загасить, усе розіб'є, розтратить та кине у тьму небуття, в безодню нічогості?

Вже довго вони блукають по албанських безвістях. Два невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті.

В останніх днях загніздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність.

Від десятиох днів вони вже нічого не мали в устах. Нема вже диких овочів, ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

Останки обшарпаного одіння висять на них, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістках.

Ноги, опухлі з голоду й зимна, здебільшого обвинувати онучами, які щораз розлізаються, доки зовсім не облетять.

І не одна людина йде по замерзлому снігу босоніж.
У них уже ледве видно сліди обличчя.

Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили.

Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землистою поволокою, що схожа на пліснь у грибів.

На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі.

Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають душі, щоб разом із нею покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму.

Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля.

Коли одна людина гляне в лице другій, здригається.

Відвертається з жахом, а тремтячі уста шепчуть:

— Смерть...

Лиш деякі сліпі люди не видять смерті в обличчях других.

І не мають втомлені очі людей на чому спертися, ні на чім відпочити.

Шукають неба.

Та неба немає.

Тільки байдужа і скам'яніла гроза чорних хмар наче посилає їм лише одну думку:

— Смерть.

Очі відвертаються від неба і блукають по безкрайньому морі сірих хмар над безоднями.

А те море бездонно сумне, безмежно безнадійне.

І очі людей ховаються ще глибше в ямах і замикаються.

І шукають у замученій душі світла.

Але й душа окута, мов цвинтарним муром, сумом
ночі й холодом смерті.

І тоді остання життєва сила, остання туга розбиває
кайдани дійсності.

Свідомість бунтується проти безтямного болю й
нужденності буття й западає в сон.

Замучені голодом, морозом і безсонними ночами,
вони попадають у сумерк півсвідомості, яка хвилями
зникає, то знов деколи переходить у повну несвідомість.

І їх уяву огортає серпанок сонячних привидів і боже-
вілля.

Їхня свідомість похожа тепер на сонце.

Пливуть малі й більші хмарки, в меншій то дальшій
віддалі від себе і притемнюють та заслонюють його на
мент або на довшу хвилину.

Аж насуне велика чорна хмара й заступить сонце,
може, не все.

І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвала-
ся, це ввижається тіням наче промінь сонця в темряві
їх душі.

І, захоплені тим промінням, вони бачать життя, яке
кинуло на них уже присуд смерті.

Їм увижаються люди, які їм були близькі колись.
Вони вітають, обнімають їх, говорять з ними.

Вони чують дивні звуки з далекої батьківщини, спі-
вають пісні, які ще дітьми чули. З малими винятками
вони всі, здається, збожеволіли.

І з ясними видіннями вони вмирають з усміхом на
устах.

Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають німечних людей,
які вже не можуть піднятися.

Боятися серби, щоб ці вмираючі людські тіні не одстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська, від якого здалека аж тут гомонить час від часу глухо гук гармат.

Багато їх кидається в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі.

Ось недалеко паде одна людина.

Серб здіймає з плечей кріс і підходить до неї.

Людина витягає руки й розказує сербові:

— Мої діти ще оттакі маленькі. От тіцькі ще.

Показує рукою, які маленькі його діти, й роздираючим голосом благає:

— Брате сербе, не осирочуй моїх діточок!

Але ворог не знає милосердя.

Лунає гук вистрілу.

І тінь останніми краплями крові червонить білий сніг.

Так умирає багато людей з перестріленими або багнетом пробитими грудьми й головами.

Кожна людина збирає останки сили, щоб не впасти. Ідуть з найтяжчим зусиллям.

Уста судорожно затиснені, жили на темно-сірих і зелених чолах виступають наверх, наче хочуть одірватися від обличчя.

Їхні голови хиляться безсильно на груди.

Наче невидима сила закинула їм тяжкі верії на шию і гне й тягне їх живосилом до землі.

Їдуть, наче тягнуть власні трупи на великий похорон.

Гробову тишу природи перебиває тихе зітхання, уриване хлипання, голосний лемент і зойкіт людей з босими ногами на замерзлому снігу, радісні оклики збожеволілих, сербські стріли й останній крик розпуки перед смертю.

Багато людей утратило ясну свідомість того, де вони,
звідкіля й куди йдуть?

Деякі забули мову.

У найбільшій частині людей серце вже заснуло.
Воно не чуває вже більше ніякого болю, ні ба-
жання.

Ніякої туги за життям, ні за далекими єствами.

Батько... мати... жінка... діти?..

Що це?

Якось імлюю овіяна, в струї вічності похована, прис-
пана в душі згадка з давньої-прадавньої, замерклої
минувшини.

Якось неймовірна, чудова казка з раю, котрого немає
на цій землі.

Що їх зустрине через годину, через дві, завтра? Це їм
байдуже.

У них уже немає навіть сили думати про те. Вони за-
крили очі і сплять якийсь час ідучи, поки не ляжуть
навсе на «шляху смерті».

Душевне отупіння покидає їх на хвилину. І в їх душі
прокидаються бажання, що в'яжуть їх з життям.

Ось одна людина з босими, фіолетними ногами угле-
діла нараз на хмарах над деброю вогонь.

З заіскреними очима показує його товаришам.

Три товариші біжать там, де вогонь видять.

І падають на хмари над пропастю.

І хмари проковтують їх, як море зерна піску, як віч-
ність хвилинку.

Здається, що ні боги, ні темні сили не мають відваги
дивитися на цей образ людського горя й починають за-
сновувати його густим серпанком снігу.

Небо, хмари, гори й людські тіні — все зникає й обертається в одну безконечну мряку, сіру, як життя, сумну, як смерть.

Здається, світ поволі зісувається в якусь бездонну прірву.

З безодні виринає срібно-біла хмарка.

Як сонна мрія, знімається над ними і пливе настрічу понурій тьмі небес.

Ні, це не хмарка...

Це якесь дивне єство, що співчуває людському стражданню.

Це самотній, ясний, добрий дух.

Він запитує когось у чорних хмарах:

— Чому велиш серцю тіней ще слабо битися? Розбий те серце на шматки!

Хай воно не кривавиться останніми каплями крові!

Що це?

Здається мені... переді мною... якесь дивне, змарніле дерево... дві тонкі... всохлі гілляки...

Ні, це людина.

Він підняв руки до неба.

Чого він підняв руки до неба?

Чи він молиться?

Чую шепіт:

— О, жорстокий, жорстокий!..

Я глянув на його руки і здригнувся.

Ні, не гляну на свої...

Знаю: і мої такі.

Нараз чогось так жаль мені стало наших рук. Так жаль кожної людини, що тільки й на те думає, щоб терпіти.

Жаль усього людства, що в пеклі світової війни так
тяжко карається.

Щось підступило мені під горло.

Щось тиснеться до очей.

Ні, ні, ніхто не побачить їх...

Вони всі вже виплакані.

Очі висушли, замерзли.

Де ти, Василю, мій друже єдиний?

Ти упав серед снігу.

Чи ще живеш?

Чи вже більше не чуєш болю?

Чи вже дивиш з недосяжних висот на мене?

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьома товаришами на кінці довгого ряду, став.

— Що тобі? — питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка — це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузеньку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

— Хто покине його? — застогнав Ніколич.

— Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стало.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

— Ідіть! Я тут останусь.

Добровський обізвався:

— Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

— Але врямо не від сербської кулі,— воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима.

Старий сербський стражар приступив до них.

— Наперед!

— Мовчи! — крикнув Сабо.

Серб ізмірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебри.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу, і всі сім відійшли набік від «шляху смерті».

Стали й оглянулися кругом.

Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть.

Із-за гори на крайнебі виповзли із таємних глибин землі дивовижні облаки-страхіття і ще більше місце сонця заступили. Виглядали, мов казочні упирі. Отворили великанські, червоні, наче в крові скупані, пащі, щоб кинутись на гори й пожерти їх разом зі сімома живими ествами.

Бо як посміло життя заблукати в цей цвинтар природи?

На кілька кроків від них гірський хребет спадав стрімкою стіною в безодню.

Вони глянули на широке море хмар під собою й на верхи гір, які здіймалися понад хмари, як величезні могили всього буття.

Ніде ні сліду людського життя.

Всюди замерзлим, бездушним трупом простелилася ледова пустиня.

А коли б десь далеко найшлась албанська хижа, то вони не мали б сили зайти до неї.

Та й що з того, якби й зайшли?

Замість гостинності вони найшли б на порозі тієї хати смерть із рук диких албанців.

Щось невимовно понуре шепче їхній душі, що їм уже не вернутись до життя.

Їх очі доганяють товаришів, яких вони покинули.

І велика туга за ними й за життям, як останнє полум'я погасаючої свічки, розгорається в їх душі.

Перед ними сунеться поволі довгий ряд тіней.

Повзе, як великий, розтоптаний хробак, який останніми зусиллями вверчується в сизу млу, щоб там супокійно сконати.

Вони простягають руки за товаришами.

— Чекайте! Чекайте!

На їхній голос гомонить понура відповідь із яруг:

— Чекайте! Чекайте!

— Не йдім за товаришами,— кличе Сабо.— Там нас гибіль чекає. Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не найдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

— Вовки прийдуть...— бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

— Може, й люди прийдуть...

— Люди? — питав Добровський.— Люди для нас — гірше вовків...

— Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії...— падькав Ніколич.

Добровський відповів:

— Одинока надія — якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк.

Пускаються в дорогу, щоб зійти з гірського хребта, пірнути в сіру млу і пройти крізь неї на землю.

Може, там глибоко внизу, є життя й людське серце.

Однак усі зусилля даремні.

Праворуч і ліворуч тільки стрімкі обриви, по котрих і дикі кози не були б в силі збігти в долину.

Після довгого блукання вони бачать, що перед ними стелиться тільки один-однісінький шлях, яким пішли їх товариші.

Де вони?

Розтоптаний хробак уже зник на крайнебі в морі мли.

— Не можу йти,.. не можу стояти... Ноги тремтять,.. тремтять...— шепче Бояні.

Сідає на сніг.

Важка втома тягне других живосилом додолу.

— Не сідаймо,— кличе Сабо,— це смерть!

Та дарма.

І він сідає разом із другими.

Тільки Добровський стоїть і шукає чогось у темних хмарах, на горах і в густій млі над дебрами.

Здається, що його вухо намагається вловити якісь звуки, котрі тільки він сам чує.

Ні, ні.

Ніхто й нічо не відзивається на голос болю й туги їхнього серця.

Здається, що вся природа заперла дух і прислухалась до кроків таємного великана, що тихо йде верхами гір.

То знов ховається по безоднях, щоб люде його не бачили й не чули його кроків.

Серед незбагненої, безконечної, могильної тиші доходить до їхньої душі, як останній сон, якийсь давно вже завмерлий голос із далеких, сонячних країн.

І тихесенько гомонить і бринить, як мушка в зеленій, сонцем леліаній траві.

Наче з-поза сумерків віків... з безкраїх засвітів... із-за океану вічності... ніжно... мрійно... тихесенько... гомонить:

— Тату... тату... сину!

Вони стрепенулись і глянули на себе.

Всі тремтіли в лихоманці.

Бояні лебедів:

— Огонь... огонь... огонь!.. Згинемо без огню.

Недалеко найшли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчímхали галузки та відтяли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

— Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться,— глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мусили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

— Те тарахкало придалося б дуже на вогонь, — шепнув.

— Дай спокій,— відповів Добровський.

Оця скрипка — це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

— Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок. На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

— Відкіля взяти цілого убрання? Коб тут іще був труп серба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

— Незабаром знайдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

— Як ти це міркуєш?..— шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

— Віддирання шматків одежі безцільне. Сентиментальність— смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вичитав Сабо мовчазне і три-вожне питання й відповів:

— Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусить умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів. Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її вражіння додав після короткої мовчанки:

— Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вицідив по-волі, крізь зуби:

— Для загального добра — гинь ти!

— Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звать?

Бояні став лебедіти, наче б усі останки його душі були на його устах:

— Я хочу жити... хочу жити...

— Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жакливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

— Хто з нас пожертвується добровільно для других?— напирав Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

— Я,— перервав мовчанку сліпий.

— Я,— пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям.

Добровський сказав:

— Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться.

— Але що з тобою... Пшилуський? — нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лячним наміром.

— Маєте кріс,— відповів глухо Пшилуський.

— О Боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти,— падькав Ніколич.

Всі зрозуміли.

— Хто з нас найслабший? — питав Сабо і глянув на Боянія.

Бояні затремтів, і його сині уста ще більше поси- ніли.

— Я даю ось яку раду,— сказав Сабо.— Не сміємо згинути з морозу, заки розпалимо вогонь. Наше тіло, те прокляте стерво, вже зовсім деревіє з морозу.

Будемо бігати і скакати довкола цього корча.

Біганням ogrіємося трохи, тоді — про мене — роздираймо наше дрантя на вогонь!

Але як я впаду й не матиму більше сили, тоді плюну на дальше нужденне життя. Тоді здеріть із мене убрання й жийте!..

Тут Сабо викривив уста з якимось дивним глуфом і додав:

— Взагалі: хто з нас перший упаде і вже не встане, цей стане нам усім у пригоді.

Німий жах охопив їх.

І хоч безтямною грозою проймала їх оця думка, наче б коса смерті устряла їм у мозок, то все-таки всі вони чули, що незабаром один із них мусить перший згинути.

Так мусило бути!

Без найменшої тіні спротиву почали людські скелети, замерзлі з морозу, смертельно вичерпані голодом, бігати і скакати довкола корча.

Лиш одна думка вводила в рух їх закостенілі ноги:

«Скачи, скачи і витримай... а то, може, твої власні товариші тебе доб'ють!»

Штранцінгер стояв набоці, пізніше ходив чотири кроки вперед, чотири назад.

Спершу могли всі ледве рухатися, опісля вже ходили жвавіше.

Ніхто не хотів zostавитися позаду других, щоб не показати, що він найслабший.

І було видно крайню напругу їх останніх сил по дико заіскрених очах, по судорожно затиснених зубах, по напучнявілих жилах на чолі, на висках і на шиї, й по

барві лица, котре з землисто-темного і брудно-сірого ставало чимраз більше фіолетним.

Нагло якась дивна сила прикувала мої ноги до землі.

Руками я заслони́в спершу очі, потім кулаками став бити себе по чолі.

Хотів розвіяти затміння, котре в цій хвилі насунуло на мій мозок, або вбити правду, що стала мені перед очима.

Бо нагло видалось мені, що мої товариші щезли і якісь дивні марева вищирили очі на мене...

І нараз якесь шалене бажання огорнуло мене:

Упасти, впасти, впасти трупом на місці або скочити у провалля!

Убити, розтоптати цього черва, що ім'я йому свідомість!..

Я став над берегом обриву й дивлюся в глибину, повиту сірою мрякою.

Сто кроків під моїми ногами спить біла, скублена, застигла мла.

Біле ложе з великими, круглими, м'якими подушками...

Це біле ложе манить мене до себе, так манить...

Але ні.

Як зоветься та сила?

Залізним ланцом скувала мене ззаду й не пускає...

О ні, життя не має ціни для мене.

Кажеться в казці: вони за сімома горами, за сімома ріками...

Та вони десь так далеко, за таким океаном, що йому ні кінця, ні краю немає...

Там вони обоє.

Та проте я аж тут їх чую.

Чую маленьку ручку за собою на шиї. Тепер ця ручка вже більша.

Я ж її два роки не видів!

Ці дві істоти...

Ні, я мушу жити!

Відвертаюся від безодні і довкола корча скачу, скачу...

Га, га... я скачу...

Нараз Добровський кинув дикий проклин, опісля став позирати з дивним глумом на товаришів. Зареготався і крикнув:

— Он воно як! Панове, я бачу, що ви — гуляєте! Ха, ха, ха! Ось чого вам закортілося! Ну — нівроку... Значить, до танцю треба, звісно, музики...

Я вам заграю на цимбалах.

Став несамовито кламцати і скреготати зубами. Оця музика Добровського рилася у стривожені серця товаришів, як диявольський глум і нагадувала їм смерть.

— Перестань! — закликав Ніколич.

Добровський пригадав собі, як колись аранжував танці на балах.

Усміхнувся, як усміхається смерть, і запитав:

— Невже ж ми останні, щоб на нашій забаві бути без аранжера? Ба, а де ж наші дами? Невже нам гулять без дам? Уявім собі, панове, скільки балів відбувається тепер на світі, який ми давно покинули. Скільки розкішних дам крутиться в цьому менті на те, щоб марно прогуляти своє життя! А ми тут гуляємо, щоб наше життя назад вигуляти! Напружім нашу хору уяву, схильну тепер і так дуже скоро до привидів і галюци-

націй, і не один із нас матиме, може, забаву, з чудовою дамою. Ха, ха, ха!

— Добровський, ти, здається, збожеволів,— пробурмотів понурим голосом Сабо.

— Може бути. Та я вам одно скажу: ви всі збожеволієте, лиш я сам заховаю ясний розум, бо в мене, здається, занадто твердий череп на такі тонкості, як видіння й божевілля. Це мені дуже прикро. Ви, може, побачите балеві дами очима, а я, здається, тільки душею. Однак очима душі я більше побачу від вас.

Замовк і глянув далеко перед себе.

Стояв хвилину задуманий, опісля говорив:

— Не боюся нічого. Та не розумію, чому ця мертва тиша кругом нас і ваша мовчанка мене чогось бентежить? Усе здається мені, що серед цієї заклятої тиші нагло щось блисне і вдарить, як грім. І вб'є Штранцінгера за це, що він стоїть такий байдужий, вас — за те, що ви такі сумні, мене — за те, що я сміюся... Отже, доки в мене ще трошки сили, мушу, забалакувати ці дивні почування в собі... Я у своєму нужденному житті дуже мало говорив. Та тепер, супроти обличчя смерті чую потребу поговорити трошки... Буду словами полукати свою душу й балакати, балакати, кричати і сміятися, ха, ха, ха! Та й маю я дещо сказати світові за себе й за вас... Панове! Більше доброго тону! Більше елегантції! Не позирайте так спідлоба, як темна ніч! Хай дами вчитують із ваших усміхнених мін, що ви хочете засипати їх компліментами!

Показував товаришам елегантцію і граціозність танцю.

Дивна суперечність між його добірними салонними рухами й між його обшарпанними, брудними латами, покритими снігом і засохлою кров'ю!

І якби вони були у світі життя й сонця, то, може, було б і дивно глянути, як його уста, все складені до іронії і

глуму, ціле його запале, бліде й зелене лице з довгою, розчіхраною, рижою бородою і з вусами, наче дві розмикані мітли, силкувалися виразити приємну, солодку й готову до компліментів міну салонового льва.

— Панове, ви причепурилися не по-балевому. Не маєте поняття про хист, як і чим подобатися дамам і як їхнє серце здобувати. Де ваші лікери? Де ваші фраки? Де ваші гладенькі, товстенькі й оголені обличчя? Ви хочете своїми обідраними обвислими лахами наслідувати фраки? А де, панове, головна річ для дам: ваше тіло? Це непростима легкодушність із вашого боку, панове, що вам закортілося з вашим «я», яке важить у кожного 38 кілограмів, забавлятися в товаристві балевих дам! Невже ви, легкопері й заморожені панове, хочете служити товстобоким дамам за холодильця? Вам зібралось на охоту залицятись до жінок тільки своєю голою душею? О, ви, дурні... pardon ... скелетні ідеалісти!

— Я чхаю на всі жінки,— промимрив Сабо.

З іронічним спочуттям дивився Добровський на кожного товариша.

Зупинив очі на Пшилуськім і крикнув до нього:

— Пане Пшилуський! Мені дуже прикро, але ваш фрак занадто старосвітський. Замість двох видно на нім аж тринадцять хвостів!

Дунав хвилю, опісля засміявся так, наче би відкрив якусь щасливу думку, і кликнув:

— Це нічо... це нічо... чудово... Панове! Ви самі й не догадались... Адже ми справляємо собі масковий бал, якого ще світ не бачив... Та все-таки причепуртєся трошки, панове, відгорніть руками ласкаво сербсько-албанське національне майно, що так густо по вас лазить, бо я почну представляти вас. Хай перед вами стануть дами із самого цісарського придворного балу!

Просіть їх до танцю і притискайте міцно до своїх замерзлих грудей, а вони вже вас нагріють куди ліпше, чим не знать який огонь.

Бояні і Ніколич, які весь час дивилися на Добровського, наче приковані його очима і словами, витягнули руки, наче хотіли пригорнути когось до грудей.

Їх виснажені обличчя, несамовита усмішка та ще більше рухи-обійми їх рук наповнили мою розболену свідомість наглим острахом. Я відвернув очі від обох товаришів і шукав в очах Саба успокоєння. Одначе він так понуро дивився, наче в найближчій хвилині мало все завалитися. Я звернувся до Добровського, однак не був у силі промовити до нього. Мов поражений стояв я, й мене мучила тільки одна думка: чи Добровський зійшов з розуму, чи ні? І наче спогад із вимріяних країн і одночасно, мов холодний жах із замерзлих, понурих печер, рилися в мою душу слова Добровського:

— Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті. Серед шляху нам, вибачайте, знудилось, і ми справили собі між небом і землею, серед хмар і снігів вельми романтичний бал, на котрий маємо честь запросити вас, ясновельможні дами. Прохаємо перейти ласкаво зі своєї золотосяйної цісарської палати до нашої балевої зали. Вона теж дуже гарна й далеко обширніша від вашої. Її стеля — безкрає небо, її стіни — сніжно-білі скали, її поміст — замерзлий сніг, білий, як ваші вельможні декольте. Ми маємо чудову музику й оригінальний буфет, який різниться від вашого буфету лиш оцею дрібничкою: не ми його, але він нас хоче пожерти.

Заклацав зубами й показав недалеко безодню.

— Моє ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду, ні з життя, ні

зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності.

Пан четар Штранцінгер...

Тут урвав і глянув на сліпого товариша, що стояв набоці, байдужий на всі радощі і, здається, на всі болі.

Дивився на нього й на його сліпі очі й нагло захопився за горло, опісля закашляв, наче хотів прогнати щось, що вийшло з душі і здушило йому горло. Стрепенувся і казав далі:

— Оцей пан, що тепер дивиться в сторону нашого буфету, зоветься пан четар Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівався з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що! Пані будуть ласкаві з чисто гуманних причин, ну і, для власної приємності (це головна річ), закрутити йому голову, а то манколія його з'їсть. І прошу не дивитися криво на нього за те, що його балевий стрій не зовсім по моді, але ви, здається мені, догадуєтеся, з якої це причини...

Пан доктор Оглядівський. Гуляє нині, мабуть, перший раз у життю. Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді. Докажіть йому, ясні дами, що й деінде є теплі кубелечка...

Пан четар Сабо, дикий син угорської пусти. Великий і небезпечний заведія... Дама, що його покорить, отримає найвищу медаль.

Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чиста потіха для вас, високі дами.

Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різних неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним потоком, щоб напитися води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригорщу, він цілий шубовсть у воду! Ми

його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я. Постарайтесь, ласкаві дами, щоб він назад собі його пригадав, а то жодна дама не зможе стати йому законною жінкою.

— Бояні,— крикнув Добровський,— твої уста дуже посиніли. Обійми кріпко найкращу принцесу і цілуй її рожеві уста голосно і пристрасно доти, доки твої безкровні уста не запашать огнем.

Бояні обняв воздух перед собою і цілував міцно, аж ляскіт було чути.

Добровський дивився на нього й говорив більше до себе, ніж до других:

— Чому я нічого не бачу? Невже ж ілюзія не для мене? Хіба ж усе життя не ілюзія? Заздрощі мене беруть...

Добровський скакав, як навіжений.

Пристанув на хвилину і глянув на чорне небо та в недру. На його обличчі боролися біль і гордість чоловіка, що кинений у прірву буття, почуває всю грозу своєї безсильності.

Засміявся глумно й закликав:

— Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибіню людського страждання!

Тоді боги стали б людьми, а люди братами.

Кожна тінь старалася наслідувати несамошиті скоки Добровського. Це було тяжко і вдавалось тільки Сабо-

ві, котрий після Добровського мав ще найбільшу силу. Але на короткий час інстинкт життя показався так могутнім, що всі скакали з однаковим розмахом.

Мов сонні марева, що душать сплячого й виривають із його грудей крик жаху, так виглядали їх обличчя під час танцю.

Серед тих облич, подібних до обличчя смерті, лиш очі мерехтіли дивним огнем і безмежним бажанням життя.

Слабий усміх тих очей і їх огонь із-за того, що танець збуджував надію до життя, становили тим яскравіше противенство до завмираючого лиця.

Сабо почав із ознаками злобної нетерплячки дивитися на своїх товаришів.

Глянув на мене.

Здавалося мені, що його очі так і питали:

— Коли ж уже... один із нас?

Доки будемо чекати?

В першій хвилині я мав вражіння, що не мій товариш глядить на мене, а смерть,

Я хотів крикнути, як кричить кожна людина, котру мучить чорна мара, але схаменувся й запанував над собою.

— Ти думаєш,— казав я до нього,— що я не зумію так гуляти, як ти? Ось поглянь!

Я став скакати так само, як він.

А щоб дати ще більший доказ, яка в мене сила й бадьорість, хоча смертельна втома й жах мене мучили, я тремтячим, завмерлим голосом заспівав веселу народну пісню.

Сабо відвернувся від мене і став тепер скакати все напроти Боянія та дивився йому вперто й визиваюче в очі.

Ледве живий Бояпі, який ще слабо переступав з ноги на ногу, все спускав очі, бо за кожним разом, як поглянув на Саба, смертельне тремтіння проймало його.

Але й зі спущеними очима чув він у своїй слабій свідомості, як погляд Саба клався кам'яною плитою на ціле його тіло й забирав йому останки сили.

Вкінці Бояні зважився спитати його слабим голосом:
— Чому так дивишся на мене, як сатана?

Сабо не обізвався, тільки більше вп'ялив у нього свої убивчі очі.

Боянія опанувала тепер лиш одна думка: хай нагло, в одну мить, мов блискавиця, щось ударить і раз на все загасить у нім усяке почуття болю, боязні й терпіння.

Він задивився на наймогутнішу гору і тремтить, мов блудний огник серед пільми та шепоче:

— Хай упаде... роздавить... кінець... супокій...

Раз у раз повторює ті слова.

Нараз йому здається, що могутня гора розгортає чорні хмари й суне просто на нього.

Він хоче кинутись на землю й чекати, аж гора впаде й роздавить його.

Нагло побачив перед собою очі Саба.

Спотикнувся й упав.

Божевільний жах його обхопив, що не гора, лиш людина несе йому смерть.

Це додало йому нової сили.

Зірвався, як малий хлопчина, наче м'яч, відбився від землі і став, гуляючи, кричати:

— Вона мені ногу підставила. Але я її копну... копну!.. Ха-ха-ха!

Копав її і посував у напрямі кручі.

Шалений танець найслабшої тіні наче заразив других.

Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над прірвою й шукав її безмірної глибини, пустився в танець і все з понурим виразом лица кричав:

— Проч від мене, розпуснице!

Кожний старався закричати чиїсь кроки, що поволі, глухо, зловіщо вже наближалися.

Це був крик людей, що в густому пралісі опівночі хочуть прогнати від себе щось, що серед заклятої, таємної тиші чатує й ось-ось кинеться на них.

Бояні сміявся: «Я її пхнув у безодню», Ніколич белькотав: «Ти моя, ти моя», Пшилуський: «Геть від мене», Сабо кляв по-мадярськи, Добровський скреготав зубами, а я повторяв раз у раз, сам не знаючи, чому: «Сонце... сонце...»

Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й мовчав.

Як перекотиполе, гнане бурею, як соломки на хвилях розшалілого моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті.

Їхні смертельно-тривожні обличчя, схожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсипляться, їхнє дивне гукання та дика, душу роздираюча музика Добровського будять почуття, що нараз земля розступиться під ними й небо впаде на них.

Щось невідоме, як тайна буття, безмежне, як вічність, визирає з їх очей і з кожного їхнього руху.

Що це?

Маленька іскра.

Вона росте й вибухає могутнім огнем, який обіймає всесвіт. Всесвітній огонь життя горить над всесвітньою безоднею нічогості.

Хто переможе?

Нараз мені здається, що моя свідомість знаходиться
десь назовні, поза мною.

Сон чи божевілья?

Чи якийсь явище, можливе тільки тут, у цій темній за-
падні?

Щось кружляє мені коло вуха й силкується втиснути-
ся всередину... якась жахлива муха... вона несе
смерть...

І в бринінні тієї мухи чую раз у раз:

— Ніколи... ніколи...

Відганяю рукою цього потвора.

Та в найближчій хвилі знов чую зловіще бриніння...

Тікаю на край кручі і вичерпаний, безсильний сідаю.

І знову вона бринить і гуде, як далекий невгомний
гомін похоронного дзвона:

— Ніколи... ніколи... ніколи...

Але згодом те несамовите бриніння й гудіння відні-
має мені почуття жаху й успокоює мене.

Я починаю радіти, що ця потворна муха, цей демон,
бог, диявол, цей хтось знає, що ми тут, що люди тут.

Значить, десь у пеклі, а може, на небі в безодні... десь
під хрестами па цвинтарі... десь у сумній пустці безко-
нечній є ще хтось, є ще щось, що думає про нас...

Пусте, байдуже, що таке думає...

Але думає про нас...

Може, це наша доля?

Доле, доле!

Невже з цього хаосу не вернути нам назад до життя,
на шлях сонця?

Яка сила в тому мертвому світі зуміє вирвати нас із
цього замерзлого пекла?

Нема такої сили.

Немає нікого.

Бог прокляв нас.

Демони тільки ждуть на нашу загибель.

Всі великі й добрі сили відцуралися нас.

А може, єсть іще на небі... в повітрі... на землі які маленькі, ангельські істоти, що мають яку-небудь цілющу силу?

Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас? Може... ах!

Сину, мій сину маленький!

Молися, сину, молися за батька!

Може твоя молитва невинного ангела проб'є скам'яніле склепіння небес.

Бо тяжко твому батькові, ох, коб ти знав, сину, як йому тяжко вмирати, не побачивши тебе востаннє.

Нараз Бояні заплакав і закликав:

— Мамо моя! Де ти?

Перестав скакати і плакати та задивився в дебри, і його очі шукали чогось по сірому морі хмар.

Почувши плач Бояни, Добровський сказав:

— Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!

Я побалакаю, для приміру, з дамою, що була колись моєю милою.

В цій хвилині Пшилуський, що стояв на боці і з якимось болючим отупінням дивився перед себе, обернувся до Добровського.

Перший раз його німа байдужість розвіялась, і він з якимось таємним зацікавленням упер свої очі в Добровського та став його слухати з такою напругою і з таким скупченням усіх своїх сил, наче б найближче слово Добровського мало йому принести визволення або смерть.

Одначе Добровський не помітив цієї дивної уваги Пшилуського й говорив:

— Так тямлю мою останню стрічу з нею, що здається, бачу цю жінчину тепер перед собою.

«Ласкава пані! Ви мене не пізнаєте, бо я замаскований. За крихітку тепла вашого серця я віддам вам увесь огонь, який так і бухає вулканом із цілого мого “ся”. Цей огонь у мені так жагучий, що я хотів би пригасити його трошки струєю сліз. Та, на жаль, мої сльози замерзли. Я йду в далеку дорогу, з котрої ніколи не верну. Подайте мені на прощання свою біленьку й пухеньку ручку. Не хочете? Ви злякалися моєї руки? Кажете, що це рука кістяка? То позвольте себе поцілувати, так, як я колись вас цілував. Ви крикнули з остраху. “У вас замість обличчя мертвецькі ями”,— кажете. Адже ви знаєте, звідкіля у мене мертвецькі руки і щоки? З грому гармат, із тяжких ран душі й тіла, з голоду й розпуки вони. З геройської боротьби за ваші товстенькі щоки й руки, за ваші золоті намиста й жемчуги.

Та коли я гинув серед куль у ямі, вам не стало терпцю ждати на мене.

І ви кинулись на шию гладенькому галапасові, котрий ніколи навіть порошу не нюхав.

Тямите, як я, загартований жовнір, плакав перед вами?

А ви відповіли на мої сльози:

— Іди собі до чорта!

Від цієї хвилини я ніколи не плачу, тільки сміюся, сміюся й кепкую собі з життя й зі смерті.

Однак моя душа все плаче за втраченою вірою в жінчину і в людину.

Під маскою у мене тільки душа. Тіла у мене немає...

Але ви не побачите моєї душі й не вчуєте її плачу, бо тільки душа може побачити, відчутти й розуміти душу.

Ви тікаєте від мене?»

Тут Добровський обернувся до товаришів і кричав:

— Дивіться, з яким презирством вона відвертається від нас! Не плач, Бояні, не плач перед салоновою дамою, бо її ніжні уста скривляться з відразою самички на вид твоєї слабодушності. Не сльози, не душу, покажуйте дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішим платтям, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змісловим, безмізким пустомельством! Тоді жінки будуть вічно ваші — на короткий час...

Добровський обернувся знов у сторону своєї колишньої милої і запитав її:

— Не скажете навіть одного слова на вічну розлуку?

Га, кидаю на вас найтяжчий проклін: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут.

Замовк і блукав очима по скам'янілому морі мраки.

Може, шукав там весни своєї душі?

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а починалось божевілля.

Бояні, смертельно вичерпаний, не міг далі скакати.

Стояв і дивився в безодню, а його очі блукали по застиглих хмарах.

Однак мороз примусив його знов скакати.

Зробив кілька кроків і упав.

Тепер не був уже в силі зірватися легко на ноги.

Боровся довго з божевільним виразом очей і ледве підвівся навколішки.

Клянучи, глянув знов на море хмар, і нараз його очі заблиски радісним огнем, а його уста усміхнулись.

Він простяг руки до далекої блідо-синьої мраки й почав кликати:

— Пальмо, пальмо!..

Вже рік я тебе не бачив...

Як я тішуся тобою!..

Хтось під пальмою на морі...

Човен відбиває від берега... в нім сидить... —
Боже!.. — моя мати!

Гляньте!..

Вона пливе прямо до мене...

Мамо, я, твій син, я тут!..

Я не буду ждати... Скочу в море...

Я попливу тобі настрічу...

Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край
безодні, щоб кинутися в глибину.

Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його
миттю поперек і не допустив до скоку у провалля.

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

Жах, розпука й божевілля кричали з його уст:

— Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..

Вони всі стали довкола нього, понурили голови й
мовчали.

Благальними очима дивився Бояні на кожного това-
риша.

А коли його погляд зустрівся з очима Саба, він про-
шибаючим голосом закликав:

— Мамо моя!.. Рятуй мене!.. Рятуй мене!.. Ця люди-
на хоче вбити мене.

— Не думай так про мене, товаришу. І з мене люди-
на,— сказав Сабо і глянув на Бояні очима, в яких заме-
рехтіло сяйво співчуття.

Коли Бояні побачив іскру людяності в його очах і
почув його теплі слова, велика ясність засяяла в його
очах і на обличчі.

Він витягнув до Саба свою руку, що подобала на мар-
ний, брудний кусник льоду, й озвався до нього м'яки-
ми, лагідними словами:

— Любий Сабо, подай мені свою руку!

Тепер я не боюся смерті.

Кілька хвилин його очі дивилися на товаришів супокійно й погідно, майже радісно, наче кусник синього неба, що показався несподівано над землею серед дикої боротьби стихій.

Нараз якась тінь лягла на його обличчя, й він обізався тремтячим, ледве чутним, уриваним голосом:

— Прошу вас, товариші: як побачите мою матір... як моя мати питатиме вас за мною... то скажіть їй, товариші, скажіть їй, що... що ви мене ніколи не бачили... й ніколи не чули... нічого про мене...

Коротке хлипання струснуло ним.

— Ні, ні... товариші... не кажіть їй так... перекажіть моїй матері... о, Боже... що мені, бідному, їй переказати?..

Привітайте її гарно від мене і... скажіть їй якесь... любе, добре слово від мене...

І скажіть їй, товариші, що я вмер... у теплій хаті... на білій постелі...

Всі останні сльози закрили йому очі у глибоких ямах.

— Прошу вас, товариші... допоможіть мені встати...

Товариші підняли його.

Синьою, опухлою рукою обтер очі.

Глянув на сірі хмари й закликав, здивований і розчарований:

— Нікого не бачу...

Невже я у сні бачив матір?..

Мамо, не пливи до мене!..

Бо як побачиш мене... то серце тобі з болю трісне...

Будь здорова, мамо... й не плач дуже... за мною!..

Товариші поклали його легенько на замерзлий сніг.

— Зимно мені... зимно... зимно...

Прошу вас, товариші... добийте мене... хай я... довго не мучуся...

Добровський потішав його:

— Не бійся, товаришу. Ти зараз заснеш, і весь твій біль мине.

Незабаром ми всі заснемо, і всім нам разом із тобою буде добре.

Незадовго Бояні заснув, і — було йому добре.

Його мати таки прийшла до нього.

І у сні не чув він болю, не видів смерті, лиш усміхався радісно, бо його лице чуло биття серця в теплій матерній груді.

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь.

Довго слухали вони мовчки шипіння вогню з похиленими головами.

Їх душі полинули в далекі країни.

Осінньою рососою падали на вікна білих хат.

Незримими ангелами витали в кімнатах над людськими головами.

І цілували їх на привітання й на прощання.

Після довгого мовчання вони глянули на труп товариша.

Лежав висохлий, тонкий, наче тріска.

Його грудна клітка наче роздерла блідо-зелену шкіру, і ребра дивилися сумно, наче голі жебраки, на чорний, понурий світ.

Набресклі фіолетні ноги й руки відбивали дивно й лячно від цілого тіла.

І його посиніле лице опухло.

Але смерть не встигла стерти з нього радісної усмішки, яка наче розлилася по цілім обличчі й дала йому лагідний, милий вираз.

І здавалося їм, що його застиглий усміх ніби говорив до них:

«Товариші, тепер я щасливий!..»

І як дивилися на мерця, на устах кожного блукало невимовлене питання:

«На кого прийде черга тепер?»

Важке мовчання перебив Добровський:

— Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

— Та проте він лежить усміхнений,— замітив Ніколич, глянувши на нього.

— Ця усмішка — це, мабуть, іскра щастя,.. хвилинка божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру,— зауважив Добровський.

— Невже ж і нам присуджене таке щастя? — спитав Ніколич і здригнувся.

Добровський дивився довго й нерухомо в огонь.

Однакже його очі, здавалося, не бачили вогню.

Вони блукали по глибоких нетрах його душі й наче шукали чогось.

Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

— Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинути, щоб дужчий міг жити.

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щебетання дитини.

Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвучком для їх замерзлої душі.

Пісня палахкотіючого вогню будить почування й думку.

Наче в'язні з тяжкої тюрми, вони тікають зі зболілої душі.

Мов птиці у вирій, вони летять у далекі країни.

Уява, що прагне тепла і світла, дивно їх малює.

Ні сніг там не біліє, ні мороз не тисне, ні людські сльози там не ллються.

Вічний мир і тихе щастя там царюють.

Синє небо нахилиється з любов'ю над зеленою землею.

Там усе благословенне літо красується, там вічно сонце сяє.

А те сонце так велике и могутнє, що півнеба заступає.

І так любо гріє, так розкішно пече... пече!..

Світло безбережною повинню розлилося по зелених полях, завітчаних лугах і по селах, що ховаються в зелені садів, ніби зі сонцем у піжмурки грають.

І ясне проміння лягає відпочити на верховіттях темних лісів.

А там, на блакитному крайнебі, під задуманим, темним лісом, на зеленому рядні буйних трав синє повітря в розкішній жарі сонця тремтить... тремтить...

Сонце любить людей. Сходить із неба й ховається в їхній душі.

І де є серце, там сонце світить.

Люди ховаються між білими квітками в зелених травах, сміються до сонця і благословляють його.

Та деякі люди не хочуть одпочивати на сонці.

Беруть маленькі діти на руки і йдуть у сад, і сідають у тіні вишень і яблунь.

Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвивається сиза мла, й країна сонця виринає, як ясне видіння перед тінями і мріє на крайнебі перед ними...

І крізь серпанок проміння і мрії очі бачать: хтось сидить із похиленою головою... хтось клячить і руки до неба здіймає... хтось дрібний лист пише... хтось очі обтирає... маленький хлопчик дивиться комусь пильно в вічі... певно, питає:

— Мамо, коли тато до нас верне?

Нараз усі мрії сполохав, наче пташки, дивний і тривожний голос сліпого:

— Не тікайте від сонця! Не ховайтеся в тіні! Злякався власного голосу і прокинувся спросоння.

Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів та тривожно запитав:

— Де ми?

Вони здригнулися.

Здавалося, що душі безлічі людей, котрі лежать на безмірному цвинтарищі буття і в могилі ще страждають, вийшли з могили опівночі й питають:

— Де ми?

Я глянув на його обличчя.

Воно так виглядало, наче б не було вже з цього світу.

Хоча цій людині було доперва двадцять чотири роки, то її сліпі очі, її зеленаво-землисте, глибокими ямами й морщинами пооране лице, посивіле буйне волосся зробили її старцем.

Колись у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань.

Ні, неможливо, щоби ця людина мала на віки вічні бачити тільки тьму перед собою.

Чому миш, кертиця, гадина любується світлом сонця, а людина ні?

Здається, що віки вже протекли, як це було.

Гарматні кулі розривають землю і людей.

Кругом нас пекло, божевілля, смерть.

Кожна людина вмирає тисячу разів в одній секунді.

Він один лежить у ямі супокійно.

А його очі — о, не забуду ніколи його очей!

Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добротою і красою людського серця.

І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів невмируще сонце й надію людського духа.

Та тепер у нього темні ями замість очей.

Жорстокість людей і неба видерла йому ці добрі, лагідні очі!

Ціла його постать, покрита безліччю дірявих лат, його висохлі пальці на синіх руках — все те становить не образ, а втілення якогось так невимовного, бездонного моря, що немає слів, немає людської мови, щоб його висловити.

Я дивлюся на нього, й біль коле гострими шпильками, як мороз, мою свідомість.

І гаряче співчуття до нього запалює моє серце.

Мій любий, сліпий брате!

Твій біль, заклятий у вічне мовчання, порушить, здається, холодне каміння, а не зворушить лукавої сили ні на небі, ні на землі.

Чому мої руки безсильні вивести тебе з цього ледяного гробовища?

Чому ми всі тут такі безпомічні, а ти, святий брате, найнещасніший між нами?

І дивне бажання охоплює мене:

Якби я був можновладцем, царем, богом, я впав би в порох, у сніг, у болото, на землю перед оцією людиною на дні буття, цілував би їй ноги й руки і прохав би її прощення за всі безмірні муки, в які я її кинув своїм самолюбством і жорстокістю!

Я, цар, бог, плакав би перед ним, як дитина через те, що я на невинний цвіт його весни поклав зиму старечості й руїни, знищив йому промінь світла і його духа для майбутніх поколінь і кинув його, наче грудку землі, мов камінчик, як пилінку, жорстоко, безцільно на поталу заглади й нічогості!

Та ні.

Навіть грудка землі, камінчик, пилінка, темна пустка безодні — вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його.

Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?

Хто мені на те відповідь?

Де тебе шукати, небесна сило?

Чи в опарах людської крові?

Чи в димі світового пожару?

Чому так байдуже глядиш?

Чому проклято мовчиш?

Та Бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть — усе оглухло й оніміло. .

І моя замучена, окривавлена душа блукає, мов сліпий жебрак, чорними, бездорожними пустирями й даремно питає:

— Де сонце?

— Ти зітхаєш, Ніколич, чи ти також покинув когось... там... далеко?..

— Батька й матір,— застогнав Ніколич, і по морщинах його молодого обличчя покотилися сльози.

— У мене немає нікого,— випередив Сабо з гірким усміхом моє питання.

— Ти щасливий,— сказав Ніколич.

— Так думаєш? Самітна людина ніколи не може бути щаслива,— відповів Сабо коротко й байдуже, наче без чуття.

— Ніхто не тужить за тобою,.. і ти не знаєш туги,.. будь задоволений,— зітхнув Ніколич.

— Хто у тебе, Пшилуський?

— Діти.

— А дружина?

— Єсть і нема.

— Як це?

— Не питай.

Пшилуський застогнав, упер очі в огонь та понурих
глибоко голову.

Я глянув на сліпого товариша й затремтів. Навіщо я
питав товаришів за рідню?

Я не смів питати...

Адже він усе чує...

Здається, що він уже переболів страшну долю своєї
рідні і свою власну.

І сидить тепер, як живий, скам'янілий пам'ятник на
гробі свого власного життя.

Не буди його болю, що спить.

Це був би злочин... злочин...

— Коли моє тіло замерзло,— казав Ніколич,— то мій
дух тільки про те й думав, як урятувати життя. Тепер
мені трошки тепло. Та що з того? Важкий камінь лягає
на душу й давить, давить. І не знати, що більш болюче:
чи мороз, чи біль і туга за людьми, котрих уже, здається,
не побачу ніколи.

Глянули на сліпого товариша, що сидів тихо й був
наче без душі, й довго мовчали.

З яруги перед ними виринула знов біла хмарка і зні-
мається вгору, поволі, легесенько, наче лячно їй, що
серед заклятого спокою й омертвіння природи лише
вона одна являє собою рух і життя...

І омліла на своєму шляху й висить нерухомо між небом і горами.

Ніколич глянув на шлях, яким усі вони прийшли сюди.

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклалась поперек дороги, яку люди витоптали у снігу.

— Товариші,— шепотів Ніколич,— подивіться там... на цю дивну тінь на нашому шляху... шлях і тінь поперек... це хрест... великий, могутній хрест...

Що значить цей хрест?..

Що він означає?..

Дивилися мовчки на цей понурий хрест і прислухалися до зловіщого шепоту душі...

Не знаю, чому цей таємний хрест на шляху нагадує мені біг часу?

Який день сьогодні? Я вже не знаю.

Час перестав уже існувати для мене.

Немає для мене будучності, не стоїть за мною минувшина.

А теперішність?

Це кривава точка межі двома вічностями.

Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вшир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле.

Може, це правда, а може, це тільки так мені здається.

Вже минуло, а може, небаром мине три роки, як мій син прийшов на світ.

Де ти, мій сину, тепер?

Не смію питати, чи ти здоров, бо не знаю навіть, чи ти живеш, моя дитино.

Як легко було б мені на серці, якби я знав, що ти, сину, разом із матір'ю, що ви обоє живете здорові.

Тоді я не почував би себе тут таким нужденним і опущеним, хмари не видавалися б мені так понурими, ледова пустиня не була б для мене така студена, така безкрая.

Бог і люди прогнали мене від себе, покинули, забули мене.

Моя душа роздерта тисячними ранами, моє тіло кнее повільній і певній закладі на поталу — ось як, сину, довелось мені, твоєму батькові, святкувати твої родини!

Коли думаю про тебе і про твою матір, сину, боюся, що розпука доведе мене до божевілля, коли я ще досі не збожеволів.

Скажіть мені, люди, де вони обоє?

Чи вони живуть?

Даремне питання.

Мої товариші убогі, нужденні так само, як я, й не знають нічого.

Мовчать гори, мовчить снігова пустиня, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України.

І ти, моє серце, засни!

Та проте як дивно!

В самім куточку мого серця притаїлося щось.

Воно мале, марне, бліде.

Це надія.

Може, неприятель, який залляв мій край і вдерся в мою хату, пригадав собі, як я побачив мого сина на руках матері, що і йому довелося покинути жінку й дитину, й ця згадка спасла мою дружину з дитиною від ганьби і смерті.

Лиш одно мене лякає.

Чорна змора мучить мене днем і ніччю.

Все стає мені перед очима жахливий образ смерті,
який я бачив у Мункачі¹.

Боюся назвати по імені цю страшенну пошесть.

Не можу дивитись на тих жовнів із запалими, по-
чорнілими обличчями.

Вони висідають із поїзда, який привіз їх сюди з моєї
рідної землі.

Ніхто не сміє приступити до них, привітати їх.

Лиш пес біжить їм настрічу.

Хтось крикнув... хтось стрілив, пес жалко заскавулів
і тікає.

Звіря мусить заплатити ранами за своє прив'язання
до людини.

Бо навіть собака не сміє зблизитися до хорих на
холеру, щоб їх привітати.

Жовніри кладуться на землю біля поїзда і б'ються в
судорогах.

Вкінці хтось являється й успокоює їх...

Смерть.

Може... моя дружина з сином...

Ох, зимний піт виступає мені на чоло...

Геть від мене, пекельний привиде!

Не муч мене довше!

Люди, люди!

Тяжко мені, тяжко!

Та хоча ця змора доводить мене до божевілля, та я
таки не можу повірити, що ти, сину, вже не мав би
жити, не може мені в голові поміститися думка, що
твої рученятка, які колись так міцно обнімали за шию
батька, вже застигли і спочивають непорушно в холод-
ній, сирій землі.

¹ Мункач — Мукачеве.

Ні, ти живеш, мій сину, разом із матір'ю.

Так, ви обоє живете.

Я цілую твою маленьку головку, мій сину, й желяю тобі, щоб ти ніколи не зазнав долі свого батька.

А як виростеш великий, не будеш тужити за мною, як я за тобою, бо не зможеш пригадати собі, що й ти колись мав батька й бавився та сміявся на його руках.

Мати скаже тобі, що твій батько згинув на війні, і ти будеш із пошаною згадувати моє ім'я.

А як запитаєш матері, де моя могила, то мати скаже тобі зі сльозами, що твій батько спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України.

Ані мати, ані ти, мій сину, ви обоє не знатимете, що я не лежатиму в нашій рідній українській землі,— тільки десь далеко на чужині вовки-сіроманці розірвали й рознесли мої кості по албанських нетрах, покинутих богом і людьми.

Будь здоров, сину мій,— навіки.

Навіки?

А може, я тебе й матір знов побачу? Ах, що це за думка?

Я тебе й матір побачу...

Яка чудова мрія!

Я тебе й матір побачу!..

Невже ж це не божевілля думати про те, що зі світового пекла, в яким усе людство карається, і з цієї холодної безодні, в котрій я тепер гину, я вийду живий і знов побачу вас обох живими і здоровими?

Давно вже це було, як я, сину, отримав останній лист від твоєї матері.

Написала мені, що коли запитала тебе, де тато, то ти глянув своїми синіми оченятами задумано далеко перед себе, показав своєю малою ручкою кудись і сказав:

— Там.

І тепер, скоро тільки гляну на оцю чорну гору, що по-нуро і грізно бовваніє переді мною, то все здається мені, ніби чую, як ти говориш:

— Там...

Ох, сину мій!

Там на тій горі сидить смерть і вже простягає свої руки по мене.

Доле, доле!

Облегши мені мій безтямний біль!

Хай я бодай у сні побачу мого сина на руках моєї дружини!

Коли ж мені таки судилося вмерти тут, то хай я перед смертю збожеволю й бодай у хорій уяві мрію про своє родинне щастя, до котрого ти на все мені затріснула браму, доле моя!

— Я не тужу за ніким,— сказав Добровський, — про-клинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів. Навіщо вони привели мене на світ? Невже це нужден-не життя варте того, щоб його цінити й за ним тужити? Не світить сонце нам ось тут, то взагалі не світить. Та найбільш болюче те, що в людській душі погасло світ-ло ідеї. Сучасна війна обнизилася до рівня найди-кіших звірів. Найдикіше озвіріння охопило тих муж-чин, які ані разу не конали в огні боротьби. Та вже в найглибшу безодню душевної гнилі впала найбільша частина жінок, які своєю брехливістю, облудою, жорстокістю й безмежною жадобою гроша та своєю все

свіжою різноманітністю статевої розпусти перейшли тисячу разів найдикішого мужчину — хама. За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу. Ми проломали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько й виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений кричу до свого капрала:

— За що ти б'єш у лице трупа?

— За те,— каже він,— що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях.

Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!..

Із-за великої втоми мені приходилось тяжко говорити. Та все-таки я мусив запитати:

— Добровський! Що ти зробив із тим капралом?

— Я пустив йому кульку в лоб.

— Отже, тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея — це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звірчості. Та приїде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем і спалить до тла попелище ладу, опертого на звірчій боротьбі людини з людиною й народів з народами.

— Якщо попіл не загасить перед тим цієї іскри,— сказав Добровський.

— Ось тут між нами,— озвався Ніколич,— заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте, ми, їх сини, співчуваємо собі тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові.

Добровський мовчав хвилину, опісля озвався з гіркою іронією:

— Яка ідея привела нас в албанські нетра? 45 000 трупів невинних батьків і синів на шляху смерті! Якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть? Вона вже тут на нас чатує. І ще нині нас усіх задушить крайно трусливим і жорстоким способом!

І не умремо ми навіть так званою героїською смертю, тільки погибнемо тут, наче сліпі щенюки, кинені у стухлу, замерзаючу сажавку! І якщо сюди заблукають колись ситі прогульковці, то про наші кості заговорить найперше, наприклад, така дама, у котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить: «Ті кості не роблять на мене вражіння ні як пережиття, ні як літературна тема».

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

— Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і схоче рятувати нас, то я скочу в дебру. Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

— Якби я був найвищим еством, яке сплодило світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би наситити клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекспіром, то сказав би тепер щось, похоже на оце: «Десять царів за один український пиріг...»

Доки їх тіло, зціплене морозом, боролось при допомозі вогню зі смертю з зимна, доти всі інші болі наче сховалися в тіні й чатували на догідну хвилину.

Та тепер, коли тіло вчасті огрілось і слаба струя крові почала трошки правильно кружити по жилах, вони після останнього слова Добровського здригнулися.

Почули, як старий страшний гість, голод, став нагло з незвичайною силою стукати до їхньої свідомості.

Адже вони від десятиох днів не взяли нічого до уст!

Кожного, за винятком Штранцінгера й Добровського, захопив корч шлунка, так що мусили з болю качатись по землі.

Коли перший приступ болю трошки успокоївся, вони почали вже тисячний раз наново нишпорити по карманах. Хотіли знайти бодай одну порошок хліба або чого-небудь не на втихомиріння, а на хвилеве одурення убивчого почуття голоду. Всі шукали, тільки Штранцінгер сидів усе нерухомо, супокійно й байдуже, а Пшилуський дивився вперто в огонь, і з його лица пробивався вираз великого терпіння.

— Я вже найшов, їжте,— сказав Сабо й показав кількадесят тисяч корон.

Розказував, як дійшов до тих грошей, хоч вони не були цікаві на те.

— Ідемо албанським селом. Ми всі вже три дні нічого не їли. Можна купити поганого кукурудзяного хліба, але нема грошей. Приступаю до одного капітана, що мав коло себе грубі скарбові гроші. Його обов'язком було рятувати своїх бідних людей.

Він усе був ситий, все щось їв і ремигав, мов корова, та й такий вам грубий і тілистий був, що аж його розпирало. Здавалося, що він ось-ось трісне й забере нам одиноке добро, яке нам господь іще оставив: чистий воздух. Трісне й затроїть нам його, як величезна, пересичена й розтоптана блощиця.

— Пане сотнику,— кажу йому,— просимо вас слухняно, позичте нам по кілька корон, а то доведеться з голоду здохнути.

Не хотів ні чути про те.

— Здихайте! — квікнув,— я не дам ні сотика!

Я собі міркую: «О, чекай, небоже, відпокутуєш ти мені це гірко».

В горах я підглянув догідну хвилю й вирвав йому гроші з рук. Він замахнувся й хотів ударити мене, але я собі нічого... тільки оттак... делікатно його штовхнув... Він, неборака, замість упасти собі трошки на землю і встати, вибирає вам довгий шлях і жене стрімголов у безодню... Га, га! Як моє серце раділо, коли я дивився, як він, сіромаха, собача личина, котився по стрімкій збочі! А які елегантні і граціозні вихиляси й викрутаси при тім виводив! Кажу вам: із нього справжній салоновий лев... То знов скакав, як заєць або як дика коза. А квапився, що не дай Боже! Видно, хотів чимскоріш пожалітись Бельзебубові на мене за мою нечемність і за брак воєнної дисципліни. Хай йому земля пером на дні пекла!

Тьфу на нього!

Розкинув гроші по воздуху.

— Сховай гроші,— казав Добровський,— бо з тебе, не-боже, великий грішник, і як у пеклі не з'єднаєш собі грішми протекції у пані Бельзевубихи, то в пекельнім огні житимеш, може, так само гірко, як тепер тут.

Кілька банкнотів упало на поли його плаща. Сабо дивився на них довго, спершу байдуже, опісля з якимось таємним зацікавленням. Нараз його очі блиснули несамовитим блиском, у якому замиготів непогамований гнів. Він кинув дикий проклин, опісля мертвецькими пальцями вхопив, якби був несповна розуму, один банкнот і оглядав його якийсь час витріщеними очима. Нагло кинув папір із блискавичною швидкістю в уста й почав його роздирати зубами й зажерливо жв'якати. Його очі, наче блудні, виступили йому з глибоких ям, якби самі хотіли докладно приглядатися, яким чином людина може вдати штуку їсти гроші, наче страву? Його запале, землисто-сіре лице напучнявіло, й по його рухомій набрякlostі було видно, як паперовий вузлик у його устах мандрував то сюди, то туди. Увесь вираз його обличчя уявляв собою жахливу картину нужди, скаженості і божевілья. Під час того, як Сабо кусав і жував завзято паперові гроші, він гарчав несамовито, наче скажений пес, який даремно обгризає за-сохлу костомашу.

Товариші позирали на нього зі співчуттям, то знову з переляком. Тільки сліпий не знав спершу, що діється, й сидів байдуже: Добровський дивився на Саба найперше з зачудуванням, відтак якийсь час із легкою іронією. Вкінці став говорити:

— Яка з тебе дитина, Сабо. Ти береш на себе неабияке завдання: дуже оригінальним способом ти хочеш розв'язати соціальне питання. Річ ніби проста: з'їж

гроші і таким чином тобі вдасться знищити капіталізм і одночасно втихомирити голод. Це не зла думка...

— Не глузуй! — скреготав зубами Сабо.— Несамовитую лють і радість чую при роздиранні цих онуч. Мені здається, що я нищу, мордую всю ту світову зволоч, всю грошеву й к-ську господарку, через яку ми тут мусимо так нужденно здихати!

При тих словах кусав іще більше заїдло грошевий вузлик, і здавалося, наче б якраз тепер він проковтнув одну його частину.

— Що за чудо,— кепкував Добровський далі.— З тебе став нагло великий ідеаліст! Одначе ти своїм ідеалізмом придбаєш собі тільки біль шлунка. Ти не зміниш нашого нужденного світу. Отже, будь розумний, і перше: дбай, як кожний статочний горожанин, про своє здоров'я; друге: щади гроші, бо уста — це дуже лиха щадниця. А як яким чудом вирвешся з нашої безодні живцем, то поміркуй, скільки можливостей життєвої насолоди ти будеш мати як капіталіст.

За гроші буде юрба качатися перед тобою в поросі й болоті; грішми відбереш людині честь і життя; за гроші станеш Гібралтаром лицарскості й честі, хоч би ти був і найбруднішим плюгавцем; за гроші держава зробить тебе ексцеленцією. Невже це не гарно звучить: ексцеленція, Сабо! Та найкраще, найсолодше, ба короною творіння буде оце: за гроші найкращі, найбільш чудові жінчини, мужатки, дівчата, молоді, католицькі, православні, протестантські, орієнтальні — всі будуть вішатись тобі на шию.

З роздертими шматками грошей в устах, із широко витріщеними очима кричав Сабо, як навіжений:

— Виріжу, вимордую всі ті дурнуваті ексцеленції, всіх тих дипломатів, воєнних горлаїв, грошопасів, які напиваються, як опирі кров'ю здитинілої людськості!

При тім Сабо випльовував шматки, і здавалося, наче б він тепер трохи втихомирився.

Мовчки глядів на тисячкоронівки, що лежали довкруги нього, й ніби думав над чимось. Нараз він вибухнув сміхом якоїсь дикої радості, наче б йому впала в голову якась щаслива думка. Уперто позирав на банкноти на землі і крикнув:

— Ви—аристократичні конячі черепи, ви — дипломатичні й воєнні лицарі-розбишаки, ви — золотом обвантажені дики, ви — струпішілі тайні радники! Я кличу вас на суд! Вищим суддею буде найбідніший, найголодніший, найнужденніший пес. Чи звісно вам, як цей пес зветься? Сабо!

Тут Сабо глумливо уклонився і ще раз плюнув. Опісля захопив тисячкоронівку, держав її обома руками собі перед очі й питав грімко:

— Як ваше чесне ім'я, ви, високопоставлений державний кате людства? Га, га, га! Зі смертельної тривоги перед суддею Сабом ви забули язика в роті... Це ви — той державний керманіч, цей трусливий хам, який найбільше причинився до того, щоби зробити з усього світу страшенну різницю! В імені мільйонів зарізаних вами людей засуджується вас оцим на смерть.

Сабо взяв один кінець банкноту в уста й роздирав його зубами й пальцями на дрібні кусники, котрі падали на його брудний плащ.

Під час того, як він випльовував шматки паперу, що лишилися в його устах, Добровський сміявся до нього словами:

— З тебе моторний козак, Сабо. Твій гнів і твоя роль, як найвищий трибунал, дають мені справжню душевну насолоду. Але зберігай справедливість навіть супроти найнижчих злочинців.

Тут Добровський перейшов з товарисько-глумливого тону в пародично-патетичний і сказав далі:

— З цієї причини прошу Вас, пане судде Сабо, по-нехати супроти своїх делінквентів Ваше високошанібне плювання...

Сабо вже тримав перед очима другу тисячкоронівку. І питав насмішкувато:

— А це що знов за один, із яким тепер маю честь?

І сейчас відповідав сам аристократично-носовим тоном:

— Генерал кавалерії граф Х. представляється слухняно.

— А, пане генерале, лицарю ордену Марії Терезії! Ви є цей, що наказав цілому моему батальйонові брати приступом, без артилерійного підготування сербську гору, що аж кишла від дротяних запор і від машинних крісів. А весь огонь артилерії ви наказали звернути ззаду в плечі бідних небораків, і при помочі сербського вогню знищили ви до ноги свій власний батальйон! Лиш я сам одинокий остав на те, щоб ви, пане генерале, станули тепер тут переді мною на суд. Тремтїть переді мною, пане графе, тремти, ти, к-к-каналіє, ти, бестіє в людській подобі, ти... ти...

Зі скаженою люттю він кусав, гриз, жував банкнот і судорожно розривав, роздирав його пальцями.

З жахом позирали товариші на нього, й навіть сам Добровський, який мав охоту кепкувати, мовчав.

Сабо вхопив свіжий банкнот і кричав далі:

— По твоїм запаху сейчас пізнаю, хто ти такий. Значить, представлення зайве. Ти, к, к. воєнний доставець, ти, гієно, ти, що з воєнного горя, з крові, з трупів, нужди селян і робітників, з болю вдів і сиріт згоропашив собі мільйонний маєточок. Я повинен тебе роздерти своїми зубами; на жаль, я не можу устроїти тебе в мої уста, бо ти мені занадто смердиш...

Після тих слів зім'яв банкнот у маленький вузлик, обернувся й кинув його в дебру.

Тримаючи перед собою нову тисячокоронівку, Сабо говорив:

— Ви, всечесніший пане Черевайку й достойнику, належите до тих, які з очима, все зверненими до неба, просто підтюпцем у пекло чимчикують... Ви з проповідниці загрівали людей до різні брата. Що мені з вами почати, високопреподобний отче? З вами треба поводитися набожно, як слід такому православному католикові, як я.

Сабо завернув очі і глянув з великою набожністю на чорне небо.

Опісля взяв обережно банкнот кінцями пальців лівої руки, а правою рукою давав паперові кулаком удар за ударом, доки папір не розлетівся і всі кусники не впали на землю.

Обома руками взяв тепер Сабо новий банкнот і бурмотів:

— Чую якусь горяч у пальцях... Хе, хе... навинулася мені між пальці — баба... Pardon, madame... Війна зробила мене дикуном... із цієї причини я буду в вашім товаристві поводитися, може, трошки непристойно, а може, навіть дуже грубо... Як вам на ім'я? Ви мовчите засоромлені, так якби з вас була чотирнадцятилітня дівчина... Ні, ні, тільки без облуди... Коли ваш муж серед бурі і громів, серед морозу і снігу лежав в огні гранат і в обличчі смерті тільки про вас думав, ви не мали сорому ваше подружнє ложе гріти разом із якимось лайдаком. Жіноча честь, діти, матерні гордощі — все те було безсильне супроти ваших інстинктів повії, ви, madame, ти, бруде, ти, суко...

Сабо приклав банкнот до носа, висякався, опісля відкинув його з погордою, далеко від себе, плюнув за ним і крикнув:

— Бруд до бруду!

Новий банкнот представлявся устами Саба ось як:
— Я... я... його... го... го... Ве... Величність... королівський полководець...

А, найпідданіший, найпокірніший слуга Вашої Величності... Це ви — символ оцього хліва, що ним є сучасний державний і соціальний лад. Вас треба живцем спалити.

— Дай спокій королівському Величеству,— кпив Добровський, воно майже таке бідне, як ми всі тут. Хай його Величество зводить вселаскавіше так, як ми, гинути з голоду й морозу...

З тими словами Добровський перехопив банкнот, який уже летів в огонь, і тримав його у своїй руці.

— Кинь його сейчас у вогонь,— кричав Сабо,— а то я буду мусив думати, що й ти належиш до цієї чесної компанії...

— Ти дуже помиляєшся,— сміявся Добровський і кинув гроші в дебру.

Сабо зібрав розсіяні гроші й кинув їх у вогонь.

Хвилину сидів мовчки, й було видно, що чорні думи зовсім насіли його. Нараз підняв стару, зім'яту, напівроздерту однокоронівку, що одинока зі всіх грошей осталась, дивився довго на неї і вкінці сказав з великим жалем і болем:

— Ти, безцінний, нужденний шматку паперу! Ти — це бідний, нужденний пес Сабо. Ти, Сабо, злий і глупий, з тебе негідний, безчесний обірванець, не ліпший від тих, яких ти засудив на смерть. З тої причини мусиш також кинути смертний присуд і на себе самого.

При тих словах Саба промінь найглибшого співчуття мигнув у серцях товаришів.

Несподівано всі затривожились, бо Сабо зірвався й побіг над безодню, щоб, мабуть, кинутись у глибину. Але Добровський скочив за ним і вхопив його за руку.

Хвилю боролись оба зі собою.

— Пустити мене,— кричав Сабо,— пустити мене! Я хочу бути справедливим також із самим собою!

З великим трудом удалося вкінці товаришам успокоїти Саба й посадити його на його місце коло вогню.

Він сидів, як бездушний.

І його гнів, вся його жадоба помсти, весь його біль, його каяття, обличчя сліпого товариша, труп'ячі обличчя всіх, їх опущеність, понурі хмари, вся нужденність буття — все те нагло продерлося з його душі насильним, придушеним хлипанням.

Всім товаришам було дуже тяжко запанувати над своїми почуваннями.

Тільки по сліпих очах Штранцінгера не можна було пізнати, чи він плакав, чи ні.

Невже божа й людська жорстокість украла йому також його сльози?

Нагло сліпий товариш перебив хлипання Саби голо-сом, який прийшов, здається, з границі вічності, з-по-за меж добра і зла.

Як дивно великий, таємний, могутній дух, який високо піднявся понад усі блуди людства, понад увесь гнів богів, дух, який усе тямить, усе розуміє і все прощає, так сказав сліпий товариш:

— Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і— щасливі.

Потрясені тими словами до самого дна душі, дивились нещасливі люди на свого найнещасливішого товариша, й по запалих, зимних обличчях покотилися великі, важкі, гарячі сльози.

Коли вкінці всі успокоїлися, сказав Добровський м'яким голосом:

— Товариші! Тепер ми вже не маємо грошей і також не потребуємо грошей. Тепер ми стали справжніми людьми.

Потрясаюча картина болю, яку показала душа Саба, схвильована чимраз більше власною уявою і пристрас-тю, перенесла всіх назад у світ, у якому вони жили колись і який був тепер для них так далекий, недосяж-ний, утрачений.

Все минуле їх життя на світі, всі його радощі і вся принада пройшли перед очима їхньої душі.

Після дикого оголомшення прийшла сонливість, за-дума, мрії.

Знову вони сиділи довго мовчки, доки голод не при-неволив їх шукати наново за одробинками хліба.

Я перестав обшукувати свої обдерті лати. Мрія по-несла мене далеко-далеко.

Святий вечір...

Моя дружина і мій маленький син у родичів...

В великій, теплій кімнаті ялинка...

На ній повно світла і всього, чого дитяча душа заба-жає...

Вся родина стоїть довкола ялинки...

Я, обшарпаний, знуждований, окривавлений, більше труп, чим людина, підходжу нишком, тихесенько на пальцях під вікно й дивлюся всередину...

Моя дружина щось говорить до дитини, бере її за ручку й усміхається легенько...

Тінь задуми лягає на її чоло...

Може, вона в цій хвили згадує мене?

Дитина дивиться матері довго в вічі й питає її:

— Мамо, чому тата тут нема? Я так хочу, щоб тато навчив мене колядувати:

«Христос родився...»

Щось мною струсонуло, як буря слабенькою висохлою билинкою на замерзлому степу...

— Сину мій!..

Хапаюсь руками віконниці, щоб не впасти...

Мряка з моїх очей розвівається...

Дружина й син дивляться в вікно, під котрим я стою...

Боже !..

Невже вони обоє побачили й пізнають мене?

Як мене тягне до них, як тягне...

Там моє життя, там моє сонце, там усе моє!..

Але якась важка рука кладеться мені на плечі...

І чую, що я не в силі увійти всередину...

— Хто я? Я — недостойний товариства дружини, сина й родичів...

Вони всі все ж таки щасливі...

А я виджу непроглядну, непроходиму прірву між їхнім щастям і між моєю нужденністю...

Ні, я не маю права до цих людей...

Чого я прийшов сюди?..

Це сон... це божевільна мрія хорої уяви, що я колись був людиною,.. що я жив родинним щастям і радів промінням сонця...

Мені здається, що я віками животів у беззоряній ночі... в темній ямі... між холодними плазунами... і віками там конатиму...

Мене осліплює світло, вбиває тепло, що йде від тих людей на мене...

Та ні...

Я сто разів умру, щоб вони були щасливі...

Та невже ж я, якась несамовита мара зі зледенілих печер, смію увійти несподівано між тих людей і розбити їх тихе щастя різдвяне?

Невже ж мені подоба вбити їм пісню «Христос родився» й видерти їм із грудей крик жаху?

Ні, хай буде, що хоче...

Не можу, не смію увійти між них.

Я здушую хлипання, що мені грудь розриває, й тікаю від вікна...

Я непомітно ховаюся в мого приятеля Гектора...

Гектор пізнає нуждаря...

Скавуть радісно й лиже мені руки й лице.

Я ховаюся в соломі і з жагучим огнем в очах чекаю на страву, яку принесуть Гекторові, батьковій собаці — моему приятелеві...

Дійсність: сліпі очі... огонь... чорне небо... голод... Обтираю очі брудним рукавом і знов шукаю одробинки хліба.

Дивне диво!

В неприступних нетрах моїх обдертих лахів я найшов пучку пороху, що складався з одробинок хліба, з тютюну, поту і триння з одежі, а серед нього витерту, пожовклу кістку цукру.

Млість ударила на мене.

Спершу я в дикій жадобі хотів те все кинути відразу в уста, не зраджуючи нікому нічого.

Та коли я глянув на картину нужди й горя, яку являли зі себе мої товариші, мені стало їх жаль.

Я поділив цей кусник цукру й весь порох на шість частин, і ми з'їли цукор із такою божевільною жадобою, якої, мабуть, ні одна щасливіша від нас людина не почувала й не почуватиме ніколи.

Опісля з пороху ми скрутили й закурили папіроси, а Добровський сказав:

— Після солодкого обіду лицює пристойна папіроска. Все гаразд. Хе-хе-хе, ми, бачу, пошилися в ситі буржуї...

Тепер би нам розвести інтересну балачку для прискорення травлення... Та про що, наприклад? Про поетів і критиків? Побажати б їм лиш одного: «Панове, хай доля пришле вас сюди на науку до нашої школи життя і смерті...»

Тоді поети творили би поезію свою найчистішою кров'ю, а не тільки самим чорнилом, як це дуже часто діється. Критики стали б тут поетами. Для творчої праці замало самого таланту. Поет мусить пройти найглибше пекло людського буття й найвищі небесні вершини людського щастя. Тоді його слово буде хвилювати, захоплювати, піднімати людську душу.

Та досить.

Я бачу, що ви всі, мимо свого славетного обіду, не маєте настрою. Видно, що вся ваша духовна сила звернена занадто односторонньо тільки на проблему пообіднього травлення... Чи так воно?..

Всі мовчали.

Я сказав, що ми всі дуже ослаблені, і прохав Добровського, щоб він балакав за себе й за нас.

Добровський запитав:

— Про що ж вам балакати?

Про космічну ідею у зв'язку з кусником цукру?

Чудово.

Отже, передусім спасибі тобі, товаришу, за твою гостинність. Ти своїм альтруїзмом, своїм реалізмом із

домішкою філософічного скептицизму, своїм прив'язанням до життя й до його цінностей справді заслугуєш на те, щоб мати-природа вирвала тебе з цієї безодні, бо ти твориш позитивний елемент для космічної ідеї і природа потребує таких осібняків, як ти, на розплід... Та ба! Шукай логіки, шукай ідеї у природі, а ледве чи її найдеш у неї, так само, як у жінки... Я зі своїм отруйним песимізмом становлю контраст до тебе й ношу у своїй душі зародок смерті. А ці наші чотири товариші, які творять позитивні або негативні крайності наших характерів, це ослабі тіні, щоб утриматись на поверхні життя. Але...

Перервав розмову, бо Сабо нараз почав тяжко стогнати, вхопився руками за живіт, клякнув і припав чолом до землі. Його біль подівав, як зараза, на других, і, за винятком Штранцінгера й Добровського, незадовго голодовки корч у шлунку кидав усіма ними по землі.

Я вився разом із товаришами в судорогах. Мимоволі глянув на них, коротким поглядом, як миг ока.

Досить, досить...

Цей образ буде ятритися вічною раною в моїй душі.

Не можу повірити.

Не вірю, що ці засохлі, замерзлі, зі снігом і кров'ю змішані купки онуч — це живі істоти... це люди!..

Але до тих купок онуч причіплене щось, що судорожно кривиться й синіє з великого болю і стогне, стогне...

Але цей стогін — це нічо.

Це іскри, що погаснуть.

Це дим, який розвіється.

Одначе ці очі, що більмом божевілля заходять...

Ці очі так тиснуть... так тиснуть на чоло!

Хочуть розсадити, розірвати в чолі клітину, в котрій сидить думка...

Бо ця думка — це бич, це рана... пекло... смерть...
Якби уосіблена найкривавша жорстокість побачила
ці очі, вона — це певне, це певне — вона заплакала б!
Та вона їх не бачить.
Вона сліпа.
Але хтось, що сховався у хмарах, їх бачить.
Бачить і каменем сидить на скам'янілому небі...
Його хвилює яблуко Єви...
Його хвилює пилінка на нозі трутня...
А не схвилює його пекло людського болю!
О Боже!
Який ти малий, який ти марний супроти людського
страждання!

А може, це справді не люди, що так судорожно в'ють-
ся з болю в поросі і в леді землі?

Ні, це людські істоти.
Бо тільки людина так тяжко страждає.

Коли полегшало, Ніколич почав падькати:
— Я так хочу жити. Не для себе, а для родичів і для
науки. Життя таке гарне,
Очі Саба блиснули дивно диким огнем. Він дивив-
ся на товаришів довгим, задуманим, питаючим
поглядом.

Нараз він запитав Ніколича:

- Чи хочеш дійсно жити?
- Хочу.
- Чи всі хочете жити?
- Всі.

Ніколич кинув оком на Штранцінгера й питав шепотом
Добровського:

- Чи сліпий також хоче жити?

— Запитай радше, чи сліпий живе?..— відповів поти-
хо Добровський.— Його дух не живе вже тут. Він ширяє
вже далеко від нас... поза межами болю.

— Я не хочу жити,— сказав придушеним, понурим
голосом Пшилуський.

Глянули на нього із зачудуванням:

— Чому?

Відповів лиш:

— Не питайте.— І знов заслонив свою душу глибокою
мовчанкою.

— Чи хочете жити за всяку ціну? — спитав Сабо.

— За всяку ціну.

— Але як? — звучало невимовлене питання.

— Як так, то маємо спосіб... гляньте он там! — сказав
Сабо й показав рукою на когось.

Очі ішли за пальцями Саба й зупинилися — на трупі
Боянія.

Громом ударила в їх мозок якась думка.

Що він думає?

Невже ж мав би труп спасати їм життя?..

Невже ж тіло товариша мало б їм служити за по-
живу?..

Це страшенне!

Це нечуване!

Найтайніші глибини душі заворушилися проти цієї
думки.

Їм стало ясно, що, хочачи врятувати життя, мусять
їсти тіло свого товариша.

Виникла жахлива боротьба між духом і тілом. З
одного боку, стало страшенне почуття, що вони мусять
стати людодідами, з другого боку, інстинкт життя, який
у боротьбі не перебирає в засобах. Тут обридження,
там розпучливий крик шлунка:

— Дай мені все можливе, а то буде смерть,
Чимраз більше і більше охоплювала їх оця думка,
вверчувалася їм у мозок, розшарпувала їм душу.

Не було іншого рятунку.

Всі, за винятком Штранцінгера і Пшилуського, обернулися в сторону трупа.

Їх очі виступили майже з лоба і стали неприродно великі, а зі всіх облич пробивалася безмежна жадоба не жити, а втихомирити бездонні голодові муки.

Тільки уста скривилися з відрази, наче б їх судороги вхопили. Зате очі, здавалось, хотіли самі полетіти до трупа й пожерти його.

— Чому ж ви ждете? — питав нетерпеливо Сабо.

— Бійтеся Бога, люди, що ви замишляєте? — падькав Ніколич.— Невже у вас немає серця ні якого-небудь людського почування?

— Он воно як! Дивіться, що за чутливий молодик! — сказав Добровський голосом, у котрому тремтіла життєва правда і якась несамовита іронія і глум над усім буттям:

— Ти, Ніколичу, балакаєш, як жовтодзьоб. З тебе нівроку естет...

Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок сотворений з божеської амброзії, а не з тої самої поганої глини, що мій і кожної другої людини?

— О ти, дітваку!

Подивися на себе й на мене, й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура й кості!

А хто з'їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

— Нужда,— відповів Ніколич.

— Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут так дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок із душею і кістками всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волі темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти.

А хто з нас хоче жити, цей мусить їсти тіло з трупа свого товариша.

— Добровський, як ти можеш так говорити? — жалівся Ніколич.— Ти хочеш заговорити своє власне обридження, правда, що так? Чи це дійсно така твоя філософія?

Замість Добровського відповів Сабо:

— Ах, усяка філософія кінчається, скоро тільки шлунок поставить свої домагання. Я не розберу, навіщо тут стільки слів? Не розумію, яка різниця між мертвою людиною й, наприклад, між мертвим конем або ведмедем? Я, правда, волів би їсти мертвого ведмедея, ніж мертву людину, але не з чутливості, тільки із-за ліпшого смаку; мені жаль, що не можу служити вам чимось ліпшим, однак у біді й чорт навіть мухи їсть. Та ба! Тут і мух немає.

Добровський закінчив тут свої думки словами:

— Наше теперішнє страшенне положення — це залізна, невблаганна логіка і плід злочину нашої душі.

І нема в цій логіці ні чутливості, ні краси...

Але коли ти, Ніколичу, хочеш умерти сентиментально-естетичною смертю, то на те нема ради.

— О ні, я не хочу вмирати. Мої родичі, моя...

— А, видиш! Ходи ж і поможи принести трупа до вогню,— закликав його Сабо.

— Боже, цього я ніколи не зроблю.

Тут Сабо глузував:

— Значить, ти хочеш їсти заморожене м'ясо... Це не зле. Це по модерних гігієнічних приписах...

— Ах, ти говориш, як сатана,— затремтів Ніколич.

Добровський відповів:

— Ну не хочете ви йти по трупа, то й я не піду.

Сабо пішов сам.

Стало лячно дивитись на те, що робитиме Сабо.

Відвернули очі від трупа товариша.

Ні одним словом я не брав участі в цій розмові, бо незвичайна, дивовижна жахливість думки Саба розтрощила до дна все моє єство.

Ціле моє тіло починає тремтіти, і здається мені, що мушу в найближчій хвилі впасти й не устану вже більше.

Ще слабша, ще нужденніша моя душа.

Здається, моя свідомість починає хвилями притемнюватися. Якась червоно-темна мряка заступає мені на хвилину очі й думки.

Все моє єство обертається в нічо.

Щось гострим ножем уверчується в мою свідомість.

Я чую, що думаю... чую біль... на щось тривожно чекаю...

Я живу...

Дивлюся через огонь у понуру даль.

На сто кроків від огню видніє увесь білий, снігом покритий корч, якого дивна подоба вражає глибоко мою уяву.

Цей корч із двома круглими вершками, з котрих горішній і більший нахилений над долішнім, нагадує мені жіночу постать, яка пригортає дитину до грудей.

Я не можу відірвати очей від цієї картини й уявляю собі долю матері з дитиною серед ледової пустині.

Як старанно вона оповила свою дитину...

Як ніжно тулить її до своєї теплої матерньої груді!

Як сумно вона похилила голову!

А може... може, це — не корч?..

Може, це, дійсно, мати з дитиною?..

Ні, це корч...

Але ж яким чином може корч бути так схожий на матір із дитиною?

Нараз червона мряка огортає мене і все щезає...

Відчиняю очі й бачу перед собою спокійне, зледеніле чорне небо.

Нічого більше.

Чую голоси: «Устань».

Мої товариші підносять мене й підтримують, їхні руки віддаляються від мене, й я знову сам сиджу та дивлюся перед себе.

Ні... це корч... не корч...

Так, так... це мати з дитиною...

Небо й земля забули її так само, як нас...

І гине вона ще страшнішою смертю від нашої, бо мусить дивитися безпомічно, без ради й поради на конання своєї дитини...

Здається мені: вона побачила нас...

Чому ж вона стоїть непорушно?

Ні, вона, здається, хоче ворухнутись, але не має вже сили...

Вона з дитиною замерзає...

Може, вона слабим, завмираючим голосом прохає рятунку від нас...

Цить!.. Слухай!..

Здається, я чую якесь тихе ридання і хлипання...

Крик жаху розвіяв мої думи.

Сабо прийшов і приніс кавалок тіла з трупа товариша. Поклав його коло вогню й обтирав полою свого подертого плаща кров на руках.

Сів і впер очі в огонь та сидів, наче скам'янілий.

Нараз щось потрясло ним, як землетрус гранітною скалою.

Поклав праву руку на очі і став їх обтирати брудним рукавом.

Добровський заскреготав зубами, зареготався глумливо і крикнув з якоюсь жакливою іронією, що зморозила стриж у костях:

— Не журіться, товариші!

Тепер собі людське м'ясо припечемо і з'їмо, сили наберемося і назустріч сонцю золотому підемо. Ха-ха-ха-ха!

Ніколич устроїв палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і злебедів тремтячим голосом:

— Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!

Очима мар дивилися, як із-перед них щезала страшна пожива.

Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як визволення з якогось несамовито важкого гніту.

У їхнє глибоке мовчання вступила якась дивно святочна хвиля, наче промінь світла прошиб темні нетри душі; як усе діється, коли дух перемиг тіло.

Байдуже, чи ця перемога була овочем пересуду й забобону, чи ні.

Може, вона не була доцільна, може, була непотрібна.

Але вони чули, що була свята, божеська, бо дух людей, що вмирили з голоду, мав силу кинути в жертву й саме життя, щоби покопати, здушити і вбити божевільну пристрасть тіла.

Однак перемога духа коштувала дорого.

На їх тілесну силу, вичерпану до краю важкими муками, впав тепер останній удар.

Тільки з крайньою напругою всіх останніх сил вони ще успіли держатися сидячи.

Хоч і як білий сніг їх манив покластися на нього, то проте остання життєва іскра здержувала їх від лежання, бо це була би смерть...

На понурому, чорному тлі хмар показалися непомітно дивні, ясні смуги.

І покрили хмари тут і там біло-сірою ледяною кригою.

Холодна, зледеніла, глуха тиша царила, царить і, здається, царитиме вічно на небі.

Та ні.

Чорні хмари заснувались на краях дивною барвою, наче обкипіли застиглою кров'ю.

Дух руїни показує своє сонне обличчя.

Воно, здається, ось-ось ізбудиться.

І небо розколеться, й темні сили кинуться на землю і розіб'ють у порошок увесь світ.

Склепіння пекла не виглядає лячніше від оцього неба.

І все мовчить, усе спить у темряві несвідомості.

І здається мені.

Які це гарні слова: темрява несвідомості...

Щасливий цей, що його свідомість спить.

І вогонь уже не шипить більше.

Супокійно тліє.

Не хоче мішати великого мовчання оглухлої природи.

Відвернули очі від життя і вслухалися в безконечне мовчання буття.

І здавалося, що найніжніший шепіт, легесенький рух ізбудить когось, що великий, як людське страждання, сильний, як життя, могутній, мов смерть.

І станеться щось, чого ніхто ні в ясній країні казки не чув, ні під сонцем навесні не бачив, ні в темній пропасті не змірив.

Хтось нараз тихесенько зітхнув.

Хто це?

Сліпий товариш.

Давно ніхто не чув його зітхання.

Здається, що з його грудей продерся не його власний стогін, а тихий біль розпачу якогось ясного духа, що скований і кинений у вічну темряву безсильно ридає над давніми і свіжими хрестами й могилами людства.

І плаче над могилами, що вже ждуть на когось...

Де ті могили?

Чи під тихою церковцею, що сховалася в вінку старих лип серед буйного поля?

Чи над синім морем на чужині?

Чи, може, у хмарах, снігах, ледах... тут?..

Сліпий брате, любий, бідний, що тобі?

Висохлими пальцями обшукував замерзлий сніг довкола себе.

Шукав своїх очей — своєї скрипки.

Найшов її, і, здається, його обличчя проясніло.

Чи це чудо — чи смерть?

Його замучена душа наче вийшла крізь дві темні ями, звідки колись його очі дивились, і поклалася на струни.

Спершу руки сліпого тремтіли й закостенілі пальці не хотіли слухати голосу душі.

І замерзла скрипка хотіла все мовчати, як її власник.

І перші її звуки були уривані, захриплі, порожні, наче б вона сердилася за те, що їй не дають супокою.

Але згодом душа Штранцінгера перемогла всю німеч рук, весь опір скрипки.

І у тьму їхніх душ, і в мертву пустоту замогильну полинула пісня сліпої людини, як сон, що вже ніколи не присниться; як тепла кров, марно пролита; як мандрівка від колиски дитини через сонячні хвилі, через

бурю життя людських тіней у незнану, темну вічність;
як холодна смерть.

І на крилах пісні душі полетіли повертати гори й
завертати весну і щастя, що вже не вернеться ніколи.

Здавалося, що скрипка сліпого співала пісню вічно-
сті і пісня прощалася з життям і словами промовляла
та ридала:

У безкраїм темнім царстві
Зачарованої тиші
Дух таємний гомін чує:
Море вічності пливе.

В сяйві сонця в синій далі
Срібний голос лине-лине.
Райська пісенька дитини —
Навесні предавніх літ.

Дзвони дзвонять... гомін ходить...
В горах, долах гомін родить...
Як сон-мрія тихо-тихо
Стелиться на сонця шлях.

Великодні дзвони дзвонять...
О, зійди, блакитне небо,
На зелену землю нашу,
Квітами умаєну.

Небо землю обнімає.
Золоті свої проміння

Осип Турянський

На людей, на всі створіння
І в блакить безкраю шле.

Моляться, як діти, люди
З усміхом любові й щастя,
Мов вінком весняних квітів,
Кругом церкви всі стають.

Світло з пільми виринає
І в далекий світ безкрай
Велична, могутня пісня
Враз дзвенить: «Христос воскрес!»

Чайка над очеретами
Сумно, жалко квилить-плаче:
Мати сина виряджає
У чужий, далекий світ.

І рідня його цілує:
«Сину, брате, будь здоров!»
Верби, явір, срібна річка
Нишком шепчуть: «Будь здоров!»

Молода душа весняним
Жайворонком вгору лине
І в блакиті поринає,
І цілує небеса.

І сіда на ясне сонце,
І на ньому спочиває,
Бистрі думи посилає
В безконечності простір.

На безмежнім океані
Бачить вічності крайнебо.
Що понуро там чорніє?
Чи це брама вічності?

Чорнії могутні скелі
Духові шлях заступили,
Там, за скелями отими —
Вічне джерело буття!

І даремно дух людини
Тисячліття важко б'ється
Джерело буття добути,
Правду й щастя відслонить.

І притемнений зневір'ям,
Важко ранений безсиллям,
Горді крила опускає
І на землю вниз паде.

І сміється дико злоба,
Тьмою землю оповила,
Самолюбство і жадова
Там на брата гострять ніж.

Стогнуть гори, стогнуть доли,
Кров і сльози морем ллються,
І не дух тьму роз'ясняє,
Лиш кривавий блиск гармат.

В крові тонуть міліони,
Міліони душ невинних,
І даремно б'є об небо
Плач, розпука вдів, сиріт.

Де ти, людський духу вічний?
Глянь, покинули боги нас
І з людства сміються глумно
Громами із чорних хмар!

Зашуміли горді крила
Людського титана-духа,
І у шумі чути голос,
Мов новітній заповіт:

«Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце — мрія мрій.

Я розвію тьму всесвіту,
Джерело буття отворю.
І з рук всіх богів лукавих
Правду й щастя видру сам.

Розвалю храми облуди,
Пекло й небо розтрощу
І сотворю нове царство:
Рай людини на землі!»

Десь далеко, ой, далеко
Очі ясне сонце бачать.
Де ти, сонце? Де ви, очі?
Очі, очі ви мої!

Хто мені покаже матір?
Усміх милої моєї?
Ох, ніхто, ніхто — ніколи!
Очі, очі, ви сліпі!

Чуєте, о любі друзі?
Хтось у плечі нас торкає,
Шию обнімає й шепче:
«Я вже тут — ходіть! ходіть!

В тьму беззоряну одвічну,
В чорну пустку позагробну,
Морем вічного мовчання
Вічно я вестиму вас.

І не буде бог, ні люди
Знати, де могила ваша,
Ні барвінок, ані рута
Вам на ній не зацвіте.

Ні сльоза її не зросить,
Ані хрест на ній не стане,
Ні на хрест оцей похилий
Слів ніхто не покладе:

«Тут заснули сном одвічним
Вигнанці судьби, котрії
Пекло людського страждання
За життя уже пройшли».

Ви все будете вмирати
І ніколи не умрете:
В вічність темну, бездорожну
Піде з вами розпач ваш.

Осип Турянський

Марно пустку безконечну
Роздере ридання ваше.
Бог, ні люди вас не вчують,
Лиш я вчую: ваша смерть.

Я сильна, та заслаба я,
Щоб убить розпуку вашу:
Вона вічна, вічна буде,
Як я вічна: ваша смерть».

Пісня втихла.

Наче скам'янілий подих смерті, так застигли людські тіні.

Їхні душі не вернули ще з далекої мандрівки в замогильну безконечність.

Вони блукали по бездорожних, сонних пустирях і тужили, і плакали за втраченим життям.

Та ніхто не чув голосу їхнього болю.

Тоді, як із шістьох краплинок води стає одна краплина, так шість душ ізлилося в одну душу.

І була ця одна душа марніша від наймарнішої пилинки, котрою буря гонить безвістями.

І стала ця пилинка-душа велика, мов світ, бо сховала в собі біль усього світу.

І могутніша від богів, бо боги не знають терпіння.

Здається, що вони вже навіки сидітимуть довкола вогню:

Німі, зачаровані, закляті, омертвілі.

Вмерли люди, земля, небо, боги.

І вмерла душа людей, і душа безкраїх просторів.

І час ліг на хмарах сонної безконечності і спить.
Здається, навіть смерть умерла.
Море вічності стануло.
Вічність спить.

Людський біль не спить.
Сліпий товариш прокинувся.

Підняв обі сині руки, затиснув пальці й поклав їх на
свої сині уста.

Йому зимно.

Я взяв його руки у свої долоні й хотів ogrіти їх.

Але мої долоні були зимні.

Я притулив його руки до своїх уст і до лица.

Але й мої уста й лице були зимні.

Тоді я силкувався вігнути теплим подихом із моїх
грудей на його руки й дати йому частину моєї душі.

Але я не чув ні свого теплого подиху, ні своєї душі.

Не чув нічого.

І тоді щось, поховане в темних нетрах, де колись була
моя душа, вийшло на світло.

І якась моя остання, велика, гаряча, ще не виплакана
сльоза впала нагло на його висохлу синю руку.

Я скоро й непомітно обтер її й наблизив обі його
руки до вогню.

Здається, сліпий товариш почув, що щось тепле й
вогке впало йому на руку.

Його сліпі очі довго дивилися на мене, і здавалося
мені, що промінь світла впав на його обличчя.

Чого він так довго дивиться на мене?

Дивиться й мовчить.

Нараз він узяв мою руку у свою, стиснув її, нахилив-
ся до мене й голосом, як таємний гомін крил позасвіт-
нього вістуна, як ніжно-мрійно радісне зітхання дити-
ни у сні на досвітку — шепнув:

— Є сонце в житті.

Всі товариші глянули з зачудуванням, подивом і з пошаною на сліпого товариша.

Здається, що їхні німі погляди так і говорили до нього:

— Твоя душа, замучена таким страшним болем, як ніхто другий на світі, бачить сонце...

Твої очі, що видітимуть усе тільки чорну ніч перед собою, бачать сонце.

І їхній сліпий товариш, цей німий, у болю скам'янілий живий образ нужденності буття, перестав у цьому менті бути для них наймарнішою пилінкою між ними, найнужденнішим, долею розтоптаним хробаком.

Вони чули, що з темних ям його очей пливе щось таємне, могутнє.

Щось ясніше світла, дужче сліпої сили божевільних стихій, святіше всіх богів.

Якась невмируща сила людської душі.

Якийсь могутній дух людини, що крізь нужденність сьогоднішньої хвилі, крізь роки крові, крізь хрести на цвинтарях, крізь сонні простори позагробні, крізь темряву безконечних засвітів бачить сонце майбутніх поколінь...

І людина, що в ній царить цей дивний, ясний і могутній дух, буде, вмираючи, радіти тому сонцю, що зійде колись...

І здавалося їм, що їхній сліпий товариш не чує тепер ні голоду, ні холоду, ні болю, ні туги... ні бажання розмовляти, бо його душа живе вже в цьому новому світі сонця, який його сліпі очі бачать, а якого вони, видючі, не видять, не чують...

Довго вони дивилися на нього мовчки з німою пошаною.

Нараз Добровський глянув на кожного товариша, опісля показав очима на сліпого й шепнув:

— Він щасливіший від нас...

І п'ять долею розтоптаних нуждарів дивилися у святому тремтінні на щастя свого сліпого товариша з заздощами...

Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

— Чуєте?

Видерся з душі, як із могили, здушений, таємний, жахливий.

І була в його тремтінні якась незбагненна радість із-за цього, що хтось уже зближається...

Ох, уже йде, іде вже й несе — визволення.

Хто його бачить?

Хто його чує?

Пшилуський.

Чому Пшилуський?

Адже йому все байдуже.

І небо, і хмари, й безодні, і кожний товариш! Вони глянули з жахом на нього.

— Слухайте.

Високо над ними небо висипало безліч якихось дрібненьких істот, ніби зерен, чорніших чорних хмар.

Вони повзуть по хмарах і неспокійно шукають когось...

То знов поринають у хмарах і на коротку хвилину щезають...

— Слухайте...

Слухають і чують...

Здається мені, що від непроглядних сумерків віків аж до цієї хвили тут було замерзле царство мовчання...

Хай цю закляту тишу роздеруть блискавки!

Хай її розіб'ють громи!

Хай тільки не чуємо оцього жакливого, понурого крякання!

Воно окуває новим морозом останок нашої душі. Роздирає стриж у костях.

Але якийсь добрий дух не забуває Ніколича.

Бере його свідомість, як дитину, за руку й направляє її на ясний шлях...

— Чуєте голос? — шепче Ніколич, і нагло бліді останки життя в його обличчі мертвіють. Тільки в очах мерехтить іскра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, таємним голосом Ніколич не то співає, не то повторює пісню, яка причулася йому:

Люлі, сину мій,
Люлі, квіте мій,
Спи моя надіє.
Лиш дитиночці
У колисочці
Щастя світ ясніє.

Не пройде весна —
Буря навісна
Потрясе світами.
Сину, сину мій,
Вдарить біль страшний
В бідне серце мами.

І даремно я,
Зірочко моя,
Млітиму з розпуки,
Як там... над дітьми —
Серед вихру й тьми —
Крякатимуть круки.

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся.

Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:
— Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?.. Над нами круки крячуть...

Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами кліє їм мозок.

Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:

— Батько... кличе... батько кличе...

Прочі тіні силкуються теж почути щось любе, давне... Даремно.

Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що стала серед снігів і стоїть недалеко перед нами... Чому вона стоїть там?..

Чому не плаче?..

Чому не прийде до нас?..

І її дитина не плаче...

Чому її дитина не плаче?..

Це було б чудо, якби тут людина не плакала... Як же ж це можливо?

Тут коло нас маленька дитина — і вона не плаче?..

Беру Добровського за руку й питаю його:

— Скажи мені: «Чому ця дитина не плаче?»

— Де дитина?.. Чия дитина?..— шепче він.

— Цієї матері... вона стоїть перед нами...

— Успокойся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

— Мати... мати...

І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути на своєму волоссі пестощі її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самотні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

І як маленька дитина тужить за матерньою груддю, доки засне, так і вони прагнуть якої-небудь ніжності, доки пустяться в далеку дорогу...

Понуре крякання круків збудило небо й гори з мертвецького сну.

Розвівається могильна тиша й холодна байдужість природи.

Десь далеко чути глухо понурий шум.

Буря йде...

Буде боротьба між небом і горами.

Між життям і смертю.

Шум котиться чимраз ближче, як далекий рев моря до сонного берега.

Гори й безодні застогнали.

Блискавиці роздирають небо і громи гогочуть.

Під ударом вихру чорні хмари пускаються в дикий танець.

Наче зграя роз'ячених звірюк, випущених із прив'язі, товпляться, клубляться, спихають себе вниз і одні за одними женуть у шаленім бігу та б'ють громами верхи гір, які стоять їм на шляху.

І застигле море хмар під тіннями оживає.

Вітер кусає, розриває, розшарпує його і крізь прорив показується перед очима тіней не земля, а якась чорна, як пекельна ніч, грозою проймаюча безодня.

Хмари під тіннями піднімаються вгору і стрічаються над їхніми головами з хмарами на небі та кидають на привітання блискавицями і громами.

— Примари... примари...— шепче Пшилуський.

І другі тіні так думають...

Ці страхіття так довго і спокійно з жахливо відчиненими пащами лежали на небі й чатували...

А тепер вони, люті вороги світла, дивляться на маленький огонь під собою й на купку живих істот біля нього.

Дивляться і ще більше з гніву чорніють і кров'ю наливаються.

Купчаться над огником і над живими істотами докола нього.

Окутують їх тьмою й посилають до них блискавку за блискавкою як величезні, вогняні, зловіщі знаки питання.

Не отримують од них відповіді й вибухають великим гнівом.

Грім за громом ударає в землю довкруги тіней. Студений вітер подихом смерті дує на них.

Вони скулились довкола вогню.

Смертельне тремтіння проймає їх тіло.

Одна людина шукає в очах другої іскри спасення. Та знаходить тільки жах і запалий, чорно-сірий, посинілий, труплячий образ смерті, а замість очей дві чорні ями, що ростуть, ростуть, ростуть,.. жахливо нахилиються над головами й ось-ось поглинуть усіх і все... І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, безперестанний, жахливий звук:

— А-а-а-а-а-а.

З кряканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз якийсь несамовитий регіт.

Що це?

— Пшилуський, що тобі?

— Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

— Ха-ха-ха-ха-ха!

Замовк, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

— Товариші! Мені без упину страшенна змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людині!..

Одначе я думав:

«Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любою дружиною... з дітьми».

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... щечече мені про все... що бачив... каже:

«Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана, бо він цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: «То моя мама». А той пай сміявся й далі цілував маму й казав мені: «То моя мама».

Земля піді мною розступилася...

О, чому мене зараз тоді пекло не пожерло!

Я утратив ціль життя.

Всі мої мрії про родинне щастя... розвіяні... опльовані...

Моя остання надія... моя одинока, найвища ціль життя... і ту війна мені зруйнувала... божевільно жорстоким чином зруйнувала...

Найстрашніше це... ця жінка знищила життя моїх дітей...

Вона цілувалася з коханцем на їхніх очах...

Вона затроїла їх ангельські душі їддю брехні... гнилі...

Я все їй... прощаю перед смертю...

Її злочину матері супроти дітей не можу простити.

Замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось.

Його обличчя, вся його постать являли собою образ мерця, якого якесь чудо привело назад до життя. Цей мерлець упер тепер свої погаслі очі в мрачну даль і жде на вороття свого болю, бо хоче його взяти зі собою в могилу.

Нараз його очі дико заіскрились, велике більмо їх заступило й він крикнув:

— Пекло!..

Вона цілується з коханцем!..

О, Боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомоніли гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з три-
вожним кряканням угору.

— Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його
очей стали канути сльози.

— Діти, діти,— говорив Добровський.— Ви хочете з
розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не
вернеться ніколи.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль.

Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і
розпуки мужчини.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилевої слабості.

Він засміявся голосно і глумливо та сказав до Пши-
луського:

— Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося
застрілити ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив сліпий припадок, ти знов народишся на світ, знов зійдеш із розуму і знов оженишся, то для більшої певності стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Одначе Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шептав:

— Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше?

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні струмочки...

— Огонь гасне,— шепнув хтось наче у глибокому сні непевним, сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбагнута тепла й сонця.

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.

Це скрипка Штранцінгера конає...

Він держить її над огнем, а сам тремтить... тремтить...

Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...

Чотири струни одна за одною тріскають...

У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.

Щезли вогняні язики і знов огонь слабо тліє...

Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому товаришеві.

Здається, тремтіння не покине вже його аж до кінця...

Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера збудили усіх із душевного отупіння. І остання туга за життя і за далекими ествами вибухає в їх засипляючій душі, як буря на замерзаючому морі.

На шляху до життя стрічають їх очі мертвого Пшилуського.

Його труп, спертий легко на камінь, з головою, що глибоко й важко повисла на груди, сидить задеревілий.

З його уст і з усього його обличчя не уступив вираз болю навіть після його смерті.

Здається, що Пшилуський забрав свій глухий біль, усю свою муку й журбу своїми осиротілими дітьми на той світ.

Чи там найде він кого, що злагодить йому важкі рани?

Чи також і там він буде все мовчки, відвернутий від усіх, на все байдужий, дивитися тільки на упира, що точить йому кров зі серця?

Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить із боку, й нагло його серце холоне. Якась дивна думка угризається в його ослаблену свідомість і безперестанно переслідує й мучить його. Положення мерця видається йому непонятним, страшенним, жакливим. Наглий переляк огортає його: він відсувається від мерця далі направо й тулиться чимраз кріпше до Саба. Він тремтить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно впирає в

мертвого свої великі, затривожені очі й шепче більше до себе самого, ніж до других:

— Він умер... він сидить... Чому він сидить?..

Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:

— Сабо... скажи... чому він сидить?..

— Не бійся... з тебе жовнір,— відповідає Сабо глухо.

Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може найти спокою.

Несамовитим голосом-шепотом, наче б нагло його поклали в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

— Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...

Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:

— Друже... скажи... чому він сидить?

— Успокойся, товаришу, успокойся,— розраджує його Добровський.

Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі.

Нараз нагальне тремтіння проймає його тіло.

Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

— Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?... Сліпий брате? Промов слово...

Сліпий мовчить.

Ніколич глядить у далеку похмуру даль, і здається, що його очі шукають когось.

Дивиться тепер на товаришів і шепче:

— Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сяйві... він видить нас... він плаче...

Мовчки прислухаються, як хтось плаче.

Туман снігу, гнаний вихром, виводить дикий танок над їхніми головами й нагло кидається в долину на них. Одна людина тратить другу з очей. Здається їм, що ледяний вітер і сніг тепер видруть їм із тіла очі й життя.

По кількох хвилях туман покидає їх і серед реву й реготу танцює настрічу темній даліні.

Мені в голові шумить, кипить, щось у ній молотом б'є. Здається мені, якесь дивне, важке оп'яніння огорнуло мене.

Отвираю очі, і крик жаху виривається мені з горла: я бачу кругом себе у сніжно-білі киреї завитих мерців...

Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...

Я божевільний.

Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям...

Ні... мерцям не сниться нічо...

Мерці лежать супокійно...

Я живий...

Тисячі ледяних голок устромилися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять... я бачу мерців... мерці танцюють...

Я божевільний...

Нараз бачу з радісним зачудуванням: мати з дитиною, яка досі стояла недалеко перед нами у снігу, наче прикована, також рушилася з місця...

Кличу, скільки можу, голосно:

— Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!..

Та в найближчому менті кричу до неї розпучливо:

— Не йди до нас!.. Тут на тебе жде могила!

При моєму останньому слові чую голос:

— Ти живеш... мій друже...

Це Добровський.

З жахом дивлюся на нього.

Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

— Всі живуть... Тільки Пшилуський умер... Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.

Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу. Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...

Він не вмер...

Очі Ніколича заплющені...

Він теж тремтить.

Він живе...

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

— Я хочу жити...

Хтось поклав мене живцем у могилу...

Я не останусь в труні...

Тут у могилі зимно...

Сумна моя душа в могилі...

Я хочу жити...

Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу...

Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його гроті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою люттю кричить:

— Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе!

Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгор-
пашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо,
з презирством до тебе кричить: «Грими і вдар!... Грими
і вдар!..»

При грохоті нового грому Ніколич розплющив очі.
Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами,
белькотав:

— Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше бай-
дужіти на все, став при останніх словах Ніколича диви-
тися кругом себе і сказав нараз:

— Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь
буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутнє і
страшенне почуття потрясло цілим моїм єством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустарі моєї
душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне
сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спа-
сення.

Одночасно я почув, що найтайніша, незглибима
глибінь, яка спочивала досі спокійно в моїй душі, як
нерухомо в вічній темряві спить у глибині море, роз-
дерте наверху вихрами і громами, розхвилювалася
стихійно.

Живлові почування, як могутні хвилі, стали підніма-
тися вгору й отворили на найглибшому дні глибоку
прірву, щоб кинути туди безпощадно все, що там... на-
верху стало загрожувати загладою життю.

Нагла блискавиця роз'яснила мій мозок і якась
уперта думка мучила мене, що Добровський — це
якась потворна істота, котра наважилася розтоптати
весь змісел, усю ціль життя... убити нас усіх... знищи-
ти все...

Я вирвав з рук Пшилуського сербський кріс і, силкуючися встати, крикнув до Добровського, котрий пустився йти в напрямі корча:

— Назад!

Не смієш іти там!

Назад!

Це не корч!

Глянь!

Це моя дружина і мій син!

Вона йде до мене разом із дитиною.

Вона вирятує мене і всіх нас від смерті.

При допомозі кріса я намагався всіма силами устати й піти назустріч дружині й синові.

Товариші глянули в сторону корча з виразом великого здивування.

Сабо й Ніколич дивилися довго і вперто.

Між моїми словами і їхньою свідомістю закипіла дивна й завзята боротьба.

Нагло їх очі блиснули почуттям певності, й вони оба стали кричати один за другим:

— Так, так, це жінка з дитиною.

Вона спасе всіх нас від смерті!

Добровський глянув на всіх нас і здригнувся.

Приступив до мене й запитав:

— Чому не вийдеш назустріч своїй дружині?

Адже це твій обов'язок.

Устань, я тобі поможу.

Я весь час пробував устати, але не мав сили.

Уже зовсім не чув ніг.

З завзяттям розпуки я боровся, щоби перемогти неміч.

Намагався рачкувати.

Але й це було неможливе.

Я став прохати Добровського:

— Друже мій!

Май милосердя наді мною...

Заведи мене яким-небудь чином до її их...

Подумай, товаришу: вона йшла тисячі верст через високі гори... глибокі ріки... з дитиною на руках!..

Вона хоче побачити мене... спасти мене й усіх нас від смерті.

А я не в силі кілька кроків вийти їй назустріч... Вона дуже втомлена довгою дорогою...

Вже так близько коло мене втратила всю силу...
Глянь!

Вона хилиться додолу!..

О, мої бідні!..

Пождіть іще малу хвилину... благаю вас...

— Добровський,— кричав Сабо й Ніколич,— поможи йому зайти до неї.

Ця жінка спасе всіх нас від смерті.

Добровський напружив усі свої сили й підняв мене на ноги та сказав мені:

— Нам обом одна дорога: ти йдеш настрічу жінці — я по дерево.

Я вхопився судорожно руками за його шию, й ми оба почали йти.

За нами залунав радісний крик Саба й Ніколича:

— Вони йдуть! Вони йдуть!

Бог не забув про нас!

Ми всі будемо жити!

Гляньте! Гляньте!

Як радісно вона усміхається!

Чи бачите?

Вона показує нам хліб!

Чудовий білий хліб!

Ідіть хутко, товариші, хутко!

Чудовий білий хліб!

Ми йдемо слідком за вами.

Пробували оба встати.

Але тільки качалися по землі.

Недалеко вдарив грім.

В поражаючій почутті своєї цілковитої безпомічності почав Ніколич плакати.

Плакав голосно, як мала дитина, його ридання ходило довгим гомоном горами, долами!

Стогнало разом із громами по безоднях.

Слалося прокльоном по холодній, бездушній землі. Било голосом розпачу молодої людини об закам'яний небозвід.

Навіть круки злякалися голосу ридання людської душі.

Перестали крякати і кружляти високо над їхніми горами та витягнули шиї й наслухували, що це за дивний голос мішає їм понуру музику?

Тільки небо не злякалося.

Воно холодно відкидало людське ридання, заглушувало його своїми громами, клало його на крила гайвороння, а відтіля розкидало по замерзлих горах і безоднях.

Добровський ішов і волік мене зі собою.

Та мимо крайньої напруги останніх сил зайшов зі мною ледве десять кроків.

Далі не мав сили.

Стояв іще хвилинку, опісля ми оба повалилися на землю й застогнали.

Добровський устав знову, але вже не мав сили мене підняти.

— Заклинаю тебе на все на світі... товаришу...

Іди сам до них...

Приведи їх до мене...

Я виджу й чую... моя дитина замерзає... дружина гине з розпуки...

Чуєш їх плач?

О Боже!

Добровський зробив ще три кроки сам і знов упав на землю.

Приволікся до мене, мов смертельно ранений пес.

— Не журися! — казав до мене. — Ходім назад до вогню, наберім свіжої сили, а потім уже зайдемо.

Ми оба почали рачкувати й качатися по снігу до огнища.

Ледве ми зробили кілька кроків, як Сабо став нам грозити кулаками і крикнув:

— Сейчас вертайте!

Невже ви не бачите?

Ця жінка прийшла сюди, щоб усіх нас вирятувати від смерті?

Чому ж не йдете їй назустріч?

Добровський ще раз зібрав силу і піднявся.

Показав на свої груди і сказав до Саба:

— Бачиш, у котрому місці моє серце?

Стріляй!

Але кажу тобі: як не вцілиш у саме серце, то я ще матиму стільки сили, що прилізу до тебе й задушу тебе, як щенюка...

Сабо захопив кріс у руки і став бити себе прикладом по чолі.

Добровський приліз разом зі мною до огнища.

Ми оба сіли і глянули на вогонь.

Огонь уже погас.

Перший раз показався на обличчі Добровського вираз розпуки.

Але це тривало лиш коротку хвилину.

Він стрепенувся і сказав:

— Щось мокре тиснеться мені до очей.

Тепер ось нам висновок із цілої життєвої філософії:
погас огонь — треба спати йти.

Не чую вже охоти ні сили до нічого.

Хочу заснути й спокійно спати, спати.

Добраніч вам, товариші.

Дай Боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському.

Він сидить собі спокійно, спертий на камінь, нічого його не обходить, наша спільна журба йому не в голові — справжній польський шляхтич.

Ця його товариськість мені не подобається.

Але ми всі йому прощаємо, бо він терпів, може, більше нас усіх.

Будьте здорові, всі близькі й далекі.

Добраніч тобі, моя старенька мамо.

Ти все була добра й люба зі мною.

Ти нічого не винна.

Не тужи за мною, не бий своєю сизою головою об мур, бо це непотрібне й безцільне.

Я засну спокійно, при повній свідомості.

Чую вперше якесь таємне, навіть радісне вдоволення із-за цього, що в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій.

Тут Добровський звернувся до мене і сказав:

— А ти, брате, також не журися.

Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть. .

Коли ж усе життя — це тільки безцільний сліпий вир припадку й божевілля, то ти супокійно засни.

А як прокинешся, то побачиш свою дружину з сином он там,— показав на небо і сказав лагідно:

— Добраніч.

Підібрав ноги під себе, сперся ліктями на коліна, схилив голову на руки та підпер її добре долонями й заплющив очі.

І сидів нерухомо й мовчав.

Його мовчання наче забрало товаришам душу й лишило там безпросвітну, чорну, безконечну пустку.

І була ця пустка невимовно сумна, мов цвинтар зі свіжою могилою батька і друга.

Ніколич глянув на нього і знов голосно розплакався. Витягнув до нього руки й прохав його, як маленька дитина:

— Не покидай нас, товаришу!

Нам дуже сумно без тебе.

Розкажуй нам усе... як досі... розрадь, потіш нас мовою своєю... друже наш любий... батьку наш...

В цьому менті вдарив недалеко грім, і на хвилю чорна тьма все оповила...

Божевілля огорнуло хору уяву конаючих людей і всі стихії природи.

Серед понурого рокотіння громів стогнало небо й гори, наче в передсмертних судорогах.

Мов смертельно ранена звірюка, вихор кидався на них, в дикім шалі розшарпував хмари, гонив по безоднях і шумів, як розхвильоване море, то знов ридав і стогнав, як тисячі матерів над могилами мужів і дітей, як безліч людей, розірваних кулями і спалених отруйним повітрям у дикій боротьбі.

Затремтіло небо, задрижали гори.

З безупинним гомоном громів, з жахливим стогоном незбагнених голосів по безоднях змішався нагло новий, жахливий звук.

Спершу яскравий і порожній, опісля глухий і глибокий, то знов протяжний, понурий, як роздертий голос трембіти: виття вовків.

Вся та пекельна симфонія жахливих звуків відбирає всім останню іскру ясної думки.

Я нічого не чую, нічого не розумію.

Вся остання сила моєї свідомості, вся моя душа при моїй дружині з сином.

Вони обоє так близько коло мене й так далеко!

Небо й землю порушу огнем моєї душі, моїм благанням, моїм болем і сльозами!

Я спасу, я мушу спасти від смерті дружину й сина.

О, Боже!

Іскри співчуття до твоїх дітей на землі!..

Зглянься наді мною!...

Не благаю у тебе чуда... ні ласки.

Дай мені тільки трошки сили... хай я зайду до них...

Глянь, Боже... на круків!

Ти їх сотворив.

Вони зловіщі... жорстокі створіння...

Ти дбаєш про них!..

Над моєю головою два круки...

Вони віддаляються від себе!....

Глянь: вони вже коло себе...

Вони радіють... так легко можуть прилинити до себе!...

Чому, боже, даєш крукам таке щастя?..

А людей... кидаєш у найглибшу прірву болю... розпуки?...

Боже!

Глянь на мою дружину з дитиною!..

Глянь на круків... на мене... змилосярдься наді мною!..

При моєму останньому слові нагло якийсь чорний звір появився коло моєї дружини й дико блискає очима.

— Боже, й ви, пекельні сили!

Не дайте цьому звірові убити мені жінку й сина!

Смертельна тривога додає мені сили.

Я прилізаю до Саба, вириваю йому з рук кріс, мірю і стріляю.

Чорний звір щез.

Але Божа сило... що це?..

Замість жінки з дитиною я бачу перед собою... чорний... сухий... безлистий... корч!...

Грохит громів, стогін безодень, крякання круків і виття вовків пришибає мій небо й землю роздираючий розпач:

— Я вбив свою дружину і свого сина!

Товариші, убийте мене!

Я не достойний жити на світі.

Я вбив дружину й сина!

Любі мої приятелі!

Обізвітьися бодай одним словом до мене.

Я прилізаю до кожного з них окремо й буджу, термощу їх.

Але вони мовчать.

Я стаю товкти головою об замерзлу землю.

Серед грохоту, гомону, реву і клетотіння природи щось несамовитно зареготалося в безодні, і на хвилю все стало притихати.

Нагло чую голос наче з-під залізного віка домовини:

— Всі — прокляті.

Сабо.

Я глянув на нього.

Його наскрізь посиніле обличчя і його широко отворені очі й уста стають нерухомі і вперлися в мене, як якесь невимовне страхіття і проклін усього буття.

Поразений, розтروщений, я дивлюся на нього, і здається мені, що моя слаба кров застигає мені в жилах. Силкуюся відірвати свої очі від цього марева. Даремно.

Втім мені ввижається, що уста мерця ще більше відчиняються, ще жахливіше перекривлюються.

Чую якийсь несамовитий регіт і могильний голос, який усе вбиває:

— Ти ще живеш?.. страждаєш?..

Безвільність... супокій... от і все...

Зроби кінець... кінець...

І в рокотінні громів і в погоні хмар, у далеких витті вовків чую безупинно одне слово:

— Кінець... кінець... кінець...

З крайнім зусиллям відкриваю очі від Саба.

Обертаю кріс, прикладаю кінець дула до свого горла та кладу замерзлий палець на язичок.

Нараз наче не з цього світу озивається слабий, сонно-мрійний голос Штранцінгера:

— Далеко... там... сонце...

Кріс випадає мені з рук.

Я гляджу на очі Штранцінгера.

Хочу разом із ним шукати сонця.

Ох, його сліпі очі!

Боже, верни йому очі!

Востаннє я гляджу у мрячну даль, і моя душа шукає іскри спасення.

І мої очі дивляться непорушно.

Нагло якесь солодке тепло починає огортати ціле моє єство.

І так люблю, так розкішно стає мені на душі.
Замикаю очі, а проте бачу якийсь новий світ.
Який чудовий світ!

Боже! Цей світ знакомий мені!

Біла хата...

Сонце малює віттями ясеня дивні квіти на стінах...
Дим в'ється мирно під синє небо...

Маленькі діти граються під хатою на сонці...

Я хочу йти до дітей...

Мати держить мене, маленького, на руках й мене пестить...

А я сміюся, сміюся...

Потім десь я вже великий...

Сиджу в зеленому садку і слухаю, як верховіття старезної груші шепоче казку віків.

Приходить до мене мій маленький син і веде за руку матір.

Мати стає за мною й затулює мені очі руками, а дитина так сердечно при цьому сміється!

Я беру сина на руки...

Не можу вийти з дива, для чого його ручки такі малі?..

Та найбільш мене одно дивує:

Життя дружини й сина видається мені незбагнутою загадкою... що зв'язана з якоюсь таємною подією...

Ця подія живе на дні моєї свідомості,.. одначе спогад про неї не в силі виринути ясно наверх...

Я дивлюся довго на них обох й питаю:

Осип Турянський

— Невже ви обоє дійсно живі чи це лиш ваші тіні?...

— Що тобі, любий?

Звідкіля таке дивне питання?..

Обоє хочуть обняти мене.

— Не цілуйте мене... мої любі... мої уста замерзли...

на них сидить смерть...

Обоє плачуть.

Я беру їх за руки, і йдемо на сонце...

Наша дорога вже травою заросла...

Кругом нас пшеничні лани хвилюють...

Золоте колосся кланяється нам на привітання...

А над нами — чи це чудо?

Синє небо любо і приязно сміється...

Здається, увесь світ тоне в розкішному морі світла й тепла...

Сонце заглядає у всі закутки моєї душі і проганяє всі хмари з неї...

І я пригортаю дружину й сина до своєї груді й цілую їх...

Світло бере мене на свої промінні крила, голубить, колише, леліє мене...

На срібних хвилях світла золоті й багрові іскри мерехтять...

Я лечу десь далеко...

Де вони обоє?..

Зникають іскри... світло блідне... Темніє...

Кругом мене чорна ніч...

І ніч блідне...

І не бачу ні світла, ні ночі...

Не бачу, не чую нічого.

Сон чи ява?..

Мов крізь імлу ввижається мені: лід... якісь зимні руки... вода... я в воді...

Це сон...

Якийсь голос кличе...

Чую рідне слово:

— Друже... химерний козарлюга... поважився... купіль... голий... зимно... пізнаєш мене?

Українське слово поволі приводить мене щораз більше до притомності.

Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина.

Він розказує:

Знаєш, я впав хворий позаду.

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими австрійськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які сидять похилені довкола огнища й напівприсипані снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав тебе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не впав.

Осип Турянський

На щастя, твоє серце якимось невияснимим чудом іще билося.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе снігом і рятували різними ліками, та все-таки ти далі був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе і привезли тебе до того потока.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, Богу дякувати, будеш здоров.

— Де мої товариші?

Остались на горі й сидять довкола огнища.

— Огонь горить?

— Ні, погас

— Вони мертві?

— Не думай тепер про них...

Важке мовчання.

— Де вони... обоє?..

— Вони живуть і ждуть тебе.

Довге мовчання.

Нараз із моїх очей продерлися дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по знуждованім обличчі, мов два камені по висохлій, бурю битій, громами розритій землі.

І тихо щезли під льодом.

Ельба, 1917

Дума пралісу

Повісьць

Переднє слово

З огляду на зміст мого твору вважаю потрібним сказати кілька слів про його генезу.

Коли восени 1914 року ми брали приступом сербську гору Ягодіну, розвинулася на її збочі довкола мене ось яка картина: австрійці й серби, які падали на землю, пробиті багнетами крізь груди й животи, повзли у власній крові до себе й останками своєї сили впляювалися замираючими пальцями одні одним у горла й у вічі та серед смертельних судорог і в таких жажливих обіймах конали. Та найстрашніші були в тих людей очі, що зайшли більмом несамовитої жорстокості й божевілля. Тоді в мені блиснула думка, що люди — гірші звірів.

Ся картина і з нею зв'язана думка не давали мені довгі літа спокою.

Важкі муки українського народу на жорстокім базарі сучасності, наше повне упокорення, життя національних безбатченків і біблійних Лазарів на рідній землі й на чужині, загальний упадок людства в повоєнній часі, розвал моральних і духових цінностей, небувале розпаншення порожньої фрази, загальної облуди та брехні, нечуване ще в історії людоїдство між людьми завдяки сучасним Неронам, а ще вчорашнім апостолам волі і братерства — все те зродило в моїй душі думку, надихану не чуттєвим упередженням,

а божевільною дійсністю, що сучасне життя по своїй суті страшніше від сієї картини на сербській горі. Бо коли у світовій війні все-таки боролася якась ідея проти ідеї за ідею, то тепер бореться проти ідеї світове хамство за хамство.

Сі почування приневолили мене задуматися над еством і ціллю життя, освітлити темні основи людської культури та протиставити її брехливості природу і створіння на її лоні. Одначе з уваги на те, що висліди моїх почувань і думок були б занадто сумні й безнадійні, я дав мойому творові ясну, позитивну розв'язку, оперту на такій самій основній ідеї. Причина мого погідного світогляду мимо моїх важких національних, чисто людських і особистих розчарувань лежить перше всього, мабуть, у тому, що я пішов у мандрівку життя бодай з останками здорової душі мужицького сина. Силою сього душевного здоров'я я переконаний, що вся духова творчість безцільна й непотрібна, оскільки вона не веде людей на шлях ясних обріїв життя, не показує їм вищого призначення людського духа. Саме зовнішнє життя занадто сумне, занадто чорне й хаотичне. Коли ж твір духа поза «реальне» відзеркалене життя не в силі дати вищої, світлом віри осяяної синтези, тоді було б ліпше, якби він не народився, бо на мою думку духова творчість повинна дати нам такий ідейний і чуттєвий зміст, якого нам життя не дає.

Сією думкою я кермувався також при зовнішній і внутрішній формі мого твору, в яким я сим разом убрав мій біль у багатьох місцях у маску сміху й іронії.

Зробив я се з метою, щоб голим малюванням чорної дійсності не викликувати пригнобляючого враження, бо в літературній формі повинен біль душу хвилювати, зворушувати й потрясати, а ніколи не кидати її стрімголов у безпросвітню прірву життєвого підземелля. На

випадок, якби грозило таке занадто пригнобляюче враження, треба його злагодити між іншим на основі засади: ліпший регіт, ніж болючий скрегіт.

Коли мій твір буде в силі дати чутливій українській душі бодай дрібнесеньку іскру духового задовільнення за всі важкі страждання нашого народу через лукавство світу, а головню через наші власні гріхи; коли він заставить її трошки задуматися над питаннями всього буття, тоді мій біль і моя думка не пропадуть марно, бо я таким чином причинюся, може, до наближення бодай на малесеньку хвилинку далекої вимріяної будучності, коли здійсниться воля вічного Духа:

Хай царює світло!

Відень. 10 жовтня 1922.

Осип Турянський.

І частина: Природа

Що праліс говорить?

Під розкішно ясною ослоною світла маєвого сонця
дрімає темний праліс.

Могутній, таємний, безмежний.

Його закучерявлене верховіття, похоже на легко роз-
хвильоване широке море, дише пахощами животвор-
ної зелені, захоплюючої свіжості та стихійної сили. І
манить очі й душу, як величний образ непоборного
здоров'я й життя.

Прозоре синє склепіння неба нахиляється в розміря-
ній задумі над сонною, темно-зеленою повинню верхів.

Праліс і небо губляться у братньому змаганні в синій
безконечності. І на далекому крайнебі, що ледве мріє в
ніжному тремтінні срібного проміння, зливаються в
одну світло-блакитню смугу.

А в темному нутрі, у мовчазному, тайному сумерку
праліс думає незбагнуту думу. Чується в найглибшому
закутку душі, що тут стала велична святиня природи.
Могутні, тисячолітні дерева здіймаються, неначе стов-
пи-велетні, і тримають на своїх дужих гіллях-раменах
усю живу, безкраю покрівлю мовчазного храму. Свя-
точна тиша пралісу розбуджує в найтайніших глиби-
нах дивне позасвітне гомоніння. Може, се голос Не-
збагнутого тут одзивається до створінь подихом весни,
проміннями світла, пахощами моху й тінями сумерків?

Хоча праліс любить сонце, та проте він і йому нерадо відслонює загадку своєї задуми. Він тільки грається з його проміннями на безмежному рядні зеленого верховіття. Лиш рідко де-не-де просмикнеться яскраво блискучий жмуток світла крізь безліч запашних листків та пронизує з радіщами ясної цікавості мовчазні сутіні його глибин.

Очі дивляться на праліс, і якесь невловиме та невиясне почування родиться в душі. На найглибшому дні свідомості воскресає дивно таємна туга, притишена, приспана, придушена мандрівкою тисячоліть. Щось починає відзивати в серці, неначе голос жалю й болю, що кличе маленьку заблукану дитину до грудей матері. І вся невимовна велич пралісу, самоцвітня роса його листків і той всемогутній Незбагнутий, що мереже чародійну тканин незглибимої думи — все у пралісі так і говорить до далеких створінь: «Діти! Чи добре ви зробили, що забули мене? О, ви бездушні! Чому ви пригадуєте собі мене на те, щоб думати про мою смерть? За те мусіло впасти від мене прокляття на вас. По голих пустирях землі блукатимете тисячі й тисячі літ, доки від знаряддя, що його ви придумали на мою загибель, ви самі не згинете. Лежатимете в холодній землі, а я буду рости й вічно зеленіти на ваших могилах.

Могутній, таємний, безмежний».

Душа лине за дивним гомоном пралісу. Паде промінною краплинкою роси на квіти і листки й цілує теплою сльозою всі створіння. Чудодійним дотиком Незбагнутий перемінює її у квітку і дає їй силу відчувати душу, розуміти мову всіх рослин і створінь у пралісі й дивитись у глибоке джерело буття.

І очам душі розкривається незнаний світ.

Таємний, неначе безвість вічності, понурий, мов смерть, ясний і веселий, як сонце.

Глибока тиша пралісу нараз почала розвіватися. Обізвався найперше якийсь один дужий голос, як невидна труба, що кличе когось. На гомін того голосу відгукнулися задумані дерева й живі створіння й передавали його довкруги широко й далеко. Цілий праліс ожив до якогось нового, ще тут ніколи не бувалого життя. Почулися найрізномродніші звуки радості й веселості. Та з усього гамору, крику й шуму можна було вичути виразно два слова, якими гомоніли не тільки створіння, але також уся природа:

«Буде суд! Буде суд!».

Обвина

Цар Лев скликав усіх звірів на суд, аби розглянути справу образи честі, якої допустився Вовк на Малпі. Велика поляна не могла вмістити всіх заступників Звіриноного Царства, бо на судову розправу явились не тільки чоловіки, але і їхні жінки, діти, внуки, правнуки, а також деякі приятелі чоловіків і багато обожателів жінок і дівчат. Із-за браку місця на землі позаймали малпи місця на деревах. Вони зачепилися хвостами або ногами за гілляки й серед розкішного гойдання дивилися допитливими очима на всіх своїх ближніх під собою. Навіть ведмеді воліли із-за великої тісноти на долині засісти собі вигідно на горі між гілляками. На верховіттях старезних дерев сіла тьма-тьменна різно-рідного птаства. Тільки орел ширяв у воздуху самотно над поляною. Були такі звірі, що зубами й рогами помагали собі пробитися крізь густу юрбу, щоби стати ближче його величності царя Лева та його подруги. Тих нахабних одиниць держала в карбах державна звірина поліція зі знаменито у своєму званні вишколених собак. Коли ж на суд явилось багато уповноважених од різних-прерізних жіночих установ у Звіриноному Царстві, як наприклад од товариства «Звірино-Жіночий Союз Боротьби з Людським Родом», від тов. «Звірині Жінки-Патріотки», «Ліга Звіриних Жінок для Оборони

Звірячої Честі» і т. д., не було вже на поляні місця для них. З прикрого положення вирятувала тоді звірів одна порода звірят, які поступили справді по-лицарськи й за те удостоїлися найвищого признання з уст царя Лева й ласкавої усмішки цариці Левиці. Бо ото почуття геройської посвяти наказало тим звірям зробити місце жінкам таким чином, що вони уступилися зі свого місця і з крайнім нараженням свого товстого тіла і своєї чистоти влізли на краю поляни в застоюлу воду. За сю лицарськість цар Лев надав тим створінням привілей свобідного стогнання, тоді як усі інші звірі не сміли пустити ні пари з уст.

Цар Лев дав голос позовниці Малпі, котра почала свою жалобу на Вовка ось якими словами:

«Високий Трибунале! Вовк допустився на моїй особі тяжкого злочину образи моєї честі ось-яким робом: я несла додому для моїх дітей помаранчі, яких я нарвала в Лісовичах. Аж ось мені заходить дорогу сей Вовк. Не йде просто, тільки хитається з боку на бік, ніби п'яна людина. Я знаю неотесаність і грубоватість Вовка й не хочу з ним зачіпатися та й уступаюся йому. Але він хапає мене за руку, розкидає мені овочі по землі й регочеться. Я скоро збираю овочі до купи й починаю втікати. Він за мною біжить і кричить:

“Де ти, задрипанко, накрала сього краму?”

В мені кров закипіла. Мене, чесну жінку, матір одинацятро дітей, тай задрипанкою прозивать! А він усе за мною біжить і кричить: “Як не даси мені всіх тих овочів, то я тебе як собаку роздеру!”

Вже мав мене допасти, але, на щастя, дорога вела через ліс. Я бачу, що не жарт і одним махом скочила на дерево та вилізла на сам вершок. Вовк на долині стоїть, піниться зі злості, гризе дерево, але, звичайно, надармо і при тому клене мене такими страшно образливими

прізвищами, що мені аж соромно се все тут повторити. Він опльовував святість мого сімейного життя й топтав у багно честь моїх дітей і моїх предків. Хоч і яка тяжка ся образа, та проте я се все одним ухом слухала, а другим випускала й була готова все йому простити, бо він і сам не знав, що балакав. Друге: я не люблю волочитися по судах і даю слово честі, що вперше в моїм житті довелось мені стати тут перед Високим Трибуналом. Отже, коли він кричав на мене: “Ти задрипанко”, я мовчала, коли прозивав мене злодійкою, я мовчала. Але коли...»

Тут Малпа урвала і з почуттям великого сорому й обурення закрила собі очі рукою й замовкла.

Міністер справедливості ексцеленція Слон простягнув свою трубу, відняв Малпину руку від її очей і сказав їй зичливо:

«Пані Малпо! Соромливість на бік! Мусите сказати всю правду, хоч і яка вона не була б. Отже, що вам Вовк сказав?».

Малпа, підбадьорена батьківсько-слоновою доброзичливістю міністра, перестала вагатися й відповіла: «Вовк мені сказав: “Ти не Малпа, ти — людина”. Як я почула се страшне слово, млість ударила на мене. Всі овочі я кинула на землю, відломала здорову гілляку й зіскочила на землю, щоб зараз-таки на місці зробити собі справедливість за таку нечувану образу. Але Вовк, який образив мене, як останній трус утік од моєї месті, як нікчемний хам. Високий Трибунале! Коли в нашому звіриному суспільстві існує бодай іскра самоповаги й достоїнності, то в ім'я справедливості, в ім'я честі нашого жіноцтва, яке у Звіринім Царстві є промінним ідеалом любові, матірнього обов'язку й геройської самопожертви за своїх мужів і дітей, прошу покарати примірно Вовка за тяжку зневагу мого імені й за стоптання доброї слави й честі всього звіриного жіноцтва».

Революція

Вовк, намовлений своїм оборонцем, адвокатом Борсуком, хотів у своїй оборонній мові вбити жалобу на себе таким чином, що силкувався осмішити думки й почування Малпи. Перше всього він зазначив, що перший раз йому доводиться чути таке безглузде твердження, буцімто слово «людина» — се найтяжча образа звірини. «Вибачте, пані Малпо! — говорив Вовк до позовниці. — Але коли ви не образилися, як я назвав вас злодійкою, задрипанкою, а майже мене не вбили за слово “людина” й тепер тягаєте мене за се по судах, то я мушу заявити вам ось що: ваше розуміння жіночозвіриної поваги й честі, пані Малпо, показується в тому, що велика річ вас не ображає, а таке необразливе слово як “людина” вас так тяжко обурило. Се доказує, що ви терпите на нервову хворобу. Ся хвороба проявляється у вас перемішанням понять, коротко, у вашій голові, як то кажуть, перевернулися клепки...».

Ексцеленція Слон тупнув ногою, аж ціла поляна у пралісі задудніла, і гримнув: «Коли обжалуваний не перепросить пані Малпу за сю грубоватість, я звелю сейчас одвести його у в'язницю!».

Рад-нерад мусів Вовк узять назад нову образу.

Думки звірів поділилися на дві частини. Одні міркували, що Малпа своєю жалобою дійсно себе тільки

осмішила. До тих належали відпоручники деяких домових звірят, у першій мірі вірні людині собаки, далі старі консервативні звірині круги й дипломатичні одиниці, які шанували в людині великий заборчий хист. Вони дивилися на Малпу з виразом легко глумливого, аристократичного спочуття, а маленькі песики-пуцики, любимці жіночого людського роду, не могли здержатися від того, щоб на знак спротиву не видати з себе у сторону Малпи тонесенького, сальонового та при тому щирого голоску «гав-гав-гав!».

Одна кітка, що явилася на суд із оксамитною гарною хустиною, яку їй справила її добродійка, стара панна Святобожницька, м'явкнула до Малпи високим тенором ось як: «Дивіться на неї! Вона має себе за щось ліпшого від людини! І хто? Така, вибачайте, Малпа!».

Та з другого боку далися чути голоси однодушності з почуваннями Малпи. Тут на першому місці почали кричати звірині жінки-борці з товариства «Боротьба з людським родом». Дівчата й жінки з роду Бобринських, Соболів, Лисенків, Тигренків не могли переболіти жахливого вбивства, dokonуваного людиною на їхніх шляхетних родах на те, щоб їхнього шкурою вбирати свої жінки й діти та вистелювати собі в пишних палатах долівку.

От тому вони й розревілися несамовито, що аж темний праліс почав ходором ходити: «Треба бути звірячим виродком, нікчемним рабом, як пес, і позбавленим звірячої гідності, як кіт, аби не бачити в людині оживотворення нечесті й наруги».

Пронизливий голос жінок-борців і їхня смілива, грізна постава розбурхали до краю почування звірячої молоді, яка почала й собі вигукувати різними голосами, надиханими ненавистю й расовою загорілістю: «Смерть людині! Смерть її підлим прислужникам! Хай живе наша шляхетна пані Малпа!».

Зчинився такий галас, якого темний праліс іще ніколи не чув: гавкання, м'явкання, ричання, мукання, блєання, сичання, гєгання — все те злилося в якусь оглушливу, потворну музику, серед якої лиш рідко гомоніли невиразні та страшні прокльони на людину й тільки один-одинокий раз протиснувся несміливий, але глибоко відчутий голосок: «Хай живе людина! Гав, гав, гав!». Всі зусилля державно-собачої поліції втихомирити звірячу братію були даремні. Не могла нічого вдіяти й жандармерія, що складалася з найдужчої породи собак. Грозила страшна метушня, що могла привести до розливу звірячої крові, тим більше, що звірині жінки-борці і звірина академічна молодь почали гурмою тиснутися в напрямі до царського престола й обкидати царя і його правительство образливими словами. Директор поліції та комендант жандармерії звернулися тоді до правительства з проханням, аби воно дало їм військову асистенцію. Заки, одначе, правительство зважилося на сей жалюгідний крок, міністер справедливості Слон, уповноважений до того царем Левом, підняв спробу заспокоїти сам розхвильований звіриний світ.

«Тихо!», — рикнув він таким несамовитим голосом, що аж листя почало з дерев падати й цілі рої дрібненьких птичок ізлетіли з тривогою вгору. Одночасно Слон так тупнув об землю своєю могутньою ногою, що малі звірі, які стояли недалеко від нього, аж підскочили з наглого переляку. Рик і тупіт Слона наче всіх звірів за горло вхопив. Миттю все притихло й дух залізної карності повис над усім, що виє, реве, гавкає, квакає, кудкудакає. А цар Лев запитав голосом, повним володарської величі та глуму: «Вам хочеться бунту, революції? Дам я вам революцію, ви, щенюки, байстрюки!»

Серед загальної тиші могла тепер судова розправа продовжуватися без перепон.

Прокуратор Лис Микита обвиняє людину

Слово забрав державний прокуратор доктор Лис Микита. Він уклонився глибоко цареві й цариці й почав свою промову ось якими словами:

«Високий Трибунале! Шановна Звірина Громадо! Мені припала честь виступити сьогодні як державному прокуратору у справі образи честі, dokonаної обжалованим Вовком на позовниці, достойній пані маркізі, дамі царського двору, пані Малпі. Мушу перше всього признатися, що сей надзвичайно цікавий процес, який перший раз нам доводиться переживати в історії нашого Звіриного Царства, глибоко мене схвилював і розбудив у моїй душі багато питань, котрі торкаються взаємовідносин між нами, звірями, з одного боку, й між людьми — з другого боку. З тієї причини я вважаю справу образи шановної пані Малпи не особистою справою між нею й Вовком, але добачую в ній усю суть нашого звіриного життя. З огляду на се я буду старатися всіма силами зобразити злочин Вовка не тільки зі становища звіриного карного законодавства, але передовсім показати всю прірву, яка лягла межі звірами й людьми й на яку ні наші найвизначніші законодавці, ні наша звірина громадська думка не звернули досі належної уваги. І тільки треба дивуватися й жаліти, що в питанні звіриних відносин до людей, значить, у спра-

ві, яка торкається звіриної честі, безпеки й майбутнього життя наших дітей і внуків, не зроблено в нас досі нічого, навпаки, зроблено багато, щоб коштом нашої достоїнності, нашого майна і крові збагатити й розпаñoшити сю породу створінь, якій ім'я люди. Ся наша звірина нетямучість і брак самоповаги й журби за майбутнє й була причиною сеї жалюгідної пригоди, яку скоїли плитко думаючи, малограмотні прихильники людського роду. Однак я певний у тому, що й сі нечисленні звірині приятелі людини, сі наші національно несвідомі, людьми збаламучені, рабські душі навернуть ся після наших правничих, філософічних і звірино-етичних виводів на лоно нашої єдиної звіриної церкви і стануть у один ряд із нами, щоби в ім'я нашої первісної, природної та здорової звіриної моралі, в ім'я звірино-братерського об'єднання й загальнозвірино-життя одностайно, збитою лавою стати на сього найстрашнішого ворога звірино-роду, якому ім'я — людина. Високий Трибунале! Шановні Братя. Сестри, Батьки й Діти славного, найстаршого на світі народу, якому на ім'я звірі! Задля нашого спільного спасіння, задля щастя і здоров'я всіх наших грядучих поколінь я кличу до всіх вас без винятку: виполіть із ваших душ усі боляки відданості, покори, терпеливості, слухняності та рабства супроти людини! Перестаньте в ім'я правди, в ім'я найвищих законів волі й життя уважати людину вищою від себе істотою! Подумайте трошки, порівняйте життя людини та її історію з життям та історією нашого звірино-роду. Тоді самі прийдете до переконання, що людина під моральним і суспільним оглядом не тільки нас, звірів, не перевищає, навпаки, людина — се найнижче, наймарніше, найнікчемніше створіння, яке дивиться на наше сонце, дихає нашим воздухом і топче нашу землю!

Знаю, що дехто з вас почує з виразом зачудування й нерозуміння оці мої слова. Сі звірі за багато тисячоліть ходили і ще досі ходять у людським ярмі, занадто пересякли вбивчою їддю так званої людської культури, щоб мене відразу зрозуміти. З тієї причини ми дамо на всі наші твердження щодо людини докази, яких не зможе захитати ні історія, ні наука, ні етика, ні філософія, не будуть у силі одоліти їх навіть пекельні брами.

Високий Трибунале! Шановна Звірина Громадо! Насамперед я порівняю мораль людини з нашою звіриною мораллю. Етика каже, що основою моралі є взаємовідносини між обома полами, а людська етика додає ще до того так звану господарку грішми. Взагалі вдачу людей знаменує оце основне питання, як мужчина поводить у грошових ділах і як жінка розуміє любов. Отже, щодо грошей, то ми, всі звірі, заявляємо згідно з правдою однодушно: всяка господарка грішми є неморальна, бо її основа, себто гріш — се найнеморальніша річ, яку собі звірина фантазія уявити може. Історія найтяжчих людських злочинів стоїть у найтіснішому зв'язку з тим жовтим, круглим і брудним кусником металу або з тою пестрою паперовою ганчіркою, котрій на ім'я гріш. Вам, браття звірі, добре відома легенда про чорта, який забруднив нашу матір-природу своєю тілесною нечистю. Всі звірі бридилися нею та загребали її землею. А що люди зробили? Вони випорпали сю жовту чортячу нечисть із землі й назвали її золотом. І відтоді все людське життя — се тільки відразлива боротьба за золоту чортячу нечисть або інакше — за гроші. А що ми, звірі, грошей не маємо і, Богу дякувати, їх не потребуємо, то вже тим самим відпадає з наших душ найбільша, найчорніша підстава всякої злочинності і вже тим самим ми, звірі, є високоморальними ествами в порівнянні з людьми.

Тепер кілька слів про творчу основу життя, якою і у звірині, і в людському царстві є палкий огонь у душі, знаний під найсвятішим іменем — Кохання.

Як виглядає кохання в нас, звірів, а як у людей? Ми, звірі, даємо просто святий примір любовної вірності, поміркованості, любовного почуття обов'язку й самопожертви. Найбільша частина з нас звірів-мужчин живе ціле життя у взаємній любові з одною жінкою. Правда, є в нас теж такі чоловіки, що живуть із двома або і трьома жінками, але все з тими самими. Як же ж мається річ із людськими чоловіками й жінками? Я про се не хочу сам говорити, тільки покличу за свідка очевидця, який, думаю, знає про людську любов речі, від котрих Вам, шановна громадо, шерсть із остовпіння й жаху наїжитья. Пане Бузьку, будь ласка, приступіть ближче й розкажіть нам лише самі дії, не додаючи нічого від себе».

Бузько свідком

На знак готовості Бузько заклекотав на близькім дереві, прилетів ближче і, ставши перед обличчям Найвищого Трибуналу на одній нозі, почав ось як говорити:

«Найвищий Трибунале! Я звив собі гніздо на стодолі одного поміщика й жив там у найбільшому щасті з моею вірною дружиною і з нашими дітьми. Вибухла велика світова війна, й мій поміщик пішов до війська. Вся моя сім'я бачила, як поміщик прощався зі своєю молодою дружиною, як вона плакала, коли віз із її чоловіком щезав на небосхилі. Мої маленькі бузенята, які м'якістю свого серденька вдалися в маму, плакали теж, так їм жаль було тих двоє людей, яких доля так нещадно розлучила. Через якийсь час я прилітаю з дружиною над вечером до гнізда, а мої діти питають мене: "Тату, чому пані поміщиця сьогодні обіймалася й цілувалася з якимось молодим паном під хатою й говорила до нього: "Мій коханий хлопчику, мій солодкий горобчику, а не забудь сьогодні вночі прийти до мене." Тату, навіщо вона його потребує вночі?"

Ох, мамо-природо!

В мене серце похололо, а моя дружина мусіла стати й на другій нозі, бо ось-ось мало не зімліла. Я не важився сказати дітям правду та й не смів їм неправду

говорити. Ми обоє мовчки відлетіли й замість ловити жаби стали цілий час міркувати над тим, як би врятувати наші діти від людського морального зіпсуття. Не було іншої ради, як покинути те злочасне родинне гніздо й перенестися куди інде. Але як се зробити, коли наші діточки щойно опірилися і про літання не могло бути й мови? Рада в раду й ми обоє постановили ось що: моя дружина мала безперестанно, днем і ніччю сидіти у гнізді, а я взяв на себе завдання дбати за поживу не тільки для дітей, але і для дружини. А скоро тільки моя дружина помітила здалека, що любчик пані поміщиці вже йде до неї, накривала наші діточки своїми крилами та піснями вколисувала їх до сну так, що вони не могли нічого бачити ні чути. Ми обоє дуже раділи, що наші діти згодом забули вже мучити нас тими страшними питаннями, значить, опіка матері відвернула небезпеку моральної гнилі, яка грозила нашим дорогим бузеньткам.

Або се не страшне, що я мусів сам пережити? Одної ночі будить мене відомий Божий голос і кличе мене кудись полетіти та щось принести. Тихцем я підняв крила й хочу непомітно майнути, щоб не збудити ні жінки, ні дітей. Але, як на нещастя, вони прокидаються зі сну й питають мене: "Тату, ти куди наставився?"

Мимоволі я мусів і жінці, й дітям збрехати, що лечу по жаби, бо чогось мене сон не бере... Браття звірі! Перший раз у моїм житті довелось мені брехати перед моїми дітьми й перед жінкою! Не по жаби по наказу долі я мусів летіти, тільки по те, щоби принести пані поміщиці дитину, що їй народилася з грішної любові з її коханцем!

Від того часу я ради душевного здоров'я бузячого покоління звив гніздо на сухім, самітнім дереві, далеко від людських осель».

Що Папуга бачила?

Оповідання Бузька зробило глибоке вражіння на звірів. Навіть вірні людині створіння не сміли обізватися. Вони спустили очі й носи, а деякі з них почали тремтіти, наче соромилися й боялися чогось. А доктор Лис Микита усміхнувся в почутті своєї повної перемоги і говорив далі такими словами:

«Найвищий Трибунале! Шановна Громадо! Се, що нам вельми шановний добродій Бузько розказав, се не винятковий випадок. Кожний тут присутній бузько може, як хоче, розказати подібні й рівно жахливі історії про нечуваний упадок, а властиво про брак усякої любовної моралі в людині. А якби навіть се був виняток, то він теж наглядно знаменував би людську мораль у любові. Одначе ми, звірі, не признаємо жодних винятків, бо ми живемо під опікою нашої матері-природи, яка примінює до всіх звірів безвиняткові, залізно тверді, послідовні закони. Тільки людина намагається робити тяжкі виломи в законах матері-природи і протиставить їй свої марні, людські, так звані виняткові міри. З тієї причини всі людські закони — се нічо лише, як наше звірине павутиння: велика муха його прорве, маленька мушка в нім зашморгнеться. Ха! ха! ха! Я переконаний, що нам, звірям, досить уже сього одного приміру, бо боюся, що другі приміри вра-

зили б занадто почування наших дорогих жінок і дівчат, тих наших расовонаціональних героїнь вірної любові й жіночої достоїнності.

Одначе я зробив би кривду людським жінкам, якби не взяв тут перед обличчям звіриного світу на увагу моралі людських чоловіків.

Високодостойні пані й панове! Каже одна людська приповідка "Similsa similibus". Треба кілька волових шкур, аби списати тільки згрубша моральний упадок людських чоловіків. Я не хочу тут говорити сам, тільки прошу високошановну пані Папугу, хай вона буде ласкава сказати нам дещо про людину як чоловіка».

Папуга сіла на близькій гіляці, та крикнувши до Найвищого Трибуналу вивченими людиною словами «Добрідень!», говорила: «Я була кілька літ у турецькій неволі й мешкала у золотій клітці, яка висіла в так званім султанським гаремі. Гарем — се така золота стайня, по людському палата, в котрій мешкало за моїх часів триста султанових жінок...».

«Не бреші! Се неможливо!», — рикнув сам цар Лев з найбільшим зачудуванням.

І цариця здорово рикнула. Опісля сперла свою голову на гриву царя й шепнула йому в ухо з довірливою усмішкою: «А ти, мій старенький, кажеш мені, що тобі мене одної забагато ...»

Міністр Слон закликав Папугу, щоб вона присягнула на гриву царя Лева, що зізнаватиме згідно з правдою. Папуга доторкнулася з боязню двома кігтями своєї лапки царської гриви і зложила присягу. Опісля знов сіла на гілляці й говорила: «Триста султанових жінок було в тім гаремі. Я навчилася від тих жінок по-людському говорити й розуміла кожне їхнє слово. Вони казали, що султан не здобув їх у геройській боротьбі (як се є святим звичаєм у Звіринім Царстві), не питав їх по

нашому звичаю при сьйві місяця, чи вони кохають його, тільки купив їх, як у людей купуються забавки. І не любив сей людський цар усіх тих жінок, тільки деякі з них. Добре. Але ба! Він по короткім часі проганяв сі жінки з гарему або міняв за інші. Міняв жінки частіше, ніж наш хамелеон міняє свою барву...».

Тут Папуга заткнулася, сказала «Добридень» і перестала балакати та відлетіла на свою гілляку.

І слова Папуги дуже розхвилювали царство звірів. Старі звірі позирали на себе й хитали значущо головами, молоді звірині панночки зарум'янілися, деякі звірині холостяки плюнули крізь зуби, дві жінки-борці крикнули «Смерть людині», а найбільша частина звіриних жінок, які сиділи або стояли біля своїх чоловіків, розплилися в ніжних почуваннях, які вишіптували в уха своїм чоловікам ось якими словами: «Мій ведмедю!... мій вовчику!... мій зайчику!... мій крокодильчику!... мій ослику! Правда, що ти мене за жадну іншу не проміняєш?».

Моральний упадок звірів на людській службі

Доктор Лис Микита говорив тепер:

«Коли я, як державний прокуратор, займаюся моральними питаннями, значить, уходжу в царину, яка належить до наших моралістів і катехитів, як високо-достойні отці Буй-тури, Цапи й Борсуки, то роблю се з двох причин, а саме: я зачіпаю мораль настільки, наскільки вона стоїть у тісному зв'язку зі сьогоднішнім процесом; а друге — справа моралі мені не чужа, бо в цілому житті я її гостро зберігав, а далі, я маю також докторат теології, а через те потрібну в такій справі кваліфікацію. Найвищий Трибунале! Шановна Громадо! Я говорив досі про любов у звірів і про відсутність моральних основ у людській любові. Тепер буду приневолений забрати голос у справі, яка вже віддавна не дає мені спати і грозить загладою всьому звіриному світові. Сю справу мусимо вже раз ясно поставити і ще сьогодні вирішити, бо завтра вже може бути запізно. Отож я ставлю ось яке твердження, оперте, на жаль, на страшній життєвій правді: всі звірі, які або добровільно, або під примусом служать людям, упали морально так низько, як і самі люди. Чоло паленіє мені зі стиду тому, що мушу ствердити таку правду; коли мушу показати вам сі жахливі боляки, що росли на душах великої частини звірят, які були колись нам такі доро-

гі, такі близькі й пожиточні. Можна навести лиш одну лагодячу обставину для них, а саме те, що причиною їх упадку, їхнього, так сказати, “очоловічення”, є не вони самі, тільки людина. Наші колишні браття впали жертвою сієї непогамованої пристрасті, крайньої непомірюваності, бездонної облуди і брехні, коротко, всіх тих важких пороків, з яких складається людина. Славна Звірина Громадо! Візьміть на увагу котре-небудь звіря, що знехтувало свою національну гордість і достойність і пішло в рабську службу людині! Чи то кінь, чи то віл, чи пес, чи кіт, баран, кабан, когут, індик, качур, гусак, крілик і т. д., коротко, всі звірята без винятку, які носять на собі п'ятно рабства в людським ярмі, здерли під впливом людини з ясного сонця, яким є для нас Кохання, обличчя промінної святості й ідеалу та кинули його в темну прірву дешевої смислової насолоди й розпусти.

Та можна б милосердитися над упадком сих наших блудних синів, коли б вони у своїй нетямучості, у своїй затраті звірино-національної самоповаги самі не знали, що творять, або якби вони каялися за свої тяжкі гріхи. Але, на жаль, на сором і ганьбу ми тут бачимо щось якраз навпаки. Бо ото ті блудні сини й доньки не тільки не плачуть над руїнами чистої, як алмаз, душі своїх предків, але вони сміють навіть бути горді на те душевне багно, в якому вони валяються! Вони наважилися перед найяснішим обличчям його величності пана Царя й пані Цариці осмішувати святі почування Шановної пані Малпи! Вони не жахалися перед Найвищим Трибуналом і перед славним Збором усього Звіриноного Царства одверто заявити, що ми, звірі, ніщо, а людина — се все! Ба, що більше! Вони своїми рабськими окликами викликали сю суматоху, яка трохи не привела до проливу невинної звірячої крові й мало що

не викликала бунту й революції, що могла повалити нашу царську династію та знищити гранітні основи звірино-суспільного ладу. Як державний прокуратор, який стоїть на сторожі нашого найяснішого пана Царя й Цариці і дбає про безпеку нашої звіриної Батьківщини, я буду приневолений прикликати тих чоловіколюбних бунтарів на суд за державну зраду. Але поки що ми мусимо довести до кінця справу честі між високодостоюною панею Малпою й між Вовком. Отже, щоби показати справжню суть людини та її вбивчий вплив на її так звані домашні звірята, я дозволю собі зробити Найвищому Трибуналові пропозицію призначити відповідного монаха чи попа, який мав би завдання відбути з двома бунтарями з людської школи, зі собакою та з кіткою всезвірину сповідь. Кажу “всезвірину”, бо наша Звірина Церква уважає зовсім справедливо сповідь не якоюсь тайною розмовою меж двома особами, тільки актом душі, відомим усім звірям, значить, всезвірним».

Гіпопотам сповідає Пса й Кітку

Трибунал призначив на сповідника Гіпопотама, як найвідповіднішого до такого завдання з огляду на його чисту душу, тим чистішу, що він мав нагоду щодня змивати її свіжою водою.

Гіпопотам став перед престолом царя, уклонився не-поворотко й, закликавши Собаку й Кітку до себе, запитав їх: «Яка є перша й наважніша заповідь звіриної моралі?»

Пес почав тремтіти з великого стиду й закликав плаксивим голосом: «Гав-гав!».

Біле обличчя Кітки так почервоніло, що його барва майже не різнилася від барви багрової оксамитної хустини на її голові. Вона спустила очі й за Псом застогнала: «М'яв!».

Гіпопотам хитнув головою й забалакав: «Гм... гав-гав-мяв! Отже, ви обоє, безбожні душі, навіть не знаєте першої заповіді?».

На мовчанку Песика й Кітки відповіли всі звірі громовим реготом, який довгим гомоном лунав по лісі й від якого листочки тремтіли й рухалися, наче під подувом вітру. Для доброго приміру цар Лев погладив-полизав своє наймолодше левенятко й на його бажання воно дзявкнуло голосно й гордо: «Перша заповідь: люби свого чоловіка або свою жінку вірно аж до смерті».

Чутливі жінки аж розплакалися зі зворушення, слухаючи слів левенятка й дивлячися на його маленьку постать. Чапля сказала до Бузьчихи: «Кумцю-любцю, дивіться! Таке мале, а таке вже премудре!»

«Викапаний батюсь», — зауважила Бузьчиха.

«А як голову задер! Справжній царевич!», — думала Жирафа.

«А яка люба мордочка!», — докинула Серна.

Гіпопотам приступив до сповіді. З поважного й гострого обернувся його голос у батьківсько-лагідний, і він обізвався до обидвох грішників словами: «Ви, грішні душі, певно навчилися від людини говорити неправду. Звертаю вам увагу на те, що на сповіді не смієте допуститися найменшої брехні, бо в такому випадку наша мати-природа, що прислухається до ваших слів ухами-листочками папороті, листям одвічних дерев і пелюстками квіток, покарає вас тяжко за неправду. Найбільше дерево на вас упаде; земля під вами розступиться й вас проковтне. Отже, запам'ятайте се й відповідайте на всі мої питання щиро і згідно з правдою. Найперше скажи мені ти, грішний Песику, де твоя жінка?

«В мене нема жінки», — застогнав Пес.

Ся відповідь викликала шум зачудування. Всі звірі не могли зрозуміти того, як яка-небудь істота може жити без жінки? А пані Кабаниха висловила своїй сусідці, морській Свинці, думку, що жодна звірина не хотіла йому стати жінкою певно тому, що мати-природа вкоротила його на розумі...

«А чи ти знаєш, що се кохання?», — сповідав його Гіпопотам.

«Знаю», — сказав Пес соромливо.

«Звідкіля знаєш?»

«Я вже кохав.»

«Кого?»

«Першу ліпшу собаку...»

Звірі витріщили очі, а Гіпопотам сповідав далі: «Скільки собак ти кохав?».

Хоч і як Пес боявся, але тут мимохіть усміхнувся і сказав: «Тяжко було б їх усіх порахувати...».

Тут пані Кабаниха не втерпіла. Сплеснула обома передніми лапами, штовхнула свою сусідку носом і крикнула: «Чуєте, кумо? “Тяжко було б їх усіх порахувати”, — каже. А я думала, що з нього такий дурнуватий штурпак. А, ти, нехристе, а, ти бісурмане поганій! Ти виродку лукавий!».

«Де ж ті твої жінки?»,— сповідав далі Гіпопотам.

«Се — не були мої жінки... Се були мої принагідні любовниці, яких я на перший погляд покохав і в найближчій хвилі забув.»

«А де твої діти?»

«Не знаю. Я й не бачив їх. Певно розлізлися по світі, як миші.»

«З тебе великий грішник», — говорив Гіпопотам і тяжко зітхнув.

Останні слова Пса дуже розхвилювали звірину братію. Жінки почали здалека грозити Псові кулаками і примовляли до нього: «Давайте його сюди, сього розпусника, сього біса в собачій подобі! На шматки його роздерем!»

А Каня лопотіла крилами перед його носом і, простягнувши гострі пазурі, кричала до нього: «Очі йому видряпаю! Сього ще світ не бачив! Сестри і браття! Ся мала потвора — се не собака! Се — султан!».

Слон мусив знов рикнути й тупнути ногою, щоби втихомирити розбурхані звірячі пристрасті. Коли настав спокій, Гіпопотам запитав Пса: «І скажи мені, блудний сину: чому тобі чужі сі святі імена: любов, жінка, батько, діти? Чому ти скотився в найчорнішу глибіню розховстанних пристрастей?».

Пес довго вив-плакав, потім обтер сльози і мовчав. Усі зусилля Гіпопотама і других звірів приневолити Песика до зізнання, що він навчився так неморально кохати від людини, були даремні. Песик на все відповідав тільки одним словом: «Гав-гав-гав!».

Сповідник Гіпопотам аж зам'явся з клопоту й непевності й запитав: «Що значить се собаче слово? Хто його розбере?».

Поважні звірині мовознавці, психологи й філософи мовчали. Тільки духово слабі звірі, як зизоокий звір критик Тхір і преподобний катехит цап Гикай намагалися доказати, що й собаче мовчання й гавкання з'ясовують наглядно вплив людини на моральний упадок собак.

Гіпопотам очима звернувся до Лиса Микити з запитом, що йому далі робити з Песиком? Прокуратор сказав, що про покуту буде мова пізніше і просив, щоб Гіпопотам тепер висповідав Кітку.

Сповідь Кітки була схожа на сповідь Песика з тою різницею, що вона розкрила перед обличчям звірів глибокий упадок того звіриного жіноцтва, яке пішло на службу людині. Кітка закінчила свою сповідь одверто зізнанням, що неморальність у любові вона перейняла від людини.

Внесок Лиса Микити

«Звірина Громадо, — говорив Лис Микита далі, — я навмисне покликав для в'яснення вдачі людини свідків, щоб цілий звіриний світ побачив безмірну глибіню людського упадку не тільки зі самих моїх слів, але зі самих людських діл, очевидцями котрих були ті свідки. Думаю, що ніхто з-поміж нас, навіть ніхто з присутніх тут домашніх звірят-рабів людини не буде більше сумніватися в тому, що під впливом людини щезли в душах домашніх звірят усі сліди сієї наймогутнішої й найшляхетнішої життєвої сили, яка зветься Кохання. Людина та її вірний раб-звір обернули сей найсвятіший огонь творчого життя в каламутну воду вбивчої хвилевої насолоди: чоловік обернув жінку в забавку, жінка чоловіка у знаряддя нечистих поривів. Обое стали бездушними ествами.»

Лис Микита обернувся до Пса й запитав його: «Де, Песику, були твої очі, що ти сього не бачив? Де твій розум, який сього не розумів? Адже ти, грішнику, мимо того всього так людині служиш, що люди тебе мають за найкращий примір службової вірності. О, рабська душе! Про тебе треба дійсно сказати: “Вірний як пес, а влюбливий, як собака”».

Лис Микита обернувся до царя Лева і промовив:

«Найвищий Трибунале! Велика Звірина Громадо! Найбільша й найкривавіша всесвітня війна між людь-

ми, якої свідками були ми всі, дала наглядний доказ на те, як безосновні й фальшиві були погляди на так звану вищість людського роду над звірами. Для добра звірино-го роду я вважаю необхідним поставити сю справу на чергу дня рішучо та просвітлити звіринні мізки, затроєні здебільшого людськими гордощами, пересудами й забобонами. Вже найвища пора пізнати нам, звірям, усе єство людського "я". Се пізнання оживить нашу надію на кращу будучність і відверне небезпеку повної заглади, яка грозить нам із боку людини. А що я чуюся початківцем у сій преважній справі, яку тепер будемо розважати, з тієї причини я за радою всіх звіриних учених кіл запросив нашого славного вченого й філософа доктора Сича, щоб він був ласкав дати перед обличчям усього Звірино-го Царства образ так званої людської культури. Високодостойний пане докторе Сичу, будь ласка, потрудіться ближче до його величності нашого найяснішого царя».

Філософ доктор Сич малює образ людської культури

Доктор Сич прилетів серед ледве чутного, таємного шелесту своїх крил. Сів на близькій гилі, поправив на носі свої великі окуляри й, розгорнувши перед собою папери з папороті, почав ось як читати:

«Найвищий Трибунале! Звірина Громадо! Все мое життя я не сплю ночами й рідко коли днями та думаю думу над розв'язкою загадки буття, над ціллю всесвітнього життя, також над відносинами звірів до людей і навпаки. Жахлива світова війна в людським роді вияснила мені багато основ моїх поглядів, так що всі мої міркування є результатом мого глибокого переконання, опертого на непохитних підставах природи й логіки, науки й філософії, а головно — на даних, які я взяв зі вселюдської різні. Я говоритиму тут коротко тільки про так звану людську культуру. Хто має очі, хай дивиться, хто має вуха, хай слухає!

На основі довголітніх дослідів, які я робив у царині праісторії всіх створінь на землі, я дійшов до переконання, що колись, у давніх-предавніх часах, не було в царстві живих створінь поділу на звірів і людей. Були тільки звірі, які жили по закону природи і славили її своїми неложними устами. Одначе з часом одна частина звірів перестала вдовольнитися сим раєм на землі, який давав їм безмежні багаства для гарного, безжур-

ного життя і для їх душевної насолоди. Сим звірям на-доїли, знудилися щедрі овочі матері-землі. Вони, розпещені діти, почали дивитися спершу з занудою, а далі з презирством на землю, доки не відвернули від неї очей, щоб деінде шукати розкішної наживи. Таким чином підняли очі на небо й побачили там огненно-золоті сяєва, ніби якийсь дивний блискучий мак, розсипаний скрізь по безвістях безкрайого простору. Сі звірі назвали ті небесні світила зорями й почали ними чимраз більше цікавитися. Вони уявили собі, що сі зорі — се мусять бути такі розкішні ласощі, яких іще досі ніякий звірячий язик не скуштував, ні звіряча душа не відчула. Але мати-природа не створила звірів, своїх дітей, на те, щоб вони дивилися на зорі й лакомилися на них. От тому ті химерні, вибагливі, нічим не насичені звірі чули великий біль очей і шиї, коли безперестанно вдивлялися в небо, бо приневолені відвертатися від землі, мусили неприродно підіймати голову догори й завертати очі. Отже, щоб улегшити собі можливість дивитися безупинно й без болю на зорі, почали ті невдоволені звірі наперекір законам природи підноситися на задні ноги або ставати дуба. Робили се так довго, доки не забули зовсім ходити на чотирьох ногах, так, як мати-природа приказала, й доки не обернулися в якісь дивні двоногі істоти.

Від часу, як одна частина звірів почала ходити на двох ногах, вибухла війна між вірними природі синами-звірями, з одного боку, й між двоногими звірями-людьми — з другого боку. Війну розпочав двоногий звір, який, піднявши раз гордо голову вгору, почав позирати згори на матір-природу й на її дітей. А дивився він із презирством на них через те, що його двоногий хід розпалив у нім огонь нового, ще більшого невдоволення й розчарування. Чому? Людина почала

почувати себе чужинцем на землі, бо віддалилася двома ногами і грудьми, в котрих жила душа й серце, від матері-природи та від її законів. Одночасно людина не була в силі зірвати з неба золоті зоряні ласощі. І сталося таке: небо людину не прийняло, а земля її відкинула. Сі дивовижні, крайньо неприродні звірі, сі двоногі, ніколи нічим не заспокоєні потвори, про котрих не знати, чи се леви, чи біси, чи Вовки, чи риби, чи птиці, одним словом, се хтозна-що, се, вибачте, люди. Двоногий хід людини — се хід гордості, бундючності, зарозумілості, жадоби самолюбної наживи, панування й жорстокості, коротко — се імперіалістичний хід. Звірі, і то не всі, тільки рідко мусять підводитися на задні ноги, щоб або боронитися від нападу, або на заспокоєння голоду роздобути собі поживу. А через те, що людина ходить усе на двох ногах, вона вічно неспокійна, голодна, ненажерлива, жорстока; вона безперестанно в готовності своєї душі й тіла.

Скаже дехто: “Адже ви, птиці, ходите теж, як люди, на двох ногах ... Отже ...”

На такі заміти мушу ствердити ось яку глибоку правду: тому, що птиці полюбили природу, вона, добра мати, перемінила їм передні ноги у крила, щоб вони могли свобідно ширяти в піднебесних просторах.

За те ж, одначе, що люди відчужилися від матері-природи, вона покарала їх таким чином, що обернула їм передні ноги в руки, котрими люди одні одних мучать і вбивають.

Тільки маленькі люди, які ще не вміють ходити на двох ногах, або, сказати по-людськи, рачкують, се невинні святі єства, бо вони подібні до чотириногих звірів. Одначе щойно тільки людська дитина перестане рачкувати, а вже кепське людське виховання починає перекривлювати й викорінювати з неї невинну душу й

робить її поволі чимраз більше жорстоким двоногим дивоглядом природи. Я думаю, що звірі, які не раз пожерли рачкуючі людські діти, допустилися тяжкого гріху. Так не повинно бути. Ліпше було б, якби звірі забирали маленьких людських дітей й виховували їх у себе. Такі звірі з людських дітей придалися б нам дуже у Звіринім Царстві тому, що вони мали б великий розум, який ми могли б використати для добра матері-природи.

Доросла людина часом, але дуже рідко, забуває свою гордість і жорстокість і б'є поклони, припадає чолом до землі перед якоюсь могутньою істотою, яку вона називає своїм Богом. Лиш тоді, коли людина кається за свої гріхи й паде на чотири ноги на землю, вона у своїй простоті й покорі похожа на звірів. Так само нагадує людина забутий звичай звіриної скромності тоді, коли вона при вітанні других людей хилить перед ними голову до землі.

Та найбільше знаменує самолюбство й жорстокість людини її дивна віра у вічний рай — для себе — й у вічне пекло — для других. Уявіть собі, браття й сестри звірі, що ви мусіли би по смерті вічно смажитися в огні! Тільки людська жорстокість може вимріяти таку жахливу муку! Нам, звірям, досить се знати, що пекло мусить терпіти вже за життя всяке створіння, яке блудить, значить, не живе по закону матері-природи. А по смерті ми, звірі, бажаємо собі і всім нашим ворогам, навіть людям, вічного спокою.

Від часу, як люди почали ходити на двох ногах, починається так звана людська культура. Що се таке? Сучасна світова війна між людьми усунула всякі сумніви в тому, що людська культура — се одна величезна, бездонна, жахлива брехня. Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Дякуймо всі нашій матері-природі і

просім її, щоб вона все спасала нас од повітря, голоду, граду, війни й від людської культури! Хоч люди розуміють під культурою вищу форму життя, одначе вже саме слово “культура” доказує, що се — неправда. Небіжчик Коненко, славний філолог, який виховався в українських степах, дав нам своїми бистроумними дослідками з царини порівняного мовознавства доказ на те, що “культура” се — перекручене слово зі староукраїнського латинщеного слова “колітура”, яке означає “коління”, “мордування”, “різня”. Я не думаю тут розводитися широко над еством людської культури, наскільки вона виявилася в загальнолюдському світовому пожарі. Скажу тільки, що такого безміру найглибшого упадку, як у сій війні, не пережила ні історія на нашій землі, ні на жодній іншій планеті. Не виказує його теж ні найбуйніша звірина уява.

Що значить казкова боротьба гігантів і титанів у порівнянні зі загальнолюдською різнею? Там була велич ідеї, зате у світовій війні боролося саме розховстане божевілля, а з тисячів людських гармат ревіла несамовито тільки одна-одніська безконечна пристрасть: мучтеся, конайте, глупі люди, бо мені, сильнішому, ваша кров — райські пахощі, ваш плач і стогін конання — небесна музика, ваші трупи — підвалини мого життя, ваш гріш — найсвятіша мета мого буття. Безбережні ріки крові і сліз проливають люди, будують нову вавилонську вежу з людських трупів, нові піраміди з людських черепів, відмежують себе кривавими хмарами від неба. І вбивають у себе затроєні ножі і в п'янім шалі при тому кричать, що все те роблять у ім'я культури! І властиво се правда, бо ж ми, звірі, знаємо вже, що значить “культура”».

Коли доктор Сич почав малювати бойову картину зі світової війни, як вороги, пробиті багнетами, повзли у

власній крові до себе й завмираючими пальцями вплялювалися одні одним у вічі й зубами вжиралися одні одним у горла, наступили серед звірів вибухи нервових ударів і омління. З тієї причини доктор Сич перервав оповідання і сказав:

«Браття звірі! Дякуймо нашій матері-природі за те, що ми, звірі, некультурні. Дякуймо їй за те, що живемо по її закону. Ми, звірі, як се каже латинська приповідка: “Naturam sequimur ducem, ergo nunquam aberrabimus”. В чім же тайна сього закону? Мати-природа каже ось як: “Життя — се боротьба”, в котрій сильніші створіння живуть і розвиваються коштом слабших. Отже, сильні звірі живляться слабшими звірями, сильні люди слабшими людьми. Се основа життєвої правди. Значить, із того виходило би, що між людьми і звірями немає різниці. Хто так думав би, сей грубо помилявся б. Чому? Вся різниця тут лежить не в ідеї, а у формі. Отже, перше: звір їсть слабше створіння тільки тоді, коли зголодніє. Людина вбиває людину не для заспокоєння свого голоду, тільки на те, щоби втихомирити свою ненажерну жадобу низького самолюбства, свої поривання кровожадного нищення й виповнити свою душевну порожнечу, яка може сміло міритися з порожнечею всесвіту. Друге: звірі вбивають себе зубами й пазурями, так як закон природи велить. Люди нищать себе колами, ножами, крісовими і гарматними кулями, затрують собі повітря, топлять себе у воді і в ріках крові. Третє: звірі знають добре, хто хоче їх пожерти, а хто ні, хто їм брат, а хто їм сват, а хто їм ворог. З тієї причини в життєвій боротьбі легше звіреві зубезпечитися від нападу. Коли, наприклад, ведмідь хоче з’їсти оленя, то олень уже здалека се знає, бо вичитує з очей, з цілої постави ведмедя ось яку щиру, правдиву, нелукаву думку: “Ти утікай, бо я тебе з’їм.”»

Інакше, цілком інакше, мається діло з людьми. Майже нема чоловіка, який був би певний і безпечний перед людьми. Він не знає, чи його найближчий приятель, чи навіть його власна жінка не ошукає, не зрадить його та не вб'є йому душі й тіла. Коли, наприклад, двоє вовків зустрінуться в лісі, то ні один із них не має причини бентежитися, боятися і тривожитися, бо один вовк дуже добре знає, що другий такий самий вовк, як і він. Вовк — то вовк та й годі. Коли ж одначе зустрітеться в лісі випадково двоє людей, то одному і другому серце з жаху холоне, бо одна людина думає про другу ось як: “Сусе Христе!... Се певно злодій... розбійник... душогуб!”.

Коли люди хочуть убити других людей, то беруть собі до помочі всю найчорнішу прірву облуди, лукаво приязної усмішки, завертають побожно очі до неба, кладуть ліву руку на серце, а правою держать іззаду ніж і наче квочки до зерен пшениці раз у раз кудкудакають своїм жертвам: “О, друзі, приятелі, ми ходячі міхи любові, поступу, братерства і т. д., для вашого добра... Що? Ви не хочете? Вибачте... будь ласка... вибачте... будь ласка...”. І по такому вступі гайда ширити любов і т. д. — ножем! В кінці ось яке явище, знаменне для звірів і для людей. Звірі не люблять дивитися на муки створінь, бо се противиться їх природним почуванням. З тієї причини сильніший звір убиває слабшого звіра на місці, в один мент. Але й вид убитої звірини йому противний. От тому він і пожирає його дуже скоро і при тому деякі звірі навіть очі заплющують. Як же вбиває людина людину? Прочитайте тільки історію про вічно закутих людських невільників, про переслідування християн, про тортури іспанської інквізиції, про мучення людей на судах, про жажливі варварства людей над людьми в час революцій, про повільне й довголітне

конання так званих людських злочинців по тюрмах, про свідоме, розховстане, розшаліле й холоднокровне катування цілих народів народами-переможцями й матимете поняття про нашу звірячість і про людську так звану гуманність. Межи звірами є тільки одна порода, яка під впливом людської жорстокості навчилася й сама мучити й катувати довго свої жертви. Се людські коти, котрі задушують бідні миші дуже поволі, серед розкішного муркотіння. Думав би хто, що при вбиванні миші кіт відмовляє жертвенну молитву... Але де там? Він так любується муками своєї жертви! Що се таке? Се овоч людської культури. Зокрема треба згадати потворну людську жорстокість, яка покаже нам одну з найнаглядніших картин виродження людської вдачі».

Боротьба когутів і биків

Доктор Сич вимовив таємні слова клятви й на темній стіні пралісу появилися дві картини боротьби, котра якраз тепер кипіла на світі. Одна картина зображувала криваво-смертельний двобій між двома когутами серед юрби людей, які нахилилися над борцями та приглядалися і здушеними, дикими окликами заохочували їх роздирати один одного.

Очі тих людей палали несамовитим полум'ям розкішної насолоди, а їх обличчя кривилися від потворної радісної млості. Вискубане пір'я підіймалося, наче мала хмарка над когутами, а з їх усього вже напівголо-го тіла спливали струмочками кров. Здавалося, що чим більше слабне сила когутів, з тим більшою заїлістю вони скачуть на себе й розпорюють один одного окривавленими дзьобами й кіхтями.

«Звірина Громадо! — говорив доктор Сич. — Дивіться! Жорстокість, яку показують когути — се не їхня звіряча властивість, не їх вина — се розбещена бездушність людини, якій удалося своїм талантом перенести її на сих нещасних когутів!»

Обурення й жах звірів на вид сієї боротьби та її видців, людей, дійшли до найвищого степеня. Найголосніше вислювлювали свої почування жінки-борці за звірину честь, а між ними в першому ряді сороки. Вони

охрипли від безперестанного скреготіння до людей на образі: «Дамо ми вам розношуватися нашою кров'ю, ви, францьоваті Гішпани! Ви, холоднокровно ошалілі Джон Булі! Ледащо! Нікчемні виплодки!».

Кілька когутів і курок не могли витримати на своїх місцях. Вони полетіли до картини, щоб видзьобати тим людям очі. А коли одна курочка приглянулася ближче когутові, куд-кудакнула-злебеділа на цілий праліс божевільним голосом: «Сусе Христе! Мій батько!». І з тими словами впала як нежива на землю. Треба було омлілу курку водою відливати.

Зате майже все Звірине Царство аж завило з радості, коли під час боротьби биків один ранений бик настро-мив собі на роги тореадора, котрий червоною плахтою дразнив свою жертву. Коли, одначе, другі людські борці вбили в бика цілий ліс ратищ і їхня жертва почала серед крові хилитися додолу, поважні носороги, буй-тури, зубри й олені кинулися в напрямі до жажливої картини, переломали поліційний кордон та хотіли взяти на роги всіх видців, особливо пишно убраних дам, які на вид звірячої крові і смерті аж омлівали з розкішної змислової насолоди. Та в тій хвилині картина по бажанню доктора Сича зeszла, а коли всі звірі після глибокого схвилювання прийшли до себе, він сказав: «Що нам доказують усі мої виводи й сі картини, які ви якраз бачили? Вони доказують лиш одну правду, непохитну і тверду, наче граніт: коли звірі для необхідного утримання життя мусять убивати других звірів і людей, то се називається по-людському “звірство”; коли ж люди вбивають людей не для втихомирення голоду, тільки для задовільнення своїх уродженних поривів самолюбства, жорстокості й варварства, то се по-людському зветься “культура”».

Доктор Сич викликає духів звіриних трупів

Тепер доктор Лис Микита обізвався словами:

«Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Думаю, що буду речником усіх звірів, коли висловлю нашому найбільшому філософові, пану докторові Сичеві, нашу найглибшу подяку за його незвичайно цікаві та глибоко обосновані докази нікчемності так званої людської культури. Одночасно я хотів би для доповнення поняття “людина” сказати ось що: без огляду на різницю звичаїв та обичаїв у створіннь усі вони визначаються тим, що вміють шанувати пам'ять загиблих на те, щоб душа померлих могла стати на страшний суд у своїм тілі, в якому мешкала за життя. Тільки одна людина не почуває таємної святості сього звірячого обов'язку і звичаю, старого, наче світ. Якраз тому, що наш вельмишановний доктор філософії пан Сич має у своїй ученій голові тайну викликати духів померлих істот, я прошу його, щоб се зробив нам задля повного з'ясування людської вдачі, а саме, щоб нам показати, якою нечуваною вишуканістю знущань визначається людська культура навіть супроти звіриних трупів і як сі нещасні жертви людської жорстокості мусять навіть по смерті страждати».

Доктор Сич вимовив чародійне слово, й перед очима звірів явилася якась розвійно біла подоба, котрої однак

ніхто не міг пізнати. Вона була майже гола й хоч являла собою духа, та проте виглядала дуже смішно, так, що одні звірі почали усміхатися, а звірині молодичі й дівчата спускали із-за наготи сієї дивної подоби очі в долину. Доктор Сич поправив окуляри на носі й запитав голосом, повним поваги та святочності: «О, духу, який жаль маєш до людини?».

Дивна подоба витягнула ший і з глибоким болем почала жалітися:

«Сором і ганьба палять мене на тому світі. Чому ж і сей світ мене мучить? Із-за моєї наготи сміються з мене святі в небі й тепер живі єства на землі. Навіть у сні лягає моя нагота тяжкою зморою на мої груди й доводить мене до божевілля. Тоді я зриваюся зі сну й хочу собі смерть заподіяти. Роздряпую своє лоно гострими пазурами, однак пазурі навіть не роздеруть моєї шкіри, ніж із небесної кухні не проріже мені горла, шнурок із небесних заслон не зашморгнеться на моїй шиї, моя бідна голівонька не розтрощиться до воріт небесного царства. Взагалі ніяким чином я не в силі вмерти, бо я в небі безсмертна. О, проклята безсмертносте! О, тричі проклята людино, через котру я засуджена двигати серед найчорнішої розпуки ярмо небесного раю! А колись я була така щаслива на землі! Моя краса пишалася далеко-широко! Найславніші лицарі-козаки залицялися до мене! Навіть людські пісні славили мою красу! А тепер...».

Тут гола душа почала важко ридати, так що праліс гомоном передавав од дерева до дерева її розпучливе голосіння, а багато звіриних жінок не могли також стриматися від сліз теплого спочуття до нещасної голої душі. Коли її плач трошки втих, душа нарікала далі словами: «Людина мене жорстоко вбила, а мою чудову дівочу сукню, мої золотосяйні пера геть чисто з мене обскубала на те, щоб оздобити ними капелюхи своїй

жінці та своїм дітям. За мій сором і ганьбу, за мою тяжку муку в небі хай ті капелюхи з моїм перами, з моєю красою, обернуться нагло в тяжкі млинові каміння та хай потягнуть усю ту сім'ю на дно глибокої ріки! Ох, горе, лишенько мені! Бодай тебе, бідна паво, мати була не висиділа з яєчка! Бодай те яєчко було ще в лоні матери згнило! Бодай воно було маззю розлилося! Бодай...».

Тут нагло доктор Сич усунув духа пави й викликав нове єство. Воно ще дивніше виглядало, ніж попереднє. Було дуже велике і складалося з кадовба, з чотирьох ніг і з шиї, а голови не було видно. З цілого тіла, з котрого була здерта шкура, стікала темно-червона кров. Сей дух почав говорити дивно глухим, порожнім голосом, який, здається, походив із його черева:

«Любі браття й сестри на землі! Ви мене не пізнаєте. Я колишній славний буй-лицар Тигренко. Дивіться добре на мене тай не забувайте того найбільшого обезчесника трупів, яким являється жахлива істота, на ім'я людина! Запам'ятайте собі добре мою теперішню подобу і присягніть смерть і пекло людині! Тепер я в небесному царстві чудернацьке страхіття і разом із тим посміховище й позорище всіх святих! Мою шкуру, мою шерсть, мої очі, мої зуби й мій ніс, мою мужеську подобу здер людський злочинець із мого трупа, висушив на сонці й вистелив ними свої пишні кімнати та топче (ох, ти, пекельне почуття повної безсильності!), лукаво топче їх ногами! А я не можу з шаленого гніву заскреготати зубами, не можу блиснути огнем помсти і смерті в очах, бо на моїх очах нога чоловіка спочиває! Невже можна уявити собі страшніший глум для мене? Чи можлива більша розпука лицаря, перед котрим колись усі люди і всі царі тремтіли! А тепер! О, пекельне небо! Моїми зубами, що колись роздирали

найдужчих силачів, тепер людська маленька дитина бавиться!».

Тигр почав несамовито гарчати з великого болю, аж усім звірям моторошно стало. Доктор Сич зробив таємний знак і дух тигра щез.

Тепер з'явилася нова постать і викликала таке веселе враження, що багато звірів почало голосно сміятися. Вона була дуже товста і кругла, а замість обличчя мала ніби якусь трубу, ніби затесаний стовпець. З неї була так само здерта вся шкура, і вся та душа була похожа на велику купу смальцю, підперту чотирма патиками, а п'ятий патик спереду був, мабуть, на те, щоб ся душа мала чим говорити. З-поміж верстви смальцю сторчали густо якісь ніби цеголки, подібні на висмажені сіканці або «шниці» й були пов'язані межи собою ніби грубішими й тоншими мотузками. Постать або не вміла, або не хотіла обізватися й непорушно та мовчки стояла. Тоді доктор Сич був приневолений запитати її: «Хто ти, духу?».

Постать довшу хвилину м'ялася, доки вкінці не промовила сухим, заржавілим голосом: «У раю я — свята Доместіка. А на землі я, вибачте, свиня».

Представилася і знов замовкла. Доктор Сич зазвав її, щоб вона розказала про свою кривду, заподіяну їй людиною, та про своє життя на тому світі. Товста душа зітхнула дуже, не знати, чи тому, що їй важко жити в небі, чи, може, тому, що не мала охоти говорити. В кінці обізвалася так:

«Я не знаю, де мені було ліпше, чи на землі, чи тепер у небі. Людина мене добре годувала, нема що казати. Але і святі в небі за мене дбають. Ні, в небі мені таки ліпше. Я мешкаю там сама в гарній кімнаті, маю там багато соломи і їм усе з золотого корита, в котрому все стільки харчу, що я собі з ним ради дати не можу й

мушу безупинно тримати рот у кориті. На чоловіка маю жаль за те, що якраз тоді, коли я була найздоровіша, найтовстіша й чула в собі найбільшу радість життя, він мене нагло заколов. А мені ще так бажалося жити! Так бажалося мені ще порити трошки землю, покачатися ще в калюжі, попацькати своїм критичним рилом твір духа і привести ще дванацятеро поросят! Але се ще не таке страшне, бо на те мій пан мене й годував, щоб зарізати. Се було його право. Лиш одної великої кривди не забуду ніколи чоловікові. Замість того, щоб мого трупа з'їсти так, як Бог приказав, він мене порізав на шматки, поробив з мене ковбаси, начинив кишки, з мого шлунка зробив сальцесон, моє сало зашив у мішок, із мого серця виточив кров і з'їв його з оцтом! Через те я часто чую в роті якусь пекучу гіркість і взагалі не маю в небі того здоров'я, що на землі. Але се ще невелике нещастя. Та найгірше я терплю через те, що людина перемішала всі частини мого тіла й так їх понапихала, що я в небі не маю ні десятої частини сього здорового апетиту, яким я тішилися на землі. Слабую на запір шлунка. Їм у небі більше очима, ніж ротом. Також не жаль мені, що чоловік моє м'ясо дуже пересолив. Переболю теж і те, що чоловік здер з мене шкуру і зробив собі з неї чоботи. Тільки одно мене мучить і все псує мені смак та доводить до того, що все, що з'їм, мені відбивається. Я прощу чоловікові те, що він їсть мене з сіллю, з оцтом, з перцем, паприкою, та ніколи не дарую йому того, що він їсть мене — з цибулею!».

Товста душа хотіла ще далі балакати, але доктор Сич дав таємний знак і вона щезла. Тоді доктор Лис Микита промовив ось якими словами:

«Славна Звірина Громадо! Ви чули, яких дикостей допускається людина навіть на трупах наших братів і сестер! А як далеко сягає руїнницький вплив на звіри-

ну душу навіть у позагробнім житті, се доказує нам дух нашої ближньої, блаженної пам'яті рабині, вибачте, свині, котра щойно щезла нам із перед очей. Вона сказала нам, що чоловік мав право її заколоти з тієї причини, що її годував. Ся нещасна істота, ся свиня, утратила в людському хліві всі останки звіриної самопошани та показала нам ось який недостойний, низький світогляд: людський раб за корито помий продасть і честь, і життя! Се, бачите, вицвіт людської культури! Тепер згадаємо ще кількома словами так званий суспільний лад між людьми. Сей образ зволить нам намалювати наш вельми заслужений соціолог і бувший директор поліції високошановний доктор Ведмеденко. Пане докторе, прошу ближче».

Що звірі думають про людський державний і суспільний лад

Доктор Ведмеденко зайняв своє місце й почав малювати ось яку картину:

«Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Я вже довго живу на світі, студіював на багатьох університетах, був також на службі в людини. Отже, значить, я мав нагоду пізнати суспільний лад людства з теоретичного і практичного боку. З тієї причини радію, що буду в силі послужити нашій загальнозвіриній справі своїми наскрізь предметовими увагами. Думаю, що найперше буде до речі сказати одно слово про основу суспільного ладу у Звіриному Царстві, щоб тим яскравіше впала в очі кожному глибоческа прірва між звіриним і людським суспільним життям. Основним принципом звіриного державно-суспільного ладу є максіма: живи коштом слабшого, але поведися з ним із почуттям честності й лицарськості, значить, убий його так скоро, щоби слабший звір не тільки не мучився, але й навіть не помітив, коли перестав жити. З огляду на таку нашу звірину засаду, згідну з честю, з мораллю й естетикою, кождий звір навіть не знає, що се таке смерть, не думає про неї та не боїться її, бо може й мусить на протывагу людині сказати собі ось яку глибоку звірино-життєву правду: “Я не маю найменшої причини боятися смерті. Чому? Ось тому: коли я є, нема смерті;

прийде смерть, мене нема.”. Сеї шляхетної риси нашої звірячості ми, звірі, слава матері-природі, придержуємося, з малими винятками, всі.

Як же виглядає людський державно-суспільний лад? Коли наша звірина держава на те тільки існує, щоби зберігати святий закон природи, силою котрого дужчий звір мусить убивати слабшого з найменшим болем для останнього, то людська держава піднесла до свого найвищого закону оцей жажливо дикий принцип: не вбий, тільки вбивай! Убивай, сильна людино, слабшу людину тижнями, роками, десятками літ, убивай її протягом її всього життя! Не вбий, бо тоді держава тебе уб'є! Убивай, тоді будеш корисним, чесним, ідеальним громадянином».

Доктор Ведмеденко кинув оком на зачудувані й дуже збентежені обличчя звірів і говорив:

«Мені здається, що не всі звірі гаразд мене зрозуміли. Справа ось яка: людська держава забезпечує життя тільки маленькій кількості людей, які є її знаряддям; щодо мільйонів других людей, то вона стосами цивільних і карних законів зв'язала їм руки, ноги й душу, й зовсім їй байдуже, чи ті люди будуть мати чим жити, чи загинуть із голоду. Людська держава поділила людей на посідачів і на так званих голопуненків, або пролетарів. Уявіть собі, панове, що у нас, наприклад, який-небудь мій земляк ведмідь у приступі якогось поганого настрою вбив би нараз двадцять овець. Що ви думаєте? Невже він після заспокоєння свого голоду не відступив би других п'ятнадцять овець своїм сусідам?»

Доктор Ведмеденко обернувся до Ведмедя Бурмила і з усміхом запитав його:

«Як міркуєте, вуйку Бурмиле? Так, чи ні?». На знак згоди Бурмило хитнув головою й бурмотнув басовим голосом:

«Гм.»

«Але людина, — говорив доктор Ведмеденко, — нагоропашить цілу гору скарбів, запахає ними горло, черево, кишені, пазухи, халяви, а коли голопупенки хочуть із тієї гори взяти дещо у свої власні кишені й черева, тоді людина кричить до них: “Геть руки від сього, ви, обірванці, голодранці! Се не ваше, се моє!”. Для звіриних мізків, не притемнених людською культурою, просто незрозуміле те, що держава бере такого самолюбного глитая з його ненажерливим і вічно, як безодня, відкритим ротом, у свою оборону перед мільйонами тих голопупенків! Ми, звірі, не знаємо засади “се моє, се твоє”. А люди на сій засаді збудували цілий свій державно-суспільний лад. Коли у нас який звір голодний, то наша держава каже йому: “Наш край багатий і широкий; бери собі, що хочеш”.

Коли ж у людській державі мільйони гинуть із нужди й голоду, то держава тільки про одно дбає, а саме, щоб ті мільйони голопупенків не забрали, борони Боже, дещо з багатства, що його накопичив один або кілька людських осібняків... Людська держава воліє, щоб ті багатства на пні зогнили, тільки щоби зберігати якнайбільші святощі чисто людське право найнижчого самолюбства. Отже, людська держава на те тільки існує, щоб найбільші самолюби мали змогу скупчувати безкарно цілі гори статків і достатків; далі на те, щоб мільйони голопупенків були позбавлені в розпачливій боротьбі за життя всяких засобів і всякої свободи руху, значить, аби могли з ласки держави поволі й серед найтяжчих болів конати.

Але час од часу вдається голопупенкам розтрошити трони, порвати царські ризи та замінити корону, наприклад, у звичайний собі горщик. Се в людей зоветься “революція”. Одначе що тоді діється? Нема нічого страшнішого від невільника, що дірветься до жолобу

державно-суспільного ладу. Тоді з давніших мучеників стають кати, з апостолів — Юди, з ідеалістів — поганці, з братолюбних одиниць — низькі самолюби, з лагідних ягнят — криваві Нерони, з невластолюбних добряг — нечувано жорстокі деспоти! І коли давніше над мільйонами людей панував коронований цар, то тепер царює над ними некоронований хам! І тоді на білу хмару наступає чорна хмара. Горе було людям під білою хмарою царів, та ще більша руїна обхоплює землю під чорною хмарою некоронованих деспотів. Тоді відчиняються пекельні ворота й пекло переносить своє царство між людей. Кожна людина непевна тоді свого життя в найближчій хвилині. Люди забувають, хто вони. Мужчини стають живими оруддями вбивства, жінки перекидаються в божевільних гетер, великі країни червоніють од крові. І не тисяч, не мільйон, не два, а десятки мільйонів людей у дослівному значенні гинуть із голоду! Та заки умруть, вони стають людоїдами. Мати пожирає своїх дітей, брат брата, сестра сестру, сусід сусіда, чоловік жінку, жінка чоловіка! Найвищий Трибунале! Звірина Громадо! Оце так звана людська культура!».

Доктор Ведмеденко мусів тут перервати свій виклад, бо багато звіриних жінок зімліло під враженням жахливих слів ученого. Навіть сама її величність пані Цариця дістала нагло заворот голови й сам цар Лев був спонуканий відвести свою дружину особисто в її пишну спальню, відкіля незадовго вернув сам і глибоко задуманий засів знов на своєму престолі. Коли дбайливими заходами звірів омлілі жінки й дівчата прийшли до себе, доктор Ведмеденко говорив:

«Людоїдство між людьми — се наслідок непоміркваності, глупоти й бездушності вчорашнього голопуценка. Замість задовольнитися розвалом дотеперіш-

нього коронованого ладу та змагати поволі й обережно до здійснення рівності і свободи між людьми, перейняв неграмотний, недосвідний і голодний голопупенко ненажерливу душу від свого попередника деспота та перейшов його тисячу разів жорстокістю, лакімством і кровожадністю. Та на тім не кінець. І се найбільша іронія, про яку думаюча істота могла чути. Бо ото сей некоронований голопупенко-деспот уявив собі, що йому призначено долею силоміць накинати всьому світові новий лад його домашнього людоїдства. Цей революційний школяр, який не в силі розв'язати у своїй власній хаті проблеми абортів, хоче вирішити проблему перебудови всього світу, ба, навіть цілого космічного простору!

Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! З картини, яку я змалював, виникає з логічною послідовністю ось який висновок: в порівнанні зі звіриною державою всяка людська держава без огляду на те, чи в ній панує цар, чи глитай, чи голопупенко — се установка самолюбної наживи небагатьох одиниць, із одного боку, й повільного конання мільйонів людей, з другого боку.

В людським суспільнім ладі не змінюється нічого за винятком положення й завдання корони, котра відбуває тільки невеличку подорож, а саме: за панування царів сидить корона на голові, а за панування голопупенка стоїть догори ногами під ліжком для певної потреби так довго, доки той голонупенко не вийме її з-під ліжка й не покладе її собі на голову. Тоді юрба, що раніше кричала: “Смерть цареві!”, тепер несамовито реве: “Хай живе цар!”. Оце вічне, незмінне блудне коло людського суспільного ладу. Ніяка зміна на ліпше, ніякий поступ тут неможливі. Чому? Люди не змінять ні держави, ні свого суспільного життя, бо не матимуть

потрібної до того духової сили. Щоби перемінити державно-суспільний лад, треба насамперед людям перемінити, переродити свою душу. Одначе се неможливо, бо людська душа, раз одбігши наслідком культури від природи, раз пересякнувши наскрізь багном самолюбства і гниллю брехні, на мою думку, ніколи не переміниться й не переродиться. Я сказав забагато, коли згадав про можливість переродження людської душі.

Душевне переродження людей неможливе, а неможливе воно тому, що в людстві взагалі нема душі. Слабі останки її тліли в людях колись, але румовище й попіл світового пожару здушили, знищили їх цілком. Людська душа — се утрачений рай, який уже ніколи не вернеться”».

Образ радника двору доктора Ведмеденка викликав бурю признання з боку всіх звірів. Не можна собі уявити звіриноного одушевлення, що виявилось могутньою, ніколи на землі, ні в небі, ні в пеклі нечуваною музикою, яка своєю сердечністю й безпосередністю почувань просто роздирала горла тисячи і тисячи звірів, од ледве чутного брєніння дрібнесеньких комашок аж до підземельно грубого й жахливого рику й реву носорогів і слонів. Всі звірині серця утворили одно серце, всі горла одно всесвітнє гармонійне горло, всі думки злилися в одну думку, яка продерлася в один потрясаючий оклик:

«Хай живуть наші славні філософи доктор Сич і доктор Ведмеденко! Многая літа! Многая літа-а-а-а-а!».

Кабан-шляхтич і Кінь-мужик

Державний прокуратор Лис Микита забрав тепер голос і сказав:

«Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Ми вже задовго займалися наскрізь поважними виводами по питанню ества людини. Боюся, що деякі панове звірі, особливо наші достойні пані, а передовсім наші молоденькі краснопері, краснохвості і краснодзьобі панночки, не привикли до таких незвичайних картин і думок. Вони почали, а може небаром почнуть почувати себе ніяково. Щоб се оминути, а передовсім, аби дати нашому молодому поколінню поучну й веселу розривку, я хотів би поставити одно внесення, якого виконання причиниться може в найбільший мірі до пізнання всеї моральної та духової безвартості людини. Маю на думці так зване людське національне питання. Воно зі становища нашої звіриної думки й етики являється чимось так божевільним і одночасно так потворно смішним, що наша звірина молодь і навіть ми, всі старі звірі, будемо реготатися до розпуку, коли побачимо на наші власні очі, як людські народи національне питання розуміють і як його розв'язують. Із тієї причини я порадив би вивести перед очима його величності царя Лева й перед усією звіриною братією драматичну картину під заголовком “Національна

боротьба між людьми". Акторами цієї картини будуть ті звірі, які зголосяться добровільно до цього завдання й котрі були на службі в людини».

Найвищий Трибунал прийняв внесення д-ра Лиса Микити. Тоді він звернувся до домашніх звірів і запитав їх голосом, який говорив, що й вони можуть у праці придатися:

«Хто з вас чується в силі виставити нам сю цікаву картину людської бездушності?».

Коли прокураторські очі спочили на обличчі Песика, що недавно тому сповідався, псові нагло мелькнула через голову щаслива думка. Йому здавалося, що відверне від себе грозу кари за свої любовні гріхи, коли тепер використає нагоду розвеселити царя, прокуратора, трибунал і всю Звірину Громаду. Отже без довгої надуми Пес обізвався: «Гав, гав! Я!»

За другого актора зголосився молодий білий Кінь, який дуже мав охоту побрикати собі трошки, бо ще ніколи не довелося йому стояти так довго й непорушно на одному місці. На знак згоди він заіржав весело та почав разом із Псом протискатися крізь густу юрбу звірів до царя. Державно-собача поліція звеліла звіриному народові уступитися трошки назад і на боки, щоб видовище національної боротьби було по зможі якнайбільше.

Але звірині жінки почали пронизливим геганням, сичанням, дзявканням, гавканням, скреготом, кудкуданням і краканням противитися тому, щоби Песик виступав у ролі театрального художника-актора. Цар Лев і Найвищий Трибунал мусіли рахуватися з громадською думкою звіриноного жіноцтва.

Тому Пес не міг виступати на сцені із-за свого неморального життя. Він похилив на своєму місці сумно малу голову та почав ковтати дрібні сльози, що

горохом котилися йому з очей. Серед ледве чутного хлипання він жалібно скавулів і розжалобився дуже на людину, яка звела його, колись чисту й невинну душу, як то кажуть, на пси. На його місце зголосився дикий Кабан, який сказав, що вправді не служив людині, але живе близько неї в лісі та вже не раз мав нагоду пізнати на своїй власній шкурі, що се таке — людина. За односторонньою згодою звірів узяв Кабан на себе роль шляхтича, що по думці філософа д-ра Сича являє собою найцікавіший, найзнаменніший і найнікчемніший, разом із тим найсмійніший тип людини на тлі національної боротьби. Кінь дістав завдання виступити в ролі українця. Сам цар Лев звернув обом акторам увагу на те, що вони не сміють ранити один одного в боротьбі, бо звірі — се не іспани й не англійці, щоб розкошуватися непотрібним розливом звірячої крові.

Кабан і Кінь стали навпроти. Лис Микита, що лаштував і вів боротьбу, закликав до обох національних представників двох слонів, які по приказу обкрутили своїми трубами животи Кабана й Коня і тримали обох суперників так, аби вони не могли рушитися з місця. Лис Микита пояснив звірям, що Кабан-шляхтич і Кінь-мужик знаходяться тепер у національній неволі та звернув Звіриній Громаді увагу на те, що вона мусить уважити, як сі оба людські невольники будуть поводитися у своїм теперішнім положенні.

Кінь-українець наступив вуха, понурив голову глибоко в долину та почав думати важку думу.

Зате шляхтич не устояв ні хвилини спокійно. Він наїжив шерсть, почав крутити передом і задом і розпорпувати землю. Опісля підняв голову, подивився своїми малими, немудрими, лукаво впертими очима на Слона й на все окруження, зацьмакав цупко й закланцав зубами. Відкрив рот так широко, що здавало-

ся, наче б його рило геть розколалося на дві половини, які вже ніколи не стуляться, та почав стогнати, грозити, плакати, кричати, благати-молити ось якими словами:

«Я кабансько-лицарський народ гербу “Пся креф!” Моє покоління найстарше на всьому світі, бо ще Адам і Ева їли зроблені з нас кабансько-шляхетські ковбаси. Хто хоче знати, що се культура, хай іде до мене! Тільки я маю на виставу красу штуки, мелодію мови, шик кабанських салонів, добірність кухні й товсту круглобедрість кабанів і кабанівен! Без мене світ — тюрма. Голгофта, руїна! О, високі, достойні, всемогутні можновладці світу! Не допустіть до того, щоби кривавий деспот, тупоумний Слон-кат держав мене в подлих обіймах неволі! Увільніть мене, благаю вас! Без Кабана-шляхтича не засяє сонце волі нікому на світі. Слово гонору даю, пся креф! Брате українче! Молю тебе, поможи мені пірвати кайдани, а я тобі. За нашу і вашу вольність — рох-рох-рох! Я Месія, розп’ятий на хресті за гріхи світу! Як вийду на волю, брате українче, стану апостолом, огненним стовпом. Богом волі і братерства з тобою і з цілим світом! Пся креф!».

Звірина молодь почала аж заходитися зі сміху, так їй подобалася гра Кабана. Але і старі звірі, що вже багато на світі бували й пережили, не могли нахвалитися мистецького наслідування шляхетської вдачі актором Кабаном, а зубри з білоруської пущі, які може найліпше зі всіх звірів знали особисто шляхетський рід, хитали потакуючо головами й однодушно висловлювалися ось як:

«Дуже добре. Дуже добре. Кабан так вірно наслідує ляхів, що треба сказати: шарпни кабана за хвіст, то з нього вийде лях, май діло з ляхом, то пізнаєш у нім кабана».

Менше подобалася звірям гра Коня-мужика. Але ж і його роль була тяжча. Кінь мусів наслідувати українську оспалість, сумовитість, задуму, меланхолію, українську недостачу рухливої діяльності — значить, усі такі риси характеру, які не мають у собі нічого драматичного. Тільки самі найбільш освічені кола межі звірями, як сама його величність цар Лев, слони, буйтури і всі учені спеціалісти-народознавці признали, що Кінь вивязується зі свого завдання так само добре, як і Кабан. А що його роль така невдячна, сьому не винен Кінь, тільки ті історичні обставини, серед яких витворилася українська вдача і яку Кінь мусів теж вірно наслідувати. Отже, Кінь передавав дуже добре українську тугу за волею при помочі пісень. Він умів зворушливо відіржати історичні думи й передати словами й виразом обличчя глибоку сумовитість українських народних пісень. Та коли він заспівав пісні «Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці», «Не чужого ми бажаєм» і «Мир вам, браття, всі приносим», звірі не могли вийти з дива, як українська людина може в кайданах неволі показувати такий сльозаво-солодкавий світогляд, замість ударити в один однодушний громовий звук «Смерть катам!». А Лис Микита зауважив:

«Народ, який співає “Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці”, не зможе скоро вибитись на волю, бо він не розуміє ось якої глибокої життєвої правди: вороженьки не гинуть, як роса на сонці, лиш вороженьків треба вбити, знищити, як нахабних щурів. А потім, панове! Що за м'яккість, що за душевна розхляпаність обдарювати кривавого тирана титулом “вороженько...” Бракує українцеві ще тільки сказати: “Мій найсолодший вороженьку! Настав, будь ласка, свою мордочку, хай я тебе поцьомаю ...” Ха-ха-ха!».

«Або таке, як “Не чужого ми бажаєм”, — обізвався достойний міністер Ведмідь Бурмило. — Щоб жити, мусить народ бажати та силою здобувати не тільки своє, але й чуже. Бо своє народ лиш тоді збереже, коли й чуже має у своїх руках, як застав.»

«А вже просто незрозуміла душа народу, який співає пісню “Мир вам, браття, всім приносим, — промовив доктор Сич до Бурмила й Лиса Микити, — проповідувати мир, коли ціле тіло ятриться ранами в тюрмі рабства, може тільки душа невольника, що вже привик до ярма, як віл до людського плуга.»

Коли Лис Микита міркував, що вже досить охкання, крику, самохвальби й несмачних закликів шляхтича до всього світу, дав потайки слонові знак пустити його і просив Звірину Громаду уважати на се, як сей Кабан буде поводитися на волі. Щойно труба слона увільнила Кабана з обіймів, як він із несамовитої втіхи здорово квікнув, наїжив щетину, задер бундючно хвіст і миттю побіг на край поляни і там шубовсть у калюжу! Викачався, нівроку, в нечистій воді, забрав усе слизьке багно на свої вольні плечі та прибіг назад на сцену. Там уже щось лежало на землі, завинуте в папороть. Се приніс якийсь пес. Кабан здер папороть і, побачивши перед собою блискучий ніж, дуже зрадів і сказав, що воля без ножа — се кабан без очей. Ті Кабанові слова викликали велику веселість у звірів, а доктор Лис Микита дав Кабанові ось яку настанову:

«Роби собі з тим ножем, що хочеш, але раджу тобі: заки візьмеш його в рот, обгорни його чим-небудь! Ніж — се символ людської культури. Можеш, Кабане, як се тобі по нутру, забруднювати себе болотом, але настільки мусиш усе шанувати свій рот, аби не бруднити його предметами людської цивілізації...».

Кабан загорнув ніж і, взявши його за держак у рот, почав оглядатися кругом і святочно та при тому грізно заквічав:

«Моя вольна Шляхеччина мусить бути страшно велика. Пся креф! А зроблю я її великою своїм болотом, своїми клеваками, своїм ножом і своїм кабанським рилом. Я оберну всіх звірів у шляхтичів, а як вони не схочуть, я їх рознесу, розторощу, роздеру! Уб'ю ножом самого царя Лева й засяду не його престолі, рох-рох!».

Цар Лев, який досі сидів поважний і нахмарений, зареготався здорово і ревнув: «Чудово!».

Зі запіненим ротом, із дико заіскреними очима підійшов Кабан-лях до Коня-українця й почав кричати до нього:

«Від тебе почну свою історичну місію шляхетсько-кабанського ри́ла. Хто ти? Що ти таке?».

Кінь підняв голову і простягнув її до Кабана так, що вона творила одну лінію з його шиєю, закотив верхню та спідню губу й показав Кабанові два ряди гарних білих зубів. Се був знак, що з таких слів шляхтича навіть і кінь сміється. Сей вираз Коневого обличчя припав дуже до вподоби Звіриній Громаді й вона почала голосними окликами підбадьорювати його:

«Славно! Славно! Дай Кабанові порядну научку!».

Шляхтич наставив до Коня-українця гострий ніж і ще раз гримнув на нього:

«Що ти таке?».

Кінь-українець заіржав так якось болючо весело, що по цілому пралісі гомонів довго звучний голос його чутливої мови «ір-ір-ір-ір!».

Мова Коня-українця роздратовала до краю шляхтича. Його заболочений рот покритися свіжим припливом піни й він почав кричати, як навіжений:

«Що се за хамська мова “ір-ір-ір”! Тепер довкола мене тільки моя вольна, кубанська Шляхеччина, а ти мій підданий! Ти не Кінь-українець, ти шляхтич! Як почую ще раз твоє конячо-українське лепетання, сейчас тобі ножем черево розпорю! Отже, мусиш балакати до мене найкращою, найкультурнішою, наймилозвучнішою мовою на світі, якою говорять кабани-шляхтичі і яка зветься чудово мелодійним іменем “рох-рох!”».

Останні слова Кабана розпалили здоровенний регіт серед звіриної молоді, а поважний столітній дідусь Зубрицький не затаював своїх почувань і сказав до свого молодшого брата круторогого пана Волинського:

«Йй-богу, сей Кабан — се викапаний шляхтич!».

Кінь-українець заіржав тепер іще раз із почуттям великого пересердя й почав говорити до шляхтича ось якими словами:

«Невже ти забув, Кабане, як ти тому кілька хвилин тяжко стогнав у ярмі неволі? Невже ти справді не вмієш одрізнати волю від самоволі? Коли ти се забув, тоді ти не достойний волі, бо в тебе душа нікчемного раба й хама!».

«Славно, Коню-українче! Славно!», — кричали до нього одушевлені звірі.

Але шляхтич не дався збити з пантелику й розквічався так несамовито, наче б йому хто ніж під лопатку устроїв:

«Не розумію! Не хочу розуміти! Пся креф! Не іркай мені в уха так подло по-українськи! Або культурно по-кабансько-шляхетськи мені рохкай або стули свою конячо-українську хавку, бо смерть на місці тобі зроблю! Пся креф гайдамацька! Рох-рох!».

Шляхтич приступив дуже близько до Коня-українця, оглянув його докладно та почав знову кричати:

«Чому ти більший від мене? Чекай, небоже, я вже тебе скорчу як слід. Чому в тебе хвіст кращий від мого? Я вже тобі його обітну! Чому в тебе така гарна постава? Я вже тебе огнем і мечем перекривлю! Чому ти такий чистий і білий? Щоб ти удостоївся високої шляхетської культури, я зроблю тебе таким чорним, як я сам».

Заболочений шляхтич був замалий, щоб успішно почорнити білу шерсть Коня-українця своїм давнім і свіжим блискучим багном. Тому почав чухатися своїм нечистим тілом до його струнких ніг. Кінь-українець не міг уже терпеливо приглядатися, як сей шляхтич заболочував йому чимраз більше його тіло. Досада, лють і обридження його обхопили й він заіржав могутнім голосом:

«Смерть нікчемному шляхтичеві!». З крайньою напругою всієї своєї молодечої сили шарпнувся Кінь-українець і нагло вирвався з невільничих обіймів слоновної труби. В найближчому менті вхопив шляхтича зубами за хребет і дужим розмахом своєї гнучкої шиї кинув його високо у повітря. Шляхтич почав угорі над зачудованим звіриним світом серед розпучливого квікання й рохкання виводити дуже дивні, смішні млинки у повітрі й нагло бабевхнув з великим розгоном у калюжу край поляни та щез у мутній воді. По хвилі показався на поверхні води, й перше його слово, яке вийшло з його водою захлищеного рота, було:

«Ти не Кінь... ти шляхтич!».

Звірі думали, що Кабан-шляхтич лишиться вже в калюжі, яка до його вдачі та до його життя найліпше підходила. Але вони забули, що кабансько-шляхетська натура дуже завзята. Кабан виповз із калюжі та знову приблизився до Коня-українця. Був тепер такий роз'ярений, що всі слова, звернені до Коня-українця, здушилися йому в горлі, як зім'ята бульба в макітрі.

Несамовито дикими очима він позирав на українця й був у силі говорити раз у раз тільки одно одніське кабанське слово: рох-рох!

Кінь-українець не хотів уже більше занечищувати своїх уст кабансько-шляхетським болотом. Він ужив супроти нахабного напасника на свою волю й на своє життя оружжя, властивого його вдачі. Обернувся до Кабана-шляхтича задом і хвиргнув його обома копитами. Кабан-шляхтич ізнову зробив кілька млинків, але вже по землі та закачався знов у калюжу. Востаннє вже з мутної води квікнув: «Ти не Кінь... ти шляхтич!». Опісля довший час тільки втомлено стогнав.

Висновок Лиса Микити

Коли загальна веселість серед великої Звіриної Громади вже ущухла, забрав голос прокуратор Лис Микита й так говорив:

«Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Честь і дяка нашим славним акторам, високоповажним панам Коневі й Кабанові за те, що вони своїм знаменитим талантом і точним знанням людської культури дали нашій многонадійній звіриній молоді та й навіть нашим старим серцям хвилину такої розкішно веселої забави. Слава їм за те, що завдяки їхній містецькій драматичній грі, опертій на живу життєву правду, ми пізнали одну з найцікавіших картин людської душі. Панове, Кінь і Кабан — се справжні артисти з Божої ласки. Але я, що знаю теж докладно людське життя, мушу тут одмітити одну знаменну дію, а саме: се, що нам виставили наші славні актори, було взяте тільки зі смішного боку. Однак не забуваймо того, що так звана національна боротьба між людьми се одна з найжахливіших, одна з найпотворніших картин виродження й упадку людської душі. Ми всі при виставі сієї картини людської культури сердечно сміялися й бавилися. Правда? Та інакші, о, зовсім інакші наслідки родить національна боротьба між людьми. Ви бачили, як шляхетство стогнало — ридало

в путях рабства, як воно присягалось, що на волі стане Месією любові, братерства й рівності. А дивіться! Щойно шляхтич почув своє рило на волі, а вже хапає ним за горло свого сусіда! Він хоче наперекір усім законам природи огнем і мечем, болотом і брудом, так би сказати, Коня здеконювати, ошляхтичити, окабанити, скабанізувати, коротко — виконати на його трупі свою так звану культуру! Для нас, звірів, се сміх і забава, але для поневолених народів між людьми така людська культура — се жахлива руїна, се нечуване мордування, розпука, божевілля, смерть! А вже найсумніша, найстрашніша проява людської душі та людської культури, а властиво людської бездушності та безладдя, то се, що вчорашній суспільний голопупенко (як його влучно др. Ведмеденко назвав) і вчорашній національний раб забувають сьогодні, що вони були нужденними рабами та тільки одне на думці мають, до одної мети змагають: жадобою нищення своїх сусідів перевищити своїх учорашніх гнобителів. Який же з того висновок? Людина бачить оживотворення нечистоти в кабані, глупоти в ослі, кровожадності в тигрі, трупіодності в шакалі. Але я воїстину глаголю вам: немає глупішого осла, більш нечистого кабана, більше кровожадного тигра й більше трупіодного шакала над людину! Уявіть собі, достойні панове звірі, що ми по прикладу людини, відступили б на хвилину від святої засади “Всякое диханіє да хвалит Господа” й розпочали межі собою людську національну боротьбу за мову! Уявіть собі безмірну смішність і глупоту ось якої справді людської картини: гусак жадає від царя Лева, щоб він свої почування, прикази і гнів висловлював не ревом, тільки... геганнем! Або свиня квічить до нашого співака з Божої ласки соловея ось як: “Не співай соловею, а квічи так, як я, свиня!” Ми, звірі, слава

нашій матері-природі, не були ніколи такі глупі й ніколи так низько не впали, як люди. В наших З'єдинених Державах Звіриного Царства вічно жила й житиме оця мудра засада: славте всі створіння на тисячах язиків матір-природу! Висловлюйте без перепони свою радість життя, як і чим тільки можете і вмієте: співайте, вийте, квакайте, гавкайте, бреніть, пищіть, ревіть, ричіть, іржіть, шуміть, скреготіть, кракайте, кудкудакайте! Хай цвітуть здоров'ям ваші тисячострунні горла! Хай розвивається запашною лілією кожна звірина мова во віки вічні, амінь. Тільки те бездушне, глупе, нікчемне створіння, сей виродний син матері-природи, якому ім'я людина, хоче стоптати ногами найсвятіший заповіт природи! Тільки людина змагає до того, щоби пірвати сі тисячі струн, якими є мови в чудово гармонійній музиці всесвітнього простору та заступити їх лиш одною заржавілою струною-мовою свого брудного расового самолюбства. І зовсім природно, що ся одна струна-мова зможе видати зі себе лиш один жахливо поганий звук "рох-рох!"».

Бурхливий шум оплесків нагородив доктора Лиса Микиту за його виводи, котрі він виловив із найглибшим переконанням і голосом, повним святочного піднесення й польоту, то знов із ознаками їдкої іронії та презирства до людського роду.

Звірі і природа бавляться по-шляхетськи

Цар Лев наказав зробити малу передишку, бо його воля була відвідати свою найяснішу пані дружину, щоби подивитися, чи їй уже легше, а далі тому, щоби Звірина Громада мала нагоду розібратися трошки в тій величезній навалі думок, які їй довелося перший раз почути в історії Звіриного Царства. Коли цар віддалився від свого сонцем осяяного престола, розвелася межи звірями дуже жива балачка над драматичною картиною театральних артистів Коня й Кабана. Звірину молодь зібрала велика охота наслідувати сей образ людської національної боротьби, так їй подобалася та незвичайно смішна риса людської культури. Одна молоденька панночка Гуска, яка чула себе ображеною тим, що її сусід Гусак-академік не перепросив її за те, що нехотячи наступив їй на ногу, гегнула йому ось яке нечемне слово:

«Ти не Гусак... ти шляхтич!».

Слова панни Гусочки викликали регіт і бурю при-знання з боку майже всіх звірів та поділили наче зара-за навіть на старших, які й собі почали забавлятися людською національною боротьбою. Майже всі звірі поділилися на два расово ворожі табори та почали проти себе боротьбу на людський лад, беручи її, розу-міється, тільки зі смішного боку. І коли досі Звірина

Громада стояла весь час непорушно, наче пні дерев у пралісі, то тепер здавалося, мовби буря зірвалася й почала кидати звірину братію то сюди, то туди, ніби розбурхані хвилі моря. Зчинився великий гамір, крик і вереск, понад яким однак лунав безупинним гомоном сміх і регіт найживішої веселості й радості. Та серед гамору й реготу було чути виразно слова, з котрими національні напасники зверталися до своїх жертв. Так, наприклад, Пантера крикнула до свого сусіда образливим словом «Ти не Гіпопотам, ти шляхтич» і обоє качалися по землі з великої веселості.

Жаба глянула високо вгору і грегнула таку образу: «Ти не Яструб, ти шляхтич». На всіх мовах великого царства звірів гомонили радісні й насмішливо-жартівливі оклики кертиць, ропух, гадюк, сорок, ворон, блощиць, стоног, ослів, мулів і т. д. і т. д. до своїх ніби расових противників:

«Ти не їжак, не осел, не гад, не гієна, не шакал, не американський смердюх, не крук, не мул, не пацюк — ти шляхтич!».

Регіт звірів, що розлягався, наче шум могутнього водопаду, і гримів несамовито, як понурі таємні труби, що кличуть усі створіння на страшний суд, ізбудив цілу природу зі спокійної та сонно-байдужої задуми. Від найменшої зеленої травички аж до найбільшого тисячолітнього дерева у пралісі, від ледве помітного камінчика до гранітної скелі — все почато прислухатися звірям і разом із ними сміятися-реготатися з безмежної смішності та з божевільної глупоти створінь, яким на ім'я люди. А коли кропива крикнула образливе слово до папороті: «Ти не папороть, ти шляхтич», наймогутніший дуб, який стояв, наче старий дужий козак-характерник, поміж другими деревами в гущавині й почув слова звірів і рослин, так розреготався, що аж

нагнув додолу свої могутні гилі, вхопився ними за боки свого грубезного пня-черева і кричав до галапасних рослин, які густими сплетами обвили його тіло:

«Ха-ха-ха, мої невдячні діти-галапасики! Стисніть мені бодай кріпко моє старе пузо, а то, їй-богу, зі сміху трісне... ха-ха-ха-ха!».

І буйна земля почала так із людської глупоти сміятися, що аж дуже позеленіла. І небо зі сміху над людьми аж надмірно посиніло. А місяць так душився з реготу, що почав хитатися на своєму небесному шляху і впав на темне верховіття пралісу. Але воно було м'яке, так що місяць тільки трошки собі обличчя подряпав. Лежав на верхів'ях, наче на темних подушках, і зі сміху розтулив дуже широко уста та не був у силі їх бодай трошки стулити тому, що його вилиці вискочили з основ. Злякався дуже й почав тривожно кліпати до сонця очима та ледве пробелькотав до нього одно слово: «Води».

Сонце послало місяцеві маленьку хмарку, і вона своїм животворним холодомвилічила місяцеві звихнені уста. Навіть саме сонце сміялося сердечно з людської вдачі, так сердечно сміялося, що аж дуже упріло, як ніколи давніше. Тому почало з тугою позирати в долину та міряти своїми променями віддаль до моря, бо забажало по своїм заході в ньому здорово скупатися.

Рай у царстві Пчолія

Цар Лев зволив ласкаво явитися знов разом зі своєю найяснішою Царицею серед звірів і засів з нею на престолі. Коли розхвильована повінь загальної звірної веселості уляглася, Найвищий Трибунал зібрався продовжати велику судову розправу. Слово мав уже знов забрати доктор Лис Микита, коли нараз почув у своїм вусі тихесенький шепіт, ніби ніжне бреніння маленької мушки. Хвилину слухав з великою напругою сього бреніння і притакував на знак згоди головою та примовляв при тім: «Дуже добре, дуже добре, знаменито». Коли малесеньке створіння відлетіло від його вуха, доктор Лис Микита обізвався ось якими словами:

«Найвищий Трибунале! Славна Громадо! Одно з найнепоказніших, та проте з найвизначніших створінь у нашім царстві, чудовий примір пильності, невсипучості, найсолодшої праці й обов'язку, наша вельмишановна ближня і сестра пані Олена Пчілка, звернула мені увагу на суспільний лад, який удалося їй завдяки її незрівнянному талантові завести в нашій союзній державі Пчолії. Хоч наша Олена Пчілка собі малесенька постать, але овочі її праці незвичайно великі, цінні, солодкі. Може, якраз тому, що з неї така чудова робітниця, вона не криклива, тиха. Вона не має звучного, сильного голосу, щоб могла сама нам розказати про

чуда свого суспільного ладу. Друге: вона така маленька, що рідко хто з присутніх міг би її побачити. А третє: вона така ніжна й незамітна, що перший-ліпший звір міг би її взяти за яку комаху і при зіванні нехотячи або й навмисне її проковтнути. Ось із тих причин вона предложила мені невеличкий письменний виклад про пчолячий суспільний устрій. Ми його тут відчитаємо. На жаль, сей виклад написаний дуже дрібненьким письмом, якого мої старі й не дуже вже бистрі очі ніяк не в силі розібрати. Ось чому я позволя собі в імені всіх присутніх панів і пань попросити нашого славного пана доктора Сича, у котрого добрий зір і чудові окуляри, щоби був ласкав прочитати нам оце маленьке письмо. Се триватиме, думаю, недовгу хвилинку.

Доктор Сич узяв письмо, перебіг його скоро своїми великими очима та почав ось як читати:

«Суспільний устрій пчолячої держави проведений у всіх послідовностях на засаді загальної праці, рівності й сестерства. Огнищем, сонцем нашого життя й ладу є наша пані Матка. Вона не на те, щоб над нами панувати та боронити кривдників від покривджених. Ні, бо перше: в нас такого поділу на дві суспільні верстви немає (се існує тільки в людей); друге: наша пані Матка — се наша душа, від якої падає на кожду пчолу проміння обов'язку, згоди, любові та спільного змагання до одної мети. Перед нашою Маткою ми всі рівні. Нема в нас дармоїдів, ні всіх інших графів, князів, баронів, маркізів і шляхтичів, так само, як не найдете в нас ні голопуненків-пролетарів, ні жебраків. Праця в нас обов'язкова й загальна. Ледве маленька пчілка виклюється з яєчка, ледве вперве розпустить свої прозорі крильця, а вже рветься до роботи, так, що треба дуже часто уважати, щоб воно, маленьке, не взялося заскоро

до праці та не знищило собі непотрібно свого дитячого здоров'я. Я сказала про обов'язок праці. Се, так би сказати, людське поняття, яке в нас не існує. Бо кожда пчола носить у своїй крові та у своїй свідомості з дідів-прадідів глибоке почуття праці та не може у प्रति-венстві до людей життя без праці навіть собі уявити. З тієї причини в нас нема, як у людей, наганячів до праці, нема різних окоманів, доглядачів, директорів, капралів, генералів та інших суспільних непотрібів, бо праця — се для пчіл не прикрий і конечний обов'язок, не засіб до мети, як у людей, тільки таке саме могутнє, вроджене почуття, як почуття життя й любові.

Духом нашого суспільного ладу є любов сестри до сестри, або, сказати по-людському, сестерство. Всі пчоли згинули би без любові до своєї Матки, так само Матка пропала б, якби перестала нас любити. Значить, пірвання зв'язку любові кінчається загальною смертю. Наша любов сестри до сестри творить чуда. Вона уможливорює всім нам одну спільну працю для спільної мети. Нема у пчіл, як у людей, самолюбної засади "се мое" та низького змагання присвоїти собі те, що в людей називається "се твоє". Одиноким, найсвятішим рушієм нашої спільної праці є загальне добро пчолячого роду, одинокою заповіддю й овочем наших зусиль — високий, промінний клич: се наше. Наша держава дбає за найменшу пчілку і з найбільшою любов'ю журиться нашими маленькими немічними діточками. Годує їх медом і добрим, ласкавим словом та вколисує їх до сну гарними, ніжними пісеньками, щоб вони, маленькі, були все здорові, живі, рухливі й веселі, а не гинули так марно, як людські діти в людській державі. Хто хоче пізнати, що се любов і сестерство, хай потрудиться до нас, і коли ми переконаємося, що він нам не ворог, тоді не поколемо його нашими жалами, навпаки,

приймемо його, як милого гостя, не сіллю, як люди, тільки медом, як пчоли».

Тут достойний Ведмідь Бурмило не витримав і з одушевленням рикнув:

«Йй-богу, що за чудові ідеї!».

«І саме тому, що у нас, пчіл, дух любові і сестерства є непохитною основою нашого суспільного ладу, тому, що ми всі рівні й рівно роботящі, тому, що у нас немає людського самолюбства, саме тому ми, пчоли, маємо талан і силу дати найліпший, найсолодший овоч праці: мед. Якби люди вміли такий само лад завести в себе, як ми його маємо, тоді й вони були би в силі теж мед створити. Але, на жаль, тому, що людські порядки оперті на грубій самолюбстві, на жадобі чужого добра й на крайнім суспільнім безладді, з тієї причини люди не в силі створити мед, лише щось таке страшенне, що пчола від його самого запаху може згинуть. Сей жахливий овоч людської праці зветься по-людському горілка, пиво, вино та інші такі речі, від яких кожному створінню, що себе шанує, вже на саму згадку тієї погані серце холоне.

Через людську жадобу чужого добра впала велика частина пчіл жертвою людини. І в тім найбільша трагедія пчолячого роду, що він мусить найліпший плід своєї пильності й роботящості, свій найсолодший ідеал відступити сій самолюбній ненажерливій істоті, що зветься людина. О іроніє щербатої долі! Ми, пчоли, не раз думали над тим, як би поширити круг нашої праці на людську царину. Ми все бачили людське безладдя та постановили посвятити наш талан і наше добре серце високому змаганню, а саме: вирвати людство з виру його вбивчих пристрастей та безладдя й завести між людьми суспільний устрій на зразок нашої пчолячої держави. Та скільки разів ми не пробували зайти з

людьми в розмову по сім питанню, люди нас ніколи не розуміли. Даремні були наші зусилля з тієї причини, що розум людини не дорівнює розумові пчіл або сказати інакшими, людськими словами, людина замало інтелігентна, щоби зрозуміти пчолу.

Наведу з тієї нагоди розмову, яку я мала не з першою ліпшою людиною, але з одним великим людським ученим, аби показати, як далеко стоять од пчолячого розуму навіть і вищі людські інтелекти. Я прилетіла до сього ученого й кажу до нього ось як:

“Пане, я маю готовий план перебудови вашого нещасного державно-суспільного устрою. Що ви скажете на се?”.

А вчена людина каже так до мене:

“Ти, пчілочко, певно несеш мені багато меду, ге-ге-ге...”.

“Ні, — кажу, — хочу людей навчити мед робити.”

А вчений до мене:

“Чого ти, маленька, так брениш? Ой, здається, ти не маєш охоти мені меду принести”.

Я до нього:

“Але ж людино, послухай моєї ради, а тоді будеш просто плавати в солодкому меді!”.

А він до мене:

“Скажи мені, Оленочко Пчілочко, хто тебе навчив такий солодкий медок робити? Ти така маленька, а така мудренька”.

Тут я вже не втерпіла і сказала людині просто в очі:

“А ти, чоловіче, такий великий і такий, вибач, глупий...”.

Так я сказала й відлетіла додому. Нема ради на людину, бо нема в людині проміння думки, яке ішло би з душі: всі почування й думки людей виходять тільки з їхнього шлунку.

З тієї причини людський розум дуже обмежений, слабкий. Люди бачать, що їхнє спільне громадянське життя — крайнє безладдя й хаос у порівнянні з життям сотворінь на лоні природи. Однак замість дійти до висновку, що суспільне людське життя таке нещасне є наслідком їх бездушності й нерозуму, люди у своїй порожнечі й зарозумілості кажуть ось як:

“Ми, люди, творимо своїм розумом вершок усього творіння. У других сотворінь немає розуму, а тільки інстинкт...”.

Смішні люди! Не в назві суть, а в тому, що має вищу вартість у будові спільного життя і щастя.

Ба, навіть найбільші людські велетні думки висловлюють не раз такі поверхові думки, що вони являються у світлі пчолячого розуму та строгої пчолячої логіки просто недоречностями. От, наприклад, один із великих людських поетів, Шіллер, сказав так:

Як світ і всю небес блакить
Дух філософів не держить,
Держить усі основи
Гін голоду й любові.

Що будівлі світу не утримує філософія, се у приспособленні до людей певна річ. Але сей великий поет дуже помиляється, коли каже, що світ тримається голодом і любов'ю. Наш пчолячий розум і безпощадна логіка каже ясно ось як:

“Ніяким чином неможливо, щоби світ утримувався голодом і любов'ю з ось якої причини: де голод, там нема любові, де любов, там нема голоду. Людський голод не тільки не утримує світу й життя, але він руйнує світ і життя. Що до людської любові, то справжньої любові між людьми немає, бо якби вона була, не було б між людьми голоду. А се, що люди звать любов'ю, се тільки змислове оголомшення, яке вироджується опі-

сля у крайне самолюбство і в жорстокість. І як раз оце людське самолюбство і жорстокість — се два найглибші корені голоду мільйонів людей та їх суспільного безладдя. У нас, пчіл, існує справжня, висока творча любов і овочем сеї любови є наш розумний, на найкращих основах опертий суспільний лад. Ось чому пчоляча любов не знає й не розуміє голоду, ось чому вона утримує цілий пчолячий світ у гармонії добра, рівності і спільного ідеалу”».

Виклад Олени Пчілки відбився глибоким гомоном у душах звірів: здавалося їм, що се дрібнесеньке єство, ся пчола перенесла їх на хвилинку в якусь вимріяну райську країну, про яку Святе Письмо каже: «ідіженість болізни ні печали, но жизнь безконечная». Всі створіння мовчали в задумі, серед якої продиралися з доброї звіриної душі тихі зітхання наглої неясної туги за невловимим далеким щастям. А вуйки Бурмили були такі зворушені, що сльози текли їм цюрком із достойних ведмежих очей.

Доктор Сич заявив у своїх замітках до викладу, що нема в нім найменшого перебільшення, ніякої самохвальної пересади. Він сам мав намір говорити про устрій пчолячого життя пізніше, в рішаючій хвилі. Коли ж воно склалося так, що високодостойна Олена Пчілка дала у своїй доброті сама сей виклад, то він їй тільки може бути вдячний за те, що вона його виручила, бо висловила свої думки краще від нього.

Аж після слів доктора Сича звірі наче отряслися з розміряної задуми й вернули у світ дійсності. Тоді на всіх мовах звіриного царства розітнулися голосні оклики, повні признання й одушевлення:

«Хай живуть наші промінні теслі життя! Хай живуть наші пчоли! Многая літа!».

Або звірі, або люди!

Слово забрав прокуратор Лис Микита й почав так говорити:

«Братя й сестри! Зміст викладу нашої достойної пані Олени Пчілки — се не казка з царства уяви, се не життя блаженної душі у позасвітнім раю, се жива дійсність, така сама дійсність, як дійсністю є наш найясніший пан цар і його величність пані цариця, як дійсністю є ви всі тут, мої братя й сестри, як дійсністю є разом із вами й моя маленька особа. Ми освітили з усіх боків проблему сього страшного, жорстокого дивогляду природи, що зветься людина. Всі найвизначніші заступники нашого Звіриного Царства, найпреподобніші преподобники отці нашої Звіриної Церкви, наші найглибші книжники-філософи, соціологи, наші найбистріші теоретики й найдосвідніші практики, одним словом, усі промінні світила нашої звіриної думки й нашого життя розвіяли всі пересуди й сумніви, що торкаються сього дивогляду, розв'язали сю загадку, що їй на ім'я людина. І розв'язка сієї загадки показала нам предметове, дійсне обличчя людини, обдерте з маски облуди і брехні, котра зветься: людська культура. Я переконаний і думаю, зі мною переконані всі звірі без різниці роду, віку, віроісповідань, народності, держави, в оцій одній думці: якби ми не були виказали всієї

марності й нікчемності людського роду довгими, глибокими й непохитними основами моралі, філософії й соціології, тільки були почули один коротенький виклад нашої славної маленької героїні пані Пчілки, ми, всі звірі однодушно, як один звір, були б закликали:

“Досить! Вже все нам ясне! Вже бачимо якнайвиразніше вищість звіриної істоти над людиною! Вже чорніють під нами безмірні челюсті безодні, в котрій валяється, блудить, божеволіє, себе нищить і гине людство!”. Але нам байдуже, що людина з людиною робить.

Хай люди себе мордують, роздирають, палять огнем, топлять у воді та у власній крові! Та не байдуже нам повинно бути те, що людина простягла свої хижі, нечужовані грабіжні руки на нашу звірину землю, на наш зелений квітучий рай! Мільйони наших батьків, матерів, синів і дочок упали й падають безупинно страшною жертвою людського двоногого виродка природи! Я не хочу у своїй скромності згадувати жахливої смерті моєї найдорожчої, блаженної пам’яті дружини, яку двоногий людський дикун безпощадно замордував!».

Уста доктора Лиса Микити почали тремтіти й він перестав на хвилину говорити. Стрепенувся й розказував:

«Пам’ятаю так, як нині. Вцілена кулею, моя дружина паде. З її грудей так бухає кров, обкипіла, почорніла. Вона вмирає і кличе до мене останній раз:

“Мій любий, бувай здоров... Дбай за наші діточки”.

Кінець. Смерть! Перше моє почування було: “Гинь разом із нею!”.

Стою коло мертвої дружини й наставляю груди до людського напасника. Гукнув стріл. Не чую болю... Не вцілив. Божевілля мене охоплює. Не знаю, як і коли, тільки одно пригадую: скачу людському розбійникові на груди та в одному менті видираю йому пазурами очі з лоба. Га-га-га! Ох, солодка помсто! Мінняй, продавай,

зраджуй, убивай, людський трусе, власні жінки, але смерть і пекло тобі за вбивство звіриної жінки!».

Багато звіриних жінок голосно плакали при оповіданні доктора Лиса Микити. А одна гарна Лисичка-вдовичка обтерла сльози з очей і не забула при тому стати так, аби Лис Микита побачив усю її красу. Коли ж прокуратор глянув задумано на неї, вона тяжко зітхнула і сказала з болем, перемішаним із ознаками жіночого залицяння:

«Тяжко-вдівцеві без жінки, а вдовиці без чоловіка».

Доктор Лис Микита усміхнувся ласкаво до неї й говорив:

«З огляду на всі глибокі й мудрі думки, які ми почули досі в часі сьогоднішньої судової розправи, я не боюся закиду, боцімто я хочу поборювати людину з чисто особистих причин. Справа занадто ясна й занадто небезпечна для життя й будучності всіх звірів, щоб дивитися на неї з поверхового, легкодушного або особистого становища.

Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Всім нам, звірям, грозить загибля і смерть од людини. А що людина не зречеться за ніяку ціну свого наміру знищити царство звірів, я ставлю справу людсько-звіриних відносин принципово ось як: або звірі, або люди! Або ми, звірі, мусимо згинуть з рук людей, або люди мусять умерти під кігтями звірів! Третього виходу нема! Ми в сьогоднішній незабутній розправі виказали ясно, що зі становища життєвого принципу матері-природи життя — се боротьба. А з тієї боротьби вийдуть переможцями ті створіння, котрі визначаються вищим розумом і вищою моральною силою. Ми дали докази, ясні як на долоні, що людина віддалилася від матері-природи, відцуралася її та наслідком своєї культури впала глибоко під рівень звіриного розуму і

звіриної моралі, як се між іншим виказує світова війна, а ще в більшій мірі повоєнна сучасність між людьми. Значить, людина стратила через ту свою велику брехню, що називається культура, право на життя. Отже, в ім'я матері-природи, в ім'я розвитку й розквіту всесвітнього життя я думаю, що буду виразником почувань і думок усіх звірів, коли з глибини моєї душі крикну:

“Смерть людині!”».

З одушевленим завзяттям перехопили звірі сей оклик, і з кожного звіриного горла, на тисячних звіриних мовах зарокотіли громом два могутні і страшні слова: «Смерть людині!».

Лиш цар Лев мовчав, а може ще дехто. Доктор Лис Микита говорив далі: «Не потребую навіть і згадувати про те, що питання, чи слово “людина” криє в собі всі знамена тяжкої образи звіриної честі, нашою судовою розправою вже безсумнівно вирішене. Я певний у тому, що тепер не знайдеться ні один звір, який не набрав би якнайглибшого переконання, що Вовк допустився тяжкого злочину образи честі достойної маркизи дами царського двору пані Малпи через те, що прозвав її людиною. Та з огляду на те, що се справа не тільки самого Найвищого Трибуналу, а загальна всезвірина справа, я ставлю під голосування всіх звірів ось який внесок:

“Хто зі звірів переконаний, що слово “людина” становить образу звіриного імені, хай голосує по старозвіриному конституційному звичаю ось як: хвостаті звірі звольте ласкаво піднести при голосуванні хвости “за”, не піднести, коли голосують “проти”. Птиці й комахи розпустять крила “за”, не розпустять “проти”». Звірі прийняли внесок Лиса Микити, і президент Найвищого Трибуналу міністр Слон піддав його під голосування.

Цілий звіриний світ голосував за тим, що слово «людина» є образою звіриної честі.

Цар Лев сидів у понурій задумі та дивився на безліч різноподібних хвостиків, хвостів і хвостищ, які піднялися над звірами.

Немає математика, щоби всі ті хвости полічив, немає пера, щоб їх могло списати. Праліс хвостів серед пралісу дерев!

Поведінка Осла

Слон хотів уже урядово оголосити вислід голосування, на основі якого звірі добачують у слові «людина» однодушно образу честі. Але в останній хвилині доктор Лис Микита помітив, що Осел не підняв хвоста. Зачудований і подражнений він запитав його:

«Пане Осле, невже ви не уважаєте слово “людина” образою звіра?».

Осел відповів:

«І-я, і-я ... так... воно образа ...».

«Так чому ж ви, пане Осле, та свого шановного хвоста не підняли?»

«Якже ж мені його піднести?», — дивувався осел.

«Як то як?», — усміхнувся прокуратор.

«От так: хвіст узяти та й підняти ...»

Осел на те сказав:

«Добре вам так говорити, пане покараторе...»

«Чому я його не бачу, пане Осле?».

«Що ж я тому винен?», — боронився Осел.

Доктор Лис Микита усміхнувся здивовано і сказав:

«Або я сліпий, або ви, пане Осле, вибачте, несповна розуму...».

Осел пояснив:

«Пане покараторе, в мене трошки, вибачте, розуму єсть, а тільки я хвоста не маю...».

«Чому?», — дивувався Лис Микита.

Осел відповів питанням:

«Якже ж мені мати хвіст, як мені його людина відорвала?...».

Останні слова Осла викликали веселість у звірів-мужчин і крайнє обурення на людину серед звіриного жіноцтва. Досада перейшла в роз'яріння, коли одна панна Ослівна залилася рясними сльозами та заридала ось якими словами:

«О, проклята будь людина, що так мені опоганила мого нареченого!».

Собача вірність

Найшовся лиш один звір, який пішов проти думки всіх звірів. Се був Пес.

Доктор Лис Микита глянув на нього гострим поглядом і запитав його:

«Чому ти, еретику, думаєш інакше, ніж усі?».

Пес, який досі поводився непевно й боязливо, обізвався нараз із якоюсь дивною рішучістю:

«Найясніший царю! Браття й сестри по природі! Убийте мене! Я вірно служив моему людському панові, й моя совість наказує мені скоріше умерти, ніж зломати вірність людині».

Як почули сі слова жінки з товариства «Звірино-Жіночий Союз боротьби з людським родом», заметушилися так, неначе би хто їх окропом облив. Зняли оглушливий вереск і пустилися бігцем до Пса, щоб його на місці роздерти. Пес чекав спокійно на смерть і без боязні дивився на заіскрені очі жінок, які вже ось-ось мали його допасти. Ще кілька хвилин — і вірна Псова душа не буде вже на сьому світі. Ще три хвилини... ще дві... ще... Нараз повітря роздер могутній голос. Се сам цар Лев так рикнув, що, здається, саме пекло злякалося:

«Геть відсіля, ви, крикливі баби-борительки!».

В одну мить вернули жінки на своє місце. Стояли мовчки та неспокійними й боязливими очима позирали

на царя й не могли собі з'ясувати такого наглого вибуху його великого гніву. А цар Лев довго мовчав серед загальної глухої тиші. Вкінці обізвався спокійним голосом, але повним царської волі й рішучості:

«Вірність і готовність умерти, щоб вірності не зламати, спасає життя. Пес буде жити, бо він своєю вірністю змив зі себе всі свої гріхи».

Настала понура мовчанка, серед якої звірі старалися збагнути глибину царських слів.

Та найбільше вражіння зробили слова царя про вірність на Пса. Се його душу так розхвилювало, що він не знав, як сидіти, як рухатися і що взагалі зі собою почати. Не тішило його те, що царська воля спасла йому життя. Ні, його прошибло наскрізь почуття якоїсь безмежної вдячності цареві за те, що ніхто зі звірів не відчув і не зрозумів його вірності людині, тільки він сам самотній — цар Лев. Тому Пес із радості гавкав-плакав, вив-сміявся, скавулів, а його вдячний хвіст так неспокійно крутився-вертівся, наче б хотів одірватися від його тіла. Серед виру почувань пробивалася чимраз більше до його свідомості лиш одна думка:

«Побіжи до царя, припади йому до ніг і цілуй, цілуй їх! А як цар тебе розтопче, не питай! Згинеш із почуттям, що ти почув признання за свою вірність людині з найвищих уст...».

Оголомшений, п'яний бурливими почуваннями, Пес не знав сам, коли рушився з місця й пустився до царя. Не йшов, не біг, тільки з найбільшою покорю та відданістю повз по землі і вривано скавулів з великого зворушення. Не бачив ні синього неба над собою, ні темної зелені пралісу, ні звірів довкола себе. Його очі вдивлялися тільки у величну постать царя й силкувалися з боязню і з найбільшою пошаною розгадати загадку царських очей. Однак очі царя дивилися десь да-

леко понад звірів із важкою задумою та не звертали ні одного разу уваги на Пса. Вкінці Пес приповз до царя і з тихим скавулінням, у якому тремтіла вся його душа, почав йому лизати ноги. Тоді цар неначе стрепенувся. Глянув на Пса і сказав йому напівспівчутливо, напівглумливо:

«Іди собі на своє місце!».

Пес біг і щойно тепер побачив, як уся Звірина Громада вперла в нього свої очі. Він почував себе таким щасливим, як ніколи давніше, й рад був у тім розкішнім почутті цілувати кожду квітку, кожного звіра, кожде дерево й заспівати цілій природі пісню щастя.

Заява адвоката доктора Борсука

Тепер Найвищий Трибунал мав вислухати оборонця Вовка Борсука. Одначе замість розпочати оборону адвокат доктор Борсук дав ось яку заяву:

«Найвищий Трибунале! З огляду на те, що перебіг дотеперішньої судової розправи виказав нечувану безвартість людини, слово “людина” є такою тяжкою образою звіринної честі, що я вважаю своїм обов’язком одмовитися від ролі оборонця обжалуваного Вовка. Я був усе своє життя чесним адвокатом і безупинно уважав на те, щоб ніколи не брати у свої руки справи, яка не погоджувалася з моїм переконанням, із честю та святістю звіриного імені. Признаюся, що я перший раз у своїй довголітній адвокатській праці дуже грубо помилився, коли взяв на себе оборону у справі образи честі високодостоїнної маркізи Малпи. Зробив я се тому, що був уповні несвідомий великої образливості, яка криється у слові “людина”. Тепер на старості моїх літ мені неначе розкрився новий світ. Отже, я направляю свою помилку та заявляю, що ніяким чином не буду боронити Вовка, бо ж неможливо силкуватися зробити з ночі день, а з чорної плями ясне сонце».

Оборонна промова доктора Борсука

Найвищий Трибунал не прийняв до відома заяви доктора Борсука з тим обоснуванням, що вона не годиться з засадами звіриної справедливості й безсторонності. З тієї причини доктор Борсук мусить аж до кінця довести взяту на себе оборону, тим більше, що якраз тепер рішається доля звинуваченого Вовка.

Доктор Борсук усміхнувся якось хитро й загадково та почав оборону Вовка ось якими словами:

«Найвищий Трибунале!

Я глибоко переконаний, що справу образи честі, якої допустився Вовк на високодостойній пані Малпі, треба поставити з принципового становища. Втім я згоджуюся зовсім із думками високошановного пана прокуратора, доктора Лиса Микити. Але я хотів би піти ще далі і з тією метою я позволю собі розказати одну незвичайно знаменну подію.

Лежу я раз у лісі, схований між густими кущами, та дрімаю по обіді. Аж тут чую якийсь шелест! Дивлюся крізь листя й бачу ось яку картину: людська дівчина обіймає під деревом хлопця, цілує його пристрасно й раз у раз питає його: “Правда, мій любий... ти мій, ти мій на віки?”.

Бачу, що хлопець навіть не в силі відповісти, бо дівчина все затуляє йому уста своїми цілунками. Аж коли

вже, мабуть, утомилася від жагучого цілування, я почув слова: “Так, люба... я твій...”.

Аж бачу: до закоханої пари закрадається друга дівчина. Підходить близько і як не злебедить: “Дам я тобі відбивати мені мого нареченого, ти, Малпо!”

Хлопець утікає, а обидві дівчини здирають собі капелюхи, й мені здається, що одна одній хоче волосся на голові обірвати. Признаюся, що я дуже не люблю дивитися на лисі жінки. От я й шелеснув сухим листям і крикнув “Ту!”. Дівчата злякалися і втікли.

Найвищий Трибунале! Ся подія у зв'язку з нашим сьогоднішнім процесом силує мене до поставлення ось яких двох кардинальних питань.

Перше: чи звірина допускається образи честі, коли назве другу звірину людиною?!

Друге: чи людина допускається образи честі, коли назве другу людину Малпою?

Отже — по чиїм боці правда? Щоб на се правильно відповісти, треба всю справу розглянути не з вузького, національно-звіриноного, але з глибокого, філософського, такби сказати, з космічного становища. З тієї точки погляду мусимо сказати ось що: “Неможливо, щоб і звірі, і люди мали слухність, бо в такому випадку ми мусили би прийняти існування двох правд і двох честей”. Одначе ми, звірі, знаємо, що у всесвіті існує тільки одна правда й одна честь. Як же мається річ із людьми? Наші славні філософи і правники, Високодостойні панове доктори Сич, Ведмеденко й Лис Микита висвітлили дуже глибоко й основно се питання. При слуханні їх неоціненних слів мені впали на думку деякі подробиці, якими я собі позволю доповнити загальний образ людського “я” для безсумнівної, вповні предметової відповіді на обидва мною поставлені питання.

Слово “людина”, що його Вовк кинув у лице нашій достойній пані Малпі, нагадує мені ось які слова Святого Письма: “Отпусти ему, Господи, вся прегрешения его, ибо раб сей Божий сам не ведает, что глаголет.” Я міг би поставити внесок, аби Вовка взяти на сповідь і таким чином дізнатися, чи він був свідомий великої образливості слова “людина”. Однак я переконаний, що така сповідь зайва, бо коли я і навіть багато звіриних книжників і філософів не розуміли образливості цього слова, то звідкіля могла се знати така неграмотна особа, як наш бідний Вовк?

Найвищий Трибунале! Прошу не спускати з очей загального грубого незнання Вовка, його лихого виховання, як також того, що мати-природа стала Вовкові мачухою. Вона дала йому занадто великий шлунок і занадто тісний розум. Наслідком того Вовк є все неситий, а через те невдоволений, лютий, жорстокий. Було б несправедливо притягати його за сі хиби характеру до відповідальності.

Вовк — і се зазначую з притиском — образив високодостойну пані маркізу Малпу не свідомо, не навмисне, тільки наслідком дідичного обтяження, на основі якого він поводився під нестримним моральним примусом. З тієї причини можна б Вовка щонайвище змусити виправитися та ніколи не можна його кидати до криміналу або навіть засудити його на смерть.

Через недостачу доброго виховання Вовк не робить різниці межі свіжим і зогнилим м'ясом і так само не розбирається в тонкості почувань і слів. Вовк уповноважив мене для своєї оборони зрадити навіть деякі свої фамілійні секрети. Так, наприклад, коли його душа запалиться великою чутливістю (що в нього дуже рідко буває), тоді звичайно він ось як говорить до своєї дружини: “Ти моя кохана хавочко погана!.. Я тебе з кохан-

ня роздери... моя ти солодка жіночко гострописка!.. Як я люблю твої сірі оченятка... бодай тобі ті сліпаки повилазили!.. Як мене захоплює твоє кучеряве патлате хвостище... бодай тобі його собаки відкусили!.. І скажи мені, моя найсолодша, найсмачніша дружиночко-шиночко, що за хвороба в тобі сидить, що мене все так до тебе тягне, моя ти добра старенька чортице... моя ти зазуленько кострубата... моя ти прекрасна відьмо розпелехана!..”

Браття й сестри звірі! З виявів ось такої любовної ніжності бачимо всю душу звинуваченого Вовка. Помоему, ся душа не така дуже лиха, як би се могло здаватися. Та все-таки вовча душа — се треба признати — дуже груба, неотесана, простаковата. Одначе Вовк сьому не винен. Винна тільки наша звірина Шкільна Рада, що прогнала Вовка зі всіх шкіл. Може, пригадуйте собі сі давні часи, як ми ще маленькими дітьми вчилися звіриного букваря у пралісі? Гей, гей, де ті щасливі дитячі літа? Пам'ятаю так, як нині. Шкільна кімната під могутніми деревами битком набита, що й рушитися і дихати не можна. Що ж Вовк, іще тоді малий шкраб, робить? Ось що: замість попросити чемно своїх товаришів, щоб якось трошки посунулися, Вовк собі таким чином робить місце, що направо й наліво зубами “кланц-кланц!” і своїх сусідів одного за одним проковтує!.. Та й на нашу Шкільну Раду не вся вина паде, бо скажіть самі, що почати з учеником, який у школі замість булки своїх товаришів їсть! Отже, як Вовк міг набратися виховання, освіти й оглади, коли він до школи не знадобився, а мати-природа вкоротила його на розумі?

Що значить яке-небудь виховання, на се я вам дам ось який приклад. Уявіть собі, що людський хлопець виявив би свою любов до гарної дівчини ось якими словами: “О, ти моя волоока русалко!..”

Людська дівчина взяла б таку чемність за тяжку образу й не хотіла би з тим хлопцем навіть більше говорити. Та проте очі у вола такі гарні, що вже старенький великий поет Гомер співав про надземну красу богині словами: “О, ти волоока Амено!”. Коли ж людський мужчина скаже людській жінці: “Ти моя мишко... моя кіточко... моя жабочко!..”, то вона трохи його не задушить поцілунками, таку розкішну насолоду дають їй імена сих наших звіриних сестер. Можна б думати зовсім правильно ось що: коли людський чоловік порівнює жінку з мишею, з кіткою та з жабою, то сі створіння мусять являтися йому ідеалом краси й ніжності. Добре. Ану ж тепер скажіть людському чоловікові й жінці, хай вони кітку, миш і жабу в уста поцілують... Нема сумніву, що вони обоє воліли б умерти, ніж се зробити. Або візьміть миш і вложіть її, наприклад, людській жінці за пазуху... Го, го! Слово честі даю, що жінка з жаху миттю вмерла б! Ось і маєте! Де ж тут *terrium comparation*, де логіка, де сенс? О, ви, люди! Бодай ви здорові були з вашим розумом, із вашим вихованням і з вашим розумінням краси й естетики!

Мушу тут застерегтися проти можливого підозріння, буцімто я хотів би висловитися з яким-небудь притиком про тілесну подобу присутніх тут наших ближніх, котів, мишей і жаб. Та все-таки зі становища нашого звіриноного смаку, як також із точки погляду доцільності життя матері-природи, треба сказати, що сі створіння, особливо жаби й миші, не можуть рівнятися своєю подобою з величною поставою наших достойних круторогих панів Волинських. Значить, хоч ми, звірі, не студіюємо Гомера так, як люди, та проте ми його ліпше відчуваємо й розуміємо, ніж вони. Люди віддалилися від матері-природи, і через те їх

виховання, їх розум, їхнє почування краси — се незглибима яма суперечностей, недоречностей, непослідовностей і смішностей.

Наслідком такого замотання й помішання почувань і понять панує між людьми під кожним оглядом повне безладдя. От візьмім, наприклад, ось яке явище: мати-природа визначила кожному звірові точне звання, докладний круг ділання, поза який жодне створіння не виходить, не може й не сміє вийти. Отже, силою сього закону Вовк ніколи не перекинеться в соловейка, соловейко в зайчика, гієна в голуба, кертиця у крілика, кабан у естета, блоха в коника-стрибунця й навпаки. Як же ж воно в людей? Се тяжко висловити. Одним словом: анархія. Людина, що має всі здібності на ватажка горлорізів і лицарів у борні проти сьомої заповіді Божої, стає звичайно дипломатом; кандидат на добру няньку — генералом; швець засідає на міністеріальному стільці; міністр шиє чоботи; чоловік дитину колише; жінка бавиться в політику та клене матір-природу за те, що дітей не родять чоловіки, а жінки. Чесні й мудрі люди (єсть і такі між людьми) бажають не раз із голоду попасти у в'язницю, щоби бодай таким чином дістати шматок хліба; кандидати на досмертну тюрму свобідно гуляють, бавляться в апостолів і реформаторів і так наживаються, що їм доводиться власне пузо на тачках (або по-модерному: на самоходах) возити. Справжні людські естети стають дроворубами: викидки життя, не здібні ні на комінярів, ні на каналярів, хіба тільки на обрізувачів кишень, перекидаються в літературних критиків на основі засади "Найлегша професія в житті — се плювання". У нас, звірів, тільки один одинокий зизоокий звір критик Тхір переніс неприємний чад усієї своєї індивідуальності також і на царину естетики. Причина, чому він став таким дивоглядом природи, лежить у сьому, що зизоокий звір критик Тхір живе в людській стайні.

Найвищий Трибунале! З огляду на те, що нема нічого легшого над звання критика, позвольте й мені забавитися трошки у критичного естета, хе-хе-хе... тим більше, що я маю деколи слабість до вигідних забаганок. Я позволю собі звернути коротко увагу на естетику людського їдження й пиття. У нас, звірів, панує засада: скоро їж і довго слав матір-природу! Довге їдження й безупинне смакування й розкошування стравою — се неестетична річ, яка противиться святому заповіді природи. Коли ж ми, звірі, живемо по принципу “треба їсти, щоб жити”, то люди обернули його догори ногами й кажуть: “Треба жити, щоб їсти”. Я не хочу згадувати самого припікання, печення і смаження наших нещасних братів звірів. Уже такі приготування їжі несмачні, неестетичні не тільки зі становища звіриноного патріотизму, але і з точки погляду глибокої естетичної ідеї. Можна з певністю сказати, що жорстока людська думка про пекло на тому світі зародилася в голові жінки, що смажила в кухні курку. За життя людина пече в огні тіло звірини. По смерті людина хотіла би смажити тіло своїх ближніх у пеклі. Бажаю вам, люди, доброго апетиту по смерті... Го-го! Та не діждетеся ви, люди, пекельного смаження ні звірів, ні людей. Наша добра мати-природа не допустить до того. А що сказати про естетику людських празників, балів і вакханалій? Ліпше про се й не говорити. Я згадаю тільки докторську дисертацію молодого звіриноного вченого з роду круторогих панів Волинських під наголовком “Звідкіля взялися звірі-пережувачі?”. Сей молодий учений поставив ось яку гіпотезу: воли й корови, що приглядалися людському їдженню й питтю, почули такий неприємний несмак у своїх шлунках, що їхня власна страва почала їм одбиватися й вертатися назад до горла. Оце по думці пана

Волинського має бути генеза сієї звіриної недуги, що зветься пережування.

Про людське пиття навіть неестетично говорити. Тут усяка міра й естетика затрачені. “Життя — пиття” — се людська приповідка. Є такі люди, що опоганюють матір-природу ось яким чином: коли в їхньому шлунку вже немає місця на дальшу страву й напиться, тоді вони устромлюють собі в горло гусяче перо, віддають зміст шлунка на землю й зараз же таки починають наново їсти й пити... І яка, браття звірі, при тім облуда! Бо, уважаєте, ті самі люди кажуть про других так: “Сей чоловік п’є, як худоба”.

Ану присилуйте коня, корову і всяку іншу звірину випити бодай одну краплину води більше, ніж треба до життя і здоров’я! Убийте їх, а вони вам сього не зроблять. Скоріше відповідала би правді думка: “Ся звірина п’є, як людина”.

Найвищий Трибунале! Сі обидва останні речення дають із залізно логічною послідовністю ясну і предметову відповідь на обидва кардинальні питання, поставлені мною на початку моєї оборонної промови. Значить, зі становища моралі, естетики та глибокої, філософської, всесвітньої ідеї, яка признає тільки одну правду й одну честь, випадок образи честі заходить не тоді, коли людина назве людину Малпою, тільки тоді, коли звірина назве другу звірину людиною.

Та все-таки багато обставин промовляє за тим, аби Вовка увільнити від вини й кари. Я вже вичислив усі хиби Вовка, яких він сам не завинив, а тільки перейняв їх наслідком діничного обтяження. Тепер я ще згадаю один момент, який, на моє глибоке переконання, повинен мати рішачуче значення для його увільнення. У своїм бурхливім житті наш нещасний Вовк з’їв кількох чоловіків. Тому, що у Вовка розум і пам’ять не великі,

він ніяким чином не міг мені подати точного числа людей, яких він з'їв. Але се не таке-то й дуже важне. Каже один людський учений так: "Що людина їсть, тим вона єсть". Отже, наслідком того, що Вовк їв людей, в його жилах пливе також людська кров або, сказати іншими словами: Вовк у великій мірі "очоловічився". З огляду на те, що через таке кровозмішання наступив у Вовка стан психічної й умової непочитальності, який зі свого боку потягає за собою момент моральної невідповідальності, передбаченої в §99 звіриноного карного законодавства, я прошу Найвищий Трибунал увільнити Вовка від вини й кари».

Оборона Вовка

Вовк також балакав дещо для своєї кінцевої оборони. Але з нього був кепський промовець. Він плутався, говорив дуже поволі й виповнював кожду прогалину між поодинокими словами неприємним виттям. Наслідком того він себе осмішував і настроював звірів чимраз неприхильніше до себе. Лис Микита уважав потрібним поставити йому кілька питань, якими думав морально добити Вовка перед обличчям громадської думки. Перше його питання було:

«Чого ти хотів од пані маркізи Малпи? Невже ти такою вовчою поведінкою, може, залицявся до неї?»

«У, — боронився Вовк, — хай мене щурі з'їдять, як я мав на думці залицятися до Малпи. Що ні, то ні, клянуся найсмачнішим кусником людського мяса, у-у-у!..»

«З якої ж причини ти напав на неї?»

«Роздеріть мене живцем, як я се знаю», — вив Вовк.

«Ти певно хотів їй помаранчі з'їсти?»

«Пхе», — завив Вовк із почуттям великої несмачності. «Невже ж я такий останній виплодок вовчого роду, щоби помаранчі їсти?»

«Адже ти виразно домагався від неї помаранч. Навіщо?»

«А щоб я впав у вовчу яму, як я знаю, навіщо. Якийсь лихий мене опутав.»

«Може ти собі хотів пожартувати або налякати пані Малпу?»

«Жартувати? Як я коли в житті жартував, то хай людина розтовче мене у ступі на кулешу та нагодує мною поросят! Уже скоріше можливо, що мене закортіло налякати сю жінку, у-у-у!»

«Чому ж ти не вдовольнився самим наляканням? З якої причини ти прозвав ясновельможну даму царського двору нашу пані Малпу людиною?»

«Хай я стану людською собакою, як я се знаю. Я часом на голову слабую, особливо тоді, як на обід переїмся. Про се я вже балакав із паном Ословичем. Я сказав йому, що як деколи щось мені до голови стрілить, то я був би щасливий, якби бодай було в мене стільки розуму, що в осла.»

Хто боронить людину?

Найвищий Трибунал уважав ціле доказове поступування вичерпаним і мав намір видати вирок. Але тут несподівано обізвався цар Лев твердим і понурим голосом: «Наша царська воля єсть почути кілька слів на оборону людини».

Настала глибока тиша, серед якої звірі дивилися допитливо й напружено на царя, то знову зглядалися на себе та не могли собі уявити, що який-небудь звір може взяти на себе завдання боронити людину. Кілька хвилин, які протекли серед цікавого очікування, здавалися вічністю. В кінці міністр Слон запитав піднеслим голосом: «Хто зі звірів, без огляду на те, чи живе на лоні природи, чи на людській службі, хоче згідно з волею нашого найяснішого царя Лева боронити людину?».

«Я», — обізвався Пес. Його голос тремтів, і цілий він трясся, неначе в гарячці.

Цар Лев глянув на нього пронизливим поглядом, і здавалося псові, що він добачив у нім іскру зичливості! Коли ж цар кивнув до нього на знак згоди головою, Пес почав ось як говорити:

«Найясніший царю! Браття й сестри по природі! Я чую, що мушу говорити, хоч добре знаю, що се завелике завдання на мої слабі плечі, а ще більше на

мій ще слабший розум. Я не скажу нічого путнього, бо моя мова занадто проста, надто первісна, а знов питання, яке тут порушено, занадто складне, багате і глибоке, щоб мій обмежений дух міг його достойно розв'язати. Я вмію тільки служити та мовчати, боронити свого пана з нараженням життя і звертати йому увагу на небезпеки моєю мовою, що складається всього-навсього тільки з одного звуку "гав". Ах, коб моя бідна мова "гав" розбилася на мільйони слів, як одна зоря розбилася на мільйони зір! Тоді я зворушив би каміння і здивував би цілий світ скарбами чуття в моїй убогій собачій душі! Я не матиму сили оборонити людину. Буду тільки силкуватися пояснити, чому я так вірно людині служу. Хай з'ясування моєї служби буде бодай частинною обороною людини!

Я сам не раз безсонними ночами думав над тим, яка таємна сила так мене прикувала до людини? І в моїй душі відзивався якийсь голос, який походив, здається, із запалих могил моїх прапредків. Вони неначе промовляли до мене словами:

"Подивися, сину, на свою тісну буду! Се твій світ! Глянь на ланцюг, яким людина прикувала тебе до буди. Се твоя доля! Се відплата людини тобі за те, що ти ночами не спиш і пильнуєш людського майна й життя! Чи не ліпше було б, якби ти замість нужденно животіти в душливій буді бігав собі буйним козаком по цілому світі? Якби замість кайдан на твоїм тілі ти почув на собі подих безмежного вітру та розкішні обійми волі? Чи не ліпше було б, якби ти замість бути покірним рабом пана був сам собі паном і рабом на лоні матері-природи? Якби ти боровся й умирав, як герой, за свої власні святощі й за свої власні гріхи, а не скакав насліпо в огонь і воду за людину? Що так тебе в'яже з людиною? Невже сі марні відпадки з людського стола,

яких усякий звір, що себе шанує, навіть у рот не брав би? Адже мати-природа дала тобі кріпке здоров'я, добрий нюх і сприт і завдяки сим прикметам ти міг би собі щодня жити як людський цар! Чому ж ти поводишся супроти людини, як який німечник або жебрак? Але се ще найменше. За шматок хліба, за глечик помий, за твої недоспані ночі для людського добра чого ти не раз і не два діждався? Ото сей чоловік, сей твій пан не раз тебе тяжко побив! А вже що найстрашніше, то ся ганьба й наруга, що її кидає тобі людина безперестанно в лице тим, що уважає твоє вірне собаче ім'я рівнозначником усього найнищого. Невже ти не чув не раз, як людина кричала на твоїх очах до злодіїв, яких ти відганяв від її господарства? Уяви собі глибину людської думки і вдячності: ти з крайньою небезпекою життя розриваєш собі груди гавканням на розбишак, а людина вибігає з хати і кричить до них: "Дам я вам мое добро красти, ви злодюги, пси, ви собаки!..".

А що діялося у твоїм серці, як ти чув на подвір'ї сварку між людськими жінками? Невже ти забув, як одна стара жінка кидала в лице другій найтяжчу зневагу, яку можна собі уявити для собачо-жіночого роду? Не чув ти, як біля твоєї буди ся жінка кричала до другої: "Ти стара суко!"?"

Так говорив до мене не раз голос із сумерків віків.

І раз я по важкій душевній боротьбі постановив покинути людину й піти собі у світ за очі. Се було так: одного дня над вечером у місяці маю відв'язав мене мій пан, погладив мене по голові та каже до мене: "Іди й погуляй собі трошки!". Я поцілував мого пана в обі руки й миттю пігнав на свіже повітря. Сонце усміхалося до мене і здавалося мені, що з кожного куща, з кожної травички і з кожної квітки гомонить велична, вічна пісня весни й кохання. І сам я не знаю, як і коли я серед

радісного почуття волі опинився аж у другому селі. Дивлюся я, аж бач: біжить мені назустріч якась молоденька, чудова панна Собаківна. Найясніший царю! Каже Святе Письмо: всяке дихання любить кохання. А ще до того май, квіти й напроти мене запашна чародійна маєва рожа в постаті панни Собаківни! Що ж дивне, що моє голодне серденько запалилося на перший погляд жагучим огнем кохання! Та й побачив я, що й панна Собаківна теж мене собі сподобала. От ми зараз таки привіталися по старособачому звичаю носами й закохалися в собі. Бігали ми серед любовних розкошів лугами, полями, лісами і вночі присягнули собі при сьйві місяця, що тільки смерть одна розлучить нас. Серед пестоців-любоців я й не стямився, як ніч минула й величне сонце стало своїми золотими проміннями благословити наші гарячі цілунки. Я вхопився за голову, бо перший раз у житті я занедбав свій обов'язок супроти свого пана. Ану ж його вночі злодії обікрали? “Батеньку мій!” — кричу в розпуці. “Стою тепер, як Геракл на розпутті: по однім боці — щастя кохання, по другім боці — кайдани служби. Тут моя мила, там мій пан. Що його робити? А тут не можна часу гаяти! Моя мила намовляє мене, щоб я покинув свого пана й бував з нею свобідно по світі”. Я на те так їй відповідаю: “Я тебе, моя зоре, кохатиму до гробової дошки, але ти балакаєш, як, вибач, молоденька гусочка. Адже ти не почуватимеш ніякого пошанівку до мене, коли я, твій наречений, та без посади буду...”

Вона далася переконати, й ми обоє рішили сходитися щодня під захід сонця посередині між нашими селами в зеленому гаю.

Прибігаю я дуже стривожений до свого пана, а моє серце мені у грудях молотом б'є. Але все було в порядку, тільки мій пан ходив чогось дуже захмарений.

Прив'язав мене мовчки до ланцюга, а потім прийшов до мене з батогом і нумо ж мене окладати раз у раз пужівном! Луп та й луп мене, аж мені свічки в очах стають, і все при тому примовляє: “Де ти був цілу ніч, лайдаку?”.

Я йому кажу, що кайдани палкого кохання були причиною мого спізнення, і прошу, благаю його пробачити мені та цілую його в ноги й руки. А мій пан далі мене б'є, як божевільний, і кричить: “Дам я тобі любові, ти, сякий-такий вітрогоне!”.

Ох, те нещасне кохання! І ще нещасніша вірність людині! Так мене збив мій пан, що я цілий день і цілу ніч не міг ні лежати, ні стояти, ні сидіти. Я постановив умерти з голоду або, як мене пан одв'яже, втекти від нього раз на все. На другий день над вечером приходять до мене мій пан. Сміється до мене, гладить мене по голові, по хребті та говорить до мене лагідно: “Не гнівайся на мене, мій любий друже! Я тобі кривду зробив, правда? Вибач мені!”.

Сказав так, клякнув коло мене, відв'язав мені з шії ланцюг і взяв мою голову в руки та притулив свою голову до моєї. О, мамо-природо! Браття і сестри мої! Подумайте: людина, се могутнє єство, сей пан світу, каже мені, нужденному собаці, “мій друже” і просить у мене пробачення! Як я почув його лице коло свого, як я глянув йому в очі, якесь безтямне, божевільне почуття радості і щастя обхопило мене. Я все забув, усе панові простив і почав плакати зі зворушення, як яке маленьке песенятко, та лизав мойому панові лице, очі, ніс і чоло, руки й ноги. Пан сам тримав мені миску з поживою та заохочував мене, щоб я все зїв. Я так і зробив, а мій пан каже до мене: “Тепер побрикай собі трошки, але не забудь на ніч вернути додому”.

Як я відходив, пан глянув на мене дуже уважно й бистро своїми очима. І тоді я відкрив виразно се, що непевним сумерком лежало на дні моєї свідомості, а саме: я пізнав, що причиною моєї вірності людині є не хліб чоловіка, не його пестоші, тільки якась таємна сила, котра проміннями б'є з очей людини. Що се таке, ся сила в людських очах, чи се який бог, чи диявол, чи небо, чи пекло, я сам не знаю. Але се якась страшна сила, перед якою я чую всю марність, нужденність свого буття. Рівночасно почуваю, що не можу без тієї сили в очах мого пана ні думати, ні радіти життю, ні умерти спокійно. І хай людина мене любить або ні, хай наді мною знущається, хай мене вб'є. Та коли мій пан гляне мені в очі, я чую, що я дрібна порошинка, річ, сліпе оруддя в руках людини.

Коли я біг до гаю, більше думав про сей таємний огонь очей мого пана, ніж про свою милу. Прибігаю я на умовлене місце і що бачу? Моя мила в собачо-мужеськім товаристві сміється, залицяється й бавиться. Я кинувся як скажений і відігнав усіх собак од моєї милої. Тоді вона біжить до мене, щоб кинутися мені в обійми, і кричить до мене: "Мій герою, мій любий, ох, як я тебе кохаю! Гав-гав-гав!"

А я їй відповів: "Геть од мене, ти чужоложнице, ти погана дочко! Гав-гав-гав!"

Миттю я вернув до буди, поклався на солону та й почав роздумувати над суєтою кохання й над невірністю песього жіночого роду. Аж от і глянь: надходить мій пан. Своїми могутніми очима дивиться на мене та з усміхом і рівночасно з занепокоєнням питає мене: "Мій вірний друже, чому так хутко назад? Невже тебе що болить?"

Я цілую йому за його тепле спочуття руки й даю йому пізнати, що я здоров, а тільки мене серце болить.

На жаль, мій пан не зрозумів моєї убогої мови. Поглянув, обстукав, обмацав мене, чи нема де якої рани на моїм тілі. Зрадив, що нічого не побачив. Ах, чому не можна бачити ран душі? Пан приніс мені молока, погладив мене сердечно й пішов зі словами: “Не журися, кинь лихом об землю!”.

Від сього часу я так полюбив свого пана, що готов був кожної хвили дати життя за нього. Коли я не бачив його лиш один день, я з туги за ним не знав, що зі мною діється, так мені тяжко жити без нього. Так до розпуки тяжко не дивитися на ту таємну силу, що сяє огнем із його очей.

Одного разу мій пан десь щез. Цілими днями я його виглядаю, бігаю, шукаю за ним по всіх усядах: нема. Цілими ночами я не сплю, кличу його, вию-плачу за ним: його нема. Питаю його діточок, де їх тато, де мій пан? А вони, бідні, мене не розуміють, ні я їх. Питаю його дружини. Вона показує мені рукою, що мій пан далеко поїхав і знов поверне. Я дуже зрадив, але не надовго. Бо минув тиждень, а мій пан не вертає. Минає другий, а мого пана немає, минає третій і четвертий, а його як нема, так немає. Я тоді постановив умерти. Перестав їсти та лежав на соломі, скавулів тихо й чекав на смерть. Аж одного дня над вечером чую нараз якісь любі пахощі в повітрі. Зриваюся, як божевільний, і біжу-біжу, бо чую, о, добре чую, що се він — се мій пан іде! Побачив його, прибіг, кинувся йому на шию та цілував-лизав йому лице, руки й ноги з небесними розкошами. Але мій пан навіть не поглянув на мене. Він тільки дивився далеко перед себе, в той бік, де стояла його хата, й говорив навіть не до мене, лиш до себе самого: “Чи здорова моя жінка й мої діточки?”. Тоді з великого жалю й болю моє серце так мені застукотіло, що нараз тьма заступила мені очі, і я, здається,

зімлів. Мій пан узяв мене на свої руки, заніс мене до буди, закликав до мене лікаря та сидів коло мене, пильнував мене й розпадався наді мною, як над своєю дитиною. І його діточки пильнували мене, годували мене, а одно, найменшеньке, що ледве перестало рачкувати, навіть заснуло в моїй буді коло мене, і я його доглядав, як ока в голові.

Найбільше моє щастя тоді, коли мій пан дивиться на мене, а я на нього й коли я можу подивляти, тремтіти, думати й коритися перед сією могутньою силою, що горить у його очах. Найясніший царю! Найвищий Трибунале! Сестри і браття по матері-природі! Ось вам моя сповідь. Хай буде, що хоче! Убийте мене, але я одно скажу: людина добра єсть. Умираючи, я побачу очима моєї душі таємний блеск очей людини, почую її ласкаву руку на своїй голові й умру спокійно».

Звірі потверджують зізнання Пса

Псова сповідь найбільше схвилювала душу царя Лева. Особливо зацікавило його все те, що Пес розказував про таємну силу очей людини. Він сам перебив глибоку мовчанку звірів словами: «Хто зможе потвердити Псову думку про силу в людських очах і сказати мені ще дещо про неї?».

Багато звірів, і домашніх, і з лона природи признали, що Псова думка правильна, а один Тигр, який колись був у людській неволі, розказав коротко ось що: «За весь час моєї неволі я просто палав жадобою помсти на моїм людським панові, бо він мене безупинно муштрував і бив та катував мене при тім безпощадно. Кождий раз, коли він мав увійти в мою клітку, я ждав на нього з твердою постановою кинутися на нього та роздерти його на шматки. Але скоро тільки він упер у мене свої бистрі очі, я миттю задеревів, заціпенів і вся моя власна воля приснула, як банька з води, вся моя жадоба помсти розвіялася, вся ненависть пропала, а на їх місце спливало з його очей на мою душу якесь ледянохолодне почуття пошани й покори перед людиною. На другий раз я постановив напасти на мого гнобителя ззаду та пожерти його. Але він се зміркував, мабуть, бо все обертався до мене очима. Тоді я хотів кинутися на людину, не дивлячися їй у вічі. Однак на велике мое

диво й жах я переконався, що мої очі неначе самі все розплющувалися й чи я хотів, чи ні, я мусів дивитися людині в очі. Я не раз почував погорду до самого себе, коли не міг послухати голосу покуси, що шептала мені в душі словами: “Тигре, адже ти велетень сили! Подивися на сю людину, яке се слабе й марне створіння! Чого ж так довго хитаєшся? Піднеси лиш лапу й пац! — і людини нема!”.

Одначе вся моя сила, все моє завзяття — все було безсильне супроти всемогутнього вогню людського ока».

Лис Микита порівнює людину з царем Левом

Під враженням слів Пса та їх потвердження Тигром і іншими звірями цар Лев неначе збайдужів тепер на все, що мало діятися на судовій розправі. Відвернув очі від звірів і від цілого світу, а його обличчя прийняло вираз глибокої та важкої задуми. Так і видно було, що в його володарській душі закипіла якась дивна, нікому не знана боротьба.

Доктор Лис Микита почав боятися, щоби громадська думка звіриного світу не взяла некорисного звороту супроти кріпкої будови світогляду, який він разом із найбільшими мудрецами звіриного світу щойно будував.

Найбільше непокоїла його дивна, незрозуміла поведінка й настрої царя. З тієї причини він уважав своїм обов'язком забрати знов голос і промовив: «Найясніший царю! Хай мені буде вільно висловити свою думку про таємний огонь людського ока. Заявляю ось що: сей огонь не є для мене ніякою загадкою ні тайною. Вся сила людського ока — се ніщо інше, як тільки слаба іскра сього могутнього, володарського вогню, який наша мати-природа дала твоїм очам, о найясніший наш пане й царю! Не перечу, що вогонь людського ока могутній. Але що він значить у порівнанні з величною могутністю твоїх царських очей, о, наш володарю!

Се зернятко піску супроти небосяжної гори, се блискавичний миг ока супроти безконечної, незглибимої, непонятної вічності!

А тепер я відповім на найголовніше питання, а саме: “Чим стала ся могутня сила твоїх очей, о, царю, для творчого життя матері-природи? Чим стала сила людського ока для творчості життя?”. Могутня сила твоїх володарських очей, о царю, збудувала і з’єднала весь наш звіриний світ і завела в нім лад і життя по закону матері-природи. І за сю твою володарську силу й мудрість, завдяки якій ми живемо в гаразді, здоров’ї та щасті й безбільно вмираємо, нашим найсвятішим обов’язком є кожної хвили дякувати тобі, о царю, і славити твоє величне ім’я од роду в рід! Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Наш найясніший цар й його наймиліша цариця хай живуть многая літа! Слава! Слава! Слава!». Воздух роздер і тисячилітніми деревами у пралісі струснув могутній-премогутній рик і рев звірів: «Слава! Слава! Слава!»

«А тепер, — говорив Лис Микита, — що зробила людина силою своїх очей для розвитку життя? Щось якраз наскрізь противне. Наш цар збудував життя, людина його зруйнувала! Наш цар береже блиском своїх володарських очей повагу, честь і святість життя матері-природи; людина спалила вогнем своїх очей чудову будову життя, обернула його в тюрму неволі і в темну печеру злочинства й виродження. Ось, наш царю, різниця між силою твого володарського та силою людського ока! Значить, царю, твоя сила й сила людини не походять із того самого джерела буття, бо з твоїх очей, о царю, дивиться наша найліпша й наймогутніша мати-природа, а з очей людини визирає дух, який заперечує життя і природу, коротко, в людських очах сидить демон руїни — сатана».

Слова Лиса Микита зробили глибоке враження на звірів, а гарна Лисичка-вдовичка, що на розправі закохалася в Лиса Микиту, сказала до своєї сусідки, пані Борсучихи, так, аби прокуратор почув її слова: «То ж то, в нього вчена головка! Ах, яке щастя мати такого мудрого чоловіка! Я була б йому найпокірнішою рабинею».

Тільки цар Лев не показував задоволення, навпаки, став іще більше понурим, ніж раніше.

Президент Трибуналу поставив тепер до присяжних суддів два питання, а саме: «Чи слово “людина” криє в собі знамена тяжкої образи звіриної честі?».

Присяжні відповіли одноголосно: «Так».

Друге питання: «Чи винен Вовк тяжкого злочину образи звіриної честі тим, що назвав високодостойну пані маркізу даму царського двору Малпу людиною?»

Одноголосна відповідь присяжних: «Так».

Тепер президент Трибуналу склав на письмі присуд і устав разом із усіма присяжними. Два слони-герольди підняли свої труби та дужим і святочним голосом оповістили всьому світові, що йде велика хвиля звіриної справедливості. По відтрублені старинно-судового гасла відчитав президент Найвищого Трибуналу ось який вирок, уложений зі всіма прикметами звичаєвого судового стилю:

«В імені його величності царя Лева! Зваживши обставину, що, як се виказала сьогоднішня судова розправа, слово “людина” криє в собі всі знамена найтяжчої образи звіриної честі; зваживши далі факт, що обжалуваний Вовк назвав високодостойну маркізу даму царського двору пані Малпу людиною, він на підставі однодушного переконання лави присяжних судів

винен є тяжкого злочину образи звіриної честі, за що Найвищий Трибунал його величності царя Лева на основі § 1 звіриного кодексу честі засуджує його на смерть через роздертя й пожертя його».

Трибунал хотів оддати Вовка на поталу Слонові. Але Слон заявив, що в нього зам'яке серце до таких кривавих ексекцій, а друге: він рослиноїд...

Трибунал узяв під увагу слова Слона й відступив виконання смертного присуду на Вовку директоріві поліції Ведмедеві Бурмилові.

Бурмило приблизився до Вовка. Аж тепер прийшов Вовк уповні до свідомості, що йому грозить смерть. Жах і всемогутнє бажання життя обхопили його, струснули цілим його еством, і він завив-злебедів прошибаючим голосом: «Найвищий Трибунале! Я не винен! Клянуся любов'ю до людського м'яса, що я не винен! У-у-у! Я сам не знав, що робив, що говорив. Мамо-природо! Чому ти вкоротила мене на розумі, у-у-у!? Аж тепер я пригадав собі, чому я таке страшне слово сказав пані Малпі. Я був тоді п'яний, у-у-у!».

Найвищий Трибунал і звірі глянули на Вовка з зачудуванням, а доктор Лис Микита крикнув до нього: «Не бреш! Не викрутишся! П'яною може бути тільки людина, а ніколи звір».

Але Вовк закликався, на чому світ стоїть, що був у тій злощасній годині п'яний. Тоді Лис Микита на жарт запитав його: «Може з тебе не Вовк? Може ти перелицьована, звовчена, вибач, людина?..».

«Хай здохну як пес, як у моїх жилах не пливе з діда прадіда справжня вовча кров», — вив Вовк.

«Що ж ти пив, що ти впився?», — питав Лис Микита.

«Я був п'яний, але я нічого не пив ... Я ...»

Грімкий сміх звірів перервав дальші слова Вовка.

Коли стало тихо, Вовк сказав: «Я з'їв п'яну людину ...».

Звірі знов зареготалися, а президент Трибуналу крикнув до Вовка напів з обуренням, напів жартом: «Чому ж ти сього відразу не сказав, тупоуме?»

Адвокат доктор Борсук, оборонець Вовка, звернувся до Трибуналу з усміхом: «А не давав я доказу, що мати-природа вкоротила Вовка на розумі...?» .

На приказ Трибуналу приступив до Вовка один Пес, який був запряженим судовим знавцем од людських пахощів, і сказав до нього: «Хухни мені в ніс!».

Вовк так і зробив, а пес тоді дуже скривився й поставив ось яку діагнозу: «Йому з рота чути, як із якої бочки з горілкою ...».

Ведмідь Бурмило' дуже зрадив і крикнув: «Слава матері-природі, що мої зуби не торкнулися його, а то довелося б мені умерти на старість од затруєння крові...».

З огляду на сю нову лагодячу обставину Найвищий Трибунал чувся спонуканий: уневажнити присуд смерті й видав новий вирок, яким увільнив Вовка від вини й кари та доручив звіриним лікарям і сестрам милосердя забрати його на державний кошт до лічниці.

II частина: Дух

Звірині вечорниці

Доктор Лис Микита глянув на царя й на звірів, і здавалося йому, що всі вже трохи втомлені великою судовою розправою. Але він хотів вирішити сьогодні ще важніше питання, ніж ним була справа образи звіриноного імені. Йому бажалося намітити ясно становище звірів до людства й довести до того, щоб усі звірі виявили ще сьогодні безпощадну війну людству та обміркували всі способи, якими можна би з якнайменшими жертвами викоринити те злощасне людське кодро. Він глянув на небо і збентежився, бо сонце вже почало сідати за найвищі вершки пралісу. Значить, до заходу сонця неможливо буде вирішити найважлившу справу. З тієї причини він вніс пропозицію, аби питання ставлення звірів до людей з огляду на його життєве значення для Звіриноного Царства відкласти на завтрашній день, а сьогодні або піти на спочинок або, як більшість звірів за тим заявиться, влаштувати на закінчення сьогоднішнього дня звірині вечорниці зі співами, танцями та лекцією на радість і потіху звіриноної молоді та для загальної всезвіриноної розваги й розривки.

На загальне бажання звірів постановлено відложити вирішення ставлення до людства на завтрашній день, а сьогодні влаштувати святочні вечорниці.

Складено програму, яка містила в собі ось які точки:

1. «Звіриний гімн», відспіває звіриний мішаний хор.
2. «Найтяжчий злочин», сучасна легенда, відчитає славний філософ доктор Сич.
3. «Ой під гаєм зелененьким», солоспів високодостоїної Лисички-вдовички.
4. «Голий танок життя», виконає панна Курочка.
5. «Пісня смерті», відспіває хор круків.
6. Пісня співака над співаками, високодостоїного Соловейка.

Звіриний гімн

Роллю диригента взяв на себе Слон. Спершу він тому спротивлявся, але рад-не-рад мусів піддатися всезвірній громадській думці, яка уважала його найвідповіднішим до сього завдання з ось яких причин: Слон уже своєю величною поставою неначе створений на диригента, бо перше: кождий звір може його дуже виразно бачити, а друге: вже сама мати-природа дала йому до диригування знамениту батуту в подобі його труби. Та найважливіше то се, що у Слона незвичайно чутлива душа, яка в силі огорнути та збагнути всі найніжніші тонкості мистецького царства звуків. До того треба додати його могутній басовий голос, яким він може тримати весь хор у карності та бути одночасно невидимо моральним і видимо дійсним провідником усіх звіриних басів та підбасків.

Та все-таки Слон брався до свого завдання з почуттям непевності, а навіть якоїсь тривоги. Адже йому доведеться сьогодні перший раз вести хор, із яким він іще ніколи не відбув ні одної проби! Невже такий невишколений, незіспіваний хор буде в силі дати яку-небудь душевну насолоду? Чи не скінчиться його диригентура крайнім неуспіхом, загальним насміхом та принишкненням його слонової поваги? Але опісля він заспокоївся у великій мірі бистроумною думкою,

що тільки люди мусять у своїй духовній слабості вчитися хорového співу; звірі, дякувати матері-природі, сього не потребують, бо вони вже приходять на світ із уродженим і розвинутим почуттям гармонії тонів.

«Чи чули ви, — говорив Слон до своїх приятелів, — як у пралісі створіння співають?» Сховане у дрімливім затишші верховіття дерев, закрите гущавиною темних кущів і пнів, одно створіння навіть не знає, де друге сидить. Хто їх усіх учив співати разом? Та проте... Який чародійний хор творять усі ті малесенькі й дужі горла створінь? Якими неземними радощами пісня пралісу душу наливає! Яку глибіню невлотимих почувань туги, сердечної любови і ясної мрії родить! Так само звірям не треба нот, бо невичерпним джерелом їхнього співу служить їм безмірно велика книга, що складається з двох величних обкладинок: одна обкладинка — се синій небозвід, а друга — зелень землі. А всередині між тими обкладинками піддає кожному звірові голос сама мати- природа. Отже, Слонове завдання не буде дуже важке, бо воно може обмежитися тільки на те, щоб дати початковий знак до співу та уважати на ритмічний такт хору, як також на скріплювання або ослаблювання сили голосів од «дуже сильно» до «тихесенько».

Коли Слон обкинув оком безліч звірів, із яких майже кождий був уродженим співаком, нова щаслива думка впала йому до голови. Адже перед ним стоїть великанський хор, який різноманітністю, барвою, силою, шириною, глибиною й висотою голосів лишає далеко в тіні всі наймогутніші голосові та інструментальні засоби людей. Отже, його річ буде інтуїцією диригента кожному звіриному голосові дати відповідне місце й доцільно його використати. Слон аж утішився сам сією думкою і як із початку був проти диригування, так тепер набрав до нього великої охоти. Він знав, що досі

всі людські хори співали майже акордово, значить, до-строювали механічну гармонізацію до першого голо-су, й через те людський спів разив дуже часто однома-нітністю, яка доходила до нестерпимої зануди. Отже, не бездушна гармонізація акорду, лише стільки мелодій у одній пісні, скільки родів голосів! А завдання Слона буде в тій безконечній різноманітності тонів і мелодій найти звукову єдність природи! Оце вся тайна контра-пункту, який слон забажав піднести у звіриному хорі на висоту космічної гармонії. Йому траплялася чудова нагода користуватися краскою та мікротонами звіри-них голосів, зовсім незнаними в людській музиці, яка через притуплення слухових вражень людини відчуває, що найвище звукові півтони; а звірі співають голоса-ми, що творять дев'яту частину інтервалу між людсь-кою прямою та секундою! Отже, Слон постановив кон-трапунктичним веденням голосів показати слухачам щось наскрізь нове, що просто бухало би стихійним життям і силою. А щоб дати кожному родові голосів на-году виявити вповні свою самостійну своєрідність, по-становив Слон закінчити гімн звірів великанською фугою, в якій усі поодинокі голоси зіллються в одну могутню велич пісні створінь.

Одушевлений сією великою думкою, повелів Слон звірям устатитися доцільно до потреби хору. Було не-можливо й непотрібно гуртувати звірів так, як се во-диться в людей, у чотири відділи, відповідно до чотирьох голосів. Що значать чотири убогі людські го-лоси в порівнянні з безконечним багатством одмін і красок звіриних голосів? От із тієї причини велів Слон гуртуватися звірям у хор по їх тілесній величині, з якою в деякій мірі згоджувалася якість їхніх голосів. Отже, різні-прерізні співочі комахи, мушки і цвіркуни літали прозорою хмаринкою перед обличчям Слона

або сіли собі на близьких кущах і деревах. За ними засіли найрізноморідніші птиці, менші напереді, а більші чимраз далі позаду. Чотириногі звірі усталилися на землі, найменші близько Слона, а більші поступово чимраз далі позаду, де на самім кінці заняли місце буйволи, носороги, зубри, буйтури і слони.

Коли уставлення хору скінчилося, всі звірині співаки вперли свої очі у свого диригента Слона. Слон іще, мабуть, ніколи не виглядав так поважно й величаво, як у сій хвилині. На знак уваги він підняв свою могутню батугу, трубу, і тримав її якийсь час у повітрі. Тоді нараз якесь розкішно-гаряче почуття прошибло душу звірів, а в найближчій хвилині ніби струя морозу пройшла їх тіло. Се було тому, що вся природа разом зі сонцем на верхів'ях пралісу немов завмерла у напруженім ожиданні найближчої хвилі, коли глибоку глушу розірве нагло одно чуття, одна воля, одна думка, висловлена мільйонами голосів створінь.

Слон спустив свою трубу, й настрічу ясній блакиті небес, безмірній далині пралісу і в душі всіх створінь, які чують, розуміють і слухають голосу матері-природи, полинула на тисячах і тисячах мов і голосів ось яка пісня створінь у пралісі:

В долах і горах,
Борах і зворах,
На вершинах,
В диких пустелях
І в підземеллях,
В мор глибинах,

Всюди, о, світе,
Ми, твої діти,
Вічно живем.
Сонцю радієм,
Щастя лелієм

Осип Турянський

Ніччю і днем.
Мамо-природо,
Ти, наша вродо,
Дяка тобі!
Всім нам дай силу
Неодолілу
У боротьбі.

А як остання
Хвиля вмирання
Прийде в наш бій,
Дай тоді, мати,
Легко сконати
Й мушці дрібній!

Завдяки вродженому музикальному хистові створінь і мистецькій оруді Слона хор виповнив своє завдання величаво. Се була справді могутня, космічна симфонія життя, почуття боротьби й бажання легкої, безбільної смерті. Кожде слово гімну було в хорі правдивим і глибоким пережиттям, яке виявило себе вповні відповідним художнім малюванням при допомозі поглиблення, підношення і степенування різних-прерізних голосів. Тому і враження гімну було таке глибоке, що ще довго потім, як хор перестав співати, звірі стояли, як зачаровані й закляті, та все ще слухали дивного, прошибаючого гомону пісні, що бриніла не в їх вухах, а в їх душах. І якраз оця хвиля гомоніння пісні в їх душі була хвилею найвищої насолоди. І тому створіння стояли у святочнім онімінні, й ніхто не важився перебити їхній великий і святий настрій буденними окликами й оплесками на знак признання. Такі оклики й оплески можливі, як потому сказав Лис Микита, тільки в людей тому, що люди або бездушні, або в їхній хирлявій душі розцарилася велика порожнеча, в котрій усяке враження твору штуки губиться, лишається в ній тільки

якийсь плиткий спогад, який силує людей замість оддатися зовсім враженню краси штуки, грубовато плескати в руки, дико тупати ногами і кричати «Славно! Ще раз!» так, якби враження краси мистецького твору було кусником м'яса, по з'їдженні котрого голодний людський шлунок кричить: «Іще одну порцію!».

Першу зворотку гімну почали звірі співати «унісоно», при чому глибоко вражала незвичайна, в людей небувала й неможлива віддаль октав од найтоншого брентіння аж до найнижчого гудіння й рокотіння могутніх звіриних басів, а властиво бацищ. Майстерним орудуванням умів Слон довести до того, що слова «на вершинах» співали передовсім ті створіння, в котрих найвищі й найтонші голоси. При словах «в диких пустелях» виринули з повною силою на перше місце голоси звірів-громадян пустині. Коли ж із понурим виттям шакалів, гієн і пантер змішалось прошиваюче «кра! кра!» гайвороння, то кожне створіння, що навіть іще не було на світі, тільки ще знаходилося в лоні матері, могло мати поняття про сю безмежну картину опущеності, таємного страху і смертельної самоти, якій на ім'я пустиня.

Чудово вдався хорові глибокий контраст до слів «на вершинах», а саме «в мор глибинах». Створіння, що були мешканцями таємних морських глибин, не могли з лучбово-здоровляних причин узяти участь в великому звіриному зборі. Ось чому носогори й гіпопотами були звірями, що змалювали своїми дивовижно-глибокими басами знаменито всю загадочно-дивну западню морського дна.

Незабутню глибину враження викликав звіриний хор, коли співав з другої зворотки місце «Сонцю радієм».

Але деякі круки міркували, що навіть пісня до сонця не може обійтися без них, і вмшали в сьому місці до

гімну своє понуре «кра-кра!». Сей поганий роззвук дуже розлютив царя Лева й по його наказу соколи присилювали круків до мовчання словами: «Стулите ви, чорні круки, свої розкракані дзьоби?».

Різноманітне багатство чудових сонячних мелодій дійшло до найвищої точки. Кожне створіння співало в честь сонця іншу пісню, відповідно до своєї життєвої сили, до глибини й ширини своїх переживань і до снаги малювати всі відтінки свого чуття одушевленими звуками. Та проте яка Божеська гармонія в тій позірній безгармонійності! Яка подиву гідна єдність у великій різноманітності! Може, перший раз тоді почувалося, що в вирі окремих стежок природи єсть один основний шлях, у невідомих тайних нетрах мільйонів і мільйонів серць одно серце б'ється, у мільярдах і мільярдах розкинутих і заблуканих душ одна душа ясніє!

Сонце, що вже незадовго мало сісти на верховіття пралісу, слухало з усміхом своїх дітей, котрі співали йому пісню вдячності й радості. Воно облило їх розкішно теплою повінню яскраво-золотого проміння, яке простелилося самоцвітними пасмами по зеленій землі, заглядало в темні сплети й закутки тисячлітніх дерев, лягало відпочивати на кучеряве верховіття й дивилося враз із зеленню землі та з безкрайною блакиттю небес на темний праліс і на створіння в нім.

Затоплені в могутній золотій струї світла і пройняті всевладними почуваннями після відспівання гімну, стояли діти природи німі, зачаровані. Були схожі на якісь ясні, розвійні тіні, що ось-ось розпливуться, як непевні видіння, у хвилях сонячного світла. Навіть сніжно-білі коти робили враження якихось небувалих, неземних істот. Вони дуже подобалися сонцю, яке відбивалося рясними жмугами проміння в їх очах, неначе пригляда-

лося собі в них, як у дзеркалі. А один кіт, захоплений чарівною подобою своєї племінниці, м'явкнув дуже чутливо ось як: «Які гарні були б людські жінки, якби вони мали вірну собачу душу та чудові котячі личенька!».

Перші слова третьої зворотки, себто «Мамо-природо», були величним солом диригента Слона. Здавалося, що в його могутнім голосі пробивалася молитва ще первісних стихій природи, котрі серед титанічної боротьби щойно оживилися першим блиском свідомості життя і в почутті своєї сили та одночасної безрадності неначе тулилися до природи, як діточки до грудей матері. За Слоном почали другі створіння повторювати його мелодію шляхом фути, яка пробігла нескінченне число звіриних грудей, щоб опісля злитися у стихійно могутній акорд, замкнутий словами:

Всім нам дай силу
Неодолілу
У боротьбі.

Драматична сила всемогутнього царства звіриних тонів досягла тут небувалої висоти. Почувалося, що тут серед страшеного лому, реву та стогонів розвалюється понура тюрма світу: гори валяться на гори, тріскають одвічні гранітні підвалини, розриваються чорні хмари, стрічаються в жахливому ударі розхвилювані океани та безмірними струями води, пари і мряки заливають землю, закривають високі гори і б'ють раз у раз потворними бурунами об склепіння небес. Усе суне, все летить і скочується в чорні челюсті чимраз то свіжих безодень. А серед осліплого блискання блискавиць і понурого рокоту громів над сим усесвітнім образом розвалу, руїни та смерті здійснюється могутній Дух творіння й голосом, од якого жива душа завмирає з величного захоплення, кличе: «Хай буде новий світ!».

Із подавляючого почуття величі та грози слухачам і співакам аж мурашки поза спиною ходили. Кожде створіння раде було в сій хвилині плакати й порохом стелитися по землі перед могутнім обличчям матері-природи. Одночасно кожне почувало в собі якусь чудодійну, непоборну силу.

Останні слова гімну «Й мушці дрібній» відспівали найменші створіння, передовсім різnorodні мушки, які утворили небувалий мистецький контраст до слова «сконати» таким чином, що віддали його вельми ніжним і гармонійним «тихесенько». Такого ніжного співу ніхто ще, як світ світом, не чув. При слові «дрібній» затихала мелодія чимраз більше і, здається, десь непомітно загубилася у великому мовчанні природи. І не знати було, чи се настала справжня тиша, яка мрійними дзвонами дзвонила в ухах створінь, чи се було повільне завмирання звіриноного гімну. Тільки по дивно скупченій і передуховленій поставі диригента Слона, по ніжно стягненій його трубі та по його напружено прижмурених очах було видно, що тихесенькі звуки найдрібніших створінь іще линууть настрічу вічності. Аж коли Слон неначе стрепенувся і прийняв свою звичайну подобу, тоді се був знак, що звіриний хор уже перестав співати.

Коли звірі охололи по довším часі з глибокого враження мелодій свого гімну, виступив доктор Сич і почав читати ось яку легенду на тлі сучасної кривавої дійсності між людьми.

Найтяжчий злочин

Сатана, цар пекла і тьми, понурив уперше від початку світу голову на своєму огненному престолі та сидів, неначе бездушний. Його найбільший друг, огонь, намагався розбурхати й розвеселити його. Жагучими язиками облизував йому ноги, лоскотав йому вуха й ніс, але даремно.

По довгім часі важкого отупіння Сатана підняв голову і глянув далеко перед себе. Крізь пекельний огонь і дим розгорнувся перед ним виразно світ на землі. Перший раз у своїм вічнім пануванні цар пекла побачив ось яке явище: вся земля була окружена ярким, криваво-червоним огнем, який велетенськими стовпами так і бухав під саме небо і вдаряв могутніми хвилями об стіни пекла. Здавалося, що сей несамовитий пожар спалить не тільки цілий світ, але також оберне в попіл саме пекло. Се був огонь світової війни. До вух Сатани доходив гук гармат, скрегіт зубів, крик розхвостаних світових пристрастей і плач та зойкіт дітей, жінок і старців; все те зливалося в один звук, наче якийсь таємно жажливий стогін опівночі на цвинтарі: проклін життю.

І нагло мелькнула через Сатанову голову думка, що зморозила йому кров, яка була дотепер усе огненно гаряча.

«Де пекло?, — запитав він себе. — Чи тут у мене, чи там — на світі?»

Запитав і здригнувся.

Він почав порівнювати своє царство з морем огню на світі та переконався, що ціле його пекло — се дитяча забавка в порівнанні до справжнього пекла на землі. Супроти реву, гуку, шуму, крику й розпачу на землі вражали стогони грішників у його пеклі, наче невинне цвірінькання пташенят перед сном. Кров'ю й огнем облиті люди на світі, що кидались на себе з якимось п'яним завзяттям, лишали далеко в тіні всі пекельні постаті, які видалися Сатані нараз білими, блідими й нагадали йому невинних ангелів. Та й увесь його вогонь був слабий, жовтий, наче солом'яний у порівнянні до кипучого виру світового пожару.

Не було для Сатани сумніву, що його царство кінчається, бо стало малим, забутим смітником супроти незглибимої прірви злочинства й божевілля, яке шаліло на світі.

Тривога обхопила Сатану, й він так застогнав, що його пекло затремтіло, а на землі наступив од його стогону землетрус, який в одній хвилі знищив кілька великих міст і кілька сот тисяч людей. Але мало хто на землі звернув на се увагу.

Сатана почав промишляти над тим, якби спасти свою огненну корону та підняти повагу й велич свого царства. Довго думав і не міг ні сам, ні його досвідні дорадники нічого путнього придумати. В кінці звернувся до своєї подруги, бо здавалося йому, що у всяких пекельних справах найліпша дорадниця — се жінка.

Цариця Сатаниха порадила закликати своїх найліпших годованців і доповнити ними Найвищу Пекельну Раду. Сатана покликав до сеї Ради Ігнатія Льойолу, найвизначнішого представника єзуїтської облуди. Крім його

спровадив просто зі сучасного світу двох дуже заслужених для Сатани людей: Вільзона, усібника найбільшої брехні, і Клеманса, представника людської жорстокості. Тільки сих троє людей стало перед обличчям Сатани, ціле пекло зраділо й бухнуло свіжим, дуже живим полум'ям. Та все-таки сей свіжий огонь не міг дорівняти своєю силою вогневі світової війни на землі.

Хоч і як довго Найвища Пекельна Рада радила під головуванням самої цариці Сатанихи, та, проте, не була в силі нічого владити, як вирвати царство Сатани з за-непаду. В кінці Сатанисі вже не стало терпцю. Глянула глумливо на свого чоловіка й на президентів брехні, жорстокості й облуди та сказала: «Ви всі зійшли на дитячий розум. Я, жінка, маю одинокий і певний спосіб, як спасти й утримати на віки пекельне царство. Ми мусимо розписати конкурс на найтяжчий злочин. Найбільший злочинець знаходиться тепер не тут, у нашім пеклі, тільки там — на світі. Сьому злочинцеві ми дамо найвищу нагороду й тим заохотимо його прийти сюди, до нашого пекла. Сей найбільший злочинець унесе в моє пекло свіжу, могутню душу, яка влиє в ослаблені огненні жили пекла новий, небувало жагучий огонь, і від сього вогню все пекло оживе, відродиться й закипить новим і таким могутнім пожаром, що перед ним раз на все зблідне вогонь, який горить на світі і грозить нашому царству загладою».

Клемансо, що слухав слів пані Сатанихи з закопиленими устами, став перешіптуватися зі своїми обома приятелями, які радо йому притакували. Опісля устав і з ледве стриманою сердитістю заявив цариці Сатанисі ось що: «В імені моїх двох товаришів я протестую проти образи, якої ви, ваша величносте пані Сатанихо, допустилися тим, що не вважаєте нас трьох найбільшими злочинцями!».

«Мовчіть! — крикнула Сатаниха. — З вас кождий є злочинцем у іншому званні. Однак наше пекло спасе тільки така людина, яка замкне в собі ваші злочини в одній особі.»

Всі три президенти перекинулись очима з полегшенням, бо були певні, що такого злочинця не тільки пекло, але й сама земля не має.

Серед виру світової боротьби з'явилися на світі дивні, таємні оповіщення, писані кипучою смолою на червонім папері ось якого змісту:

«Хто зі смертних людей уважає себе найбільшим злочинцем у історії, хай негайно появиться перед обличчям пекельного царя й цариці та, давши потрібні докази, одержить із рук цариці Пекла найвищу, ще досі нікому не дану нагороду.

Своєю милістю цар і цариця Пекла і Тьми.

Сатана в. р.

Сатаниха в. р.».

На сю відозву зголосилося так багато кандидатів, що пекельна гостинна була ними битком набита, і все напливали свіжі проступники.

Перший кандидат був такий маленький, що ніхто, за винятком Сатани, його не бачив. Се був мікроб, який домагався найвищої нагороди за те, що він руйнував легені й мозок великих людей і через те зробив духові людства необчислиму шкоду. А, вертячи мозок царів і можновладців, він довів їх до сього божевілля, результатом якого являється світова війна.

Однак Найвища Рада не признала йому нагороди, бо, по її думці, мікроб усе-таки не вбив духа людства; він занадто перецінив своє значення.

Другим кандидатом було залізо, яке домагалося найвищої нагороди за те, що вбило мільйони невинних людей.

Пекельна Рада відкинула домагання заліза з тим обоснуванням, що залізо не вбивало людей наслідком своєї злочинності, тільки зі своєї власної глупоти. А глупота — се не злочин. За глупоту можна дістати нагороду хіба в небі, ніколи в пеклі.

З-поміж різних дальших кандидатів на найбільших злочинців згадаємо тільки кількох.

Виступив тигр і хвалився, що багато матерів збожеволіло через те, що він пожер їх маленьких дітей. Гордо змірив він очима людського тигра Клеманса, котрий затремтів з ненависті до свого небезпечного суперника і промимрив захриплим голосом: «Ся звірюка не відбере мені найвищої помсти, а то...».

«Знаю, знаю, — перебила його з усміхом Сатаниха. — Не бійся! Сей тигр убив тільки кілька дітей, а ти, людський тигре, замордував голодом кілька мільйонів дітей...»

Клемансо уклонився і з усміхом сказав: «Дякую вашій високості за вселаскаве признання...».

З найбільшою самопевністю поведився новий кандидат із рогатою чортовою шапкою на голові. Легковажно глянув на всіх суперників і говорив мовою, що була подібна на сичання вужа: «Панове пекельна шляхто! Немає найменшого сумніву, що нагорода за найбільший злочин належить мені. Розважте, панове: ще вчора я був найнужденнішим рабом. Та не успів я ще добре увільнити своїх рук із кайдан, а вже вхопив ними всіх моїх сусідів за горло, щоб не дати їм вибитись на волю ... Пся креф!...».

Злочин Ляха зробив дуже глибоке вражіння на ціле пекло, а президент найбільшої жорстокості потирав руки з радості й, показуючи пальцем на нього, повторював усім раз у раз: «Бачите? Се мій ученик!». Однак цариця Сатаниха вирішила, що треба ще пождати,

доки всі кандидати не викажуть свої злочини, а тим часом зробила шляхтичеві велику честь тим, що веліла йому ловити та зберігати у своїх пригорщах усе те, що ядушливий Клемансо викашлював.

Ленін старався доказати, що він є найбільшим злочинцем, бо в ім'я ідеї, яка виявилася нездійсненою за ніяку ціну в сучасності, він не жахався вимордувати мільйони людей і кинув майже весь світ у безодню нужди, упадку, брехні і смерті.

Вільзон поглянув сердито на свого суперника і крізь затиснуті зуби процідив: «Коли ваша царська величність признають Леніна найбільшим брехуном, я подамся до дімісії».

Сатаниха звернулася тут до Леніна з ось яким питанням: «Чи вірив ти, Леніне, бодай одну годину у свою ідею?».

«Так», — відповів Ленін.

Тут Вільзон зареготав з міною тріумфатора і крикнув із захопленням, не чекаючи на питання Сатанихи: «А я свідомо брехав од початку до кінця!..».

На се відповіла Сатаниха: «Дуже мені прикро, товаришу Леніне, але всі твої гріхи бліднуть перед злочином сього американського крамаря».

Тепер явилась якась дивна постать: уся засушена, як осінній опеньок, зігнута, як серп, і беззуба. Її обличчя було застигле, омертвіле, похоже на кепсько збережену єгипетську мумію, яку дзьоб часу немилосердно роздзьобав.

Одне око сього створіння дивилося з найбільшою побожністю на небо, а друге блукало з великою нахабністю й неспокійно, як перемерзле щуриня, по землі.

Ся постать раз у раз кланялася сильним пекла так низько, що носом дотикала землі, неначе ралом. А тепер вона упала перед Пекельною Радою так вірно-

підданно та скоро, що, здавалося, зрівнялася з землею й мазю розлилася, щезла. По хвилі знов показалася і стояла, наче переломана.

Сатана відразу почув, що те марне створіння не принесе й не скаже нічого нового, а тільки йому непотрібно забере час. Та все-таки дивна подоба сієї постаті його досить зацікавила й він запитав її: «Що ти таке?».

Мумія ще раз уклонилася Сатані дуже побожно та почала говорити якоюсь чудацькою та ломаною мовою: «Я пер—пер—геп—рашаю, що ваш маєстат фа—фа—фа—тигую. Я кр—кр—итик...».

Сатана засміявся й запитав його: «Чому ти так дивно зиркаєш на мене? Чому ти одночасно дивишся і вгору і вдолину?».

Постать одповіла: «Я можу одночасно розслідити небо й землю за пос—пос—редством моїх очей, котрі дис—дис—диспонують чар—гар—гар—одійною силою...».

Сатана приглянувся до мумії ближче і крикнув до неї: «Яка там у твоїх очах чародійна сила? В нас у пеклі се проста тілесна хиба. Ми зараз пізнаємо ту твою чародійну силу ближче».

Сатана розгорнув пекельний огонь і дим, і на вечірньому крайнебі світу показався великий, круглолиций ясний місяць, який своєю свіжою, чудовою подобою очарував очі не тільки всього пекла, а й навіть самої цариці Сатанихи, що була мало вразлива на поезію природи. Цар Сатана дивився пильно новій постаті в очі й, показуючи рукою на місяць, питав її: «Бачиш? Що там так чудово сяє?».

Критик зиркнув на ясен місяць і сей час із найбільшою певністю пробелькотав: «Се, пер—геп—рашаю... по—по—повновидий лю—лю—людський задок».

Коли пекельний регіт ущух, цар Сатана сказав до мумії: «Он яка чародійна сила у твоїх очах, ти, бісів сину! І якже тобі займатися загадкою мистецтва, коли

в тебе завдяки твоїй загальній покривленості нема мистецького ока? Коли ти в пісній юшці бачиш олімпійський нектар і навпаки?».

Сатана взяв дивну постать на ось який іспит: «Якими прикметами ти визначився як критик?».

Постать одповіла: «Я мав чорнило в пері, папір на коліні, цит-цит—ати в шафі і сли—сли—ну в ро—ті».

Сатана захопився за голову: «І з такими прикметами ти приходиш до мене, чортів сину? Невже аж я, Сатана, мушу тебе вчити, що основою критики мусить бути душа? Маєш ти душу? Де твоя душа? Сюди її!».

В шуканні за душею мусів Сатана аж вивернути шкуру мумії та добув із її середини якусь дерев'яну скриньку. Кинув її на землю, де вона розбилася, і з неї вискочили три дерев'яні предмети, схожі на людські стопи. Сатана зареготався і крикнув до створінь у пеклі: «Дивіться, діти, що за чудасія. У сього критика замість душі — три шевські копита! Що вони означають?».

Перелякана постать белькотала: «Пер—пер—ше коп—ито — еп—еп—гика, друге — лір—лір—гика, третє — «драм—гат—гика!».

Цар пекла питав: «Чому ж одно копито таке обгрижене, облуплене? Що на се гикнеш?».

«Поз—а—як я дуже не люблю лірики.»

Сатана розсердився: «Я сам собі дивуюся. Моє пекло валиться, а я мушу заходити в дискусію по питанням естетики з тією людською! Але знай моє добре серце й заки підеш у гарячу смолу, вивчися *elementa atque rudimenta* людяності й естетики від Сатани, коли ти, покривлений виплодку, не навчився їх од людей. *Ergo* ргітам: кождий глибокий твір штуки містить у собі по своєму змісті нерозривну ліричну, епічну та драматичну стихію. *Secundum*: чув ти що про геніальну драматичну лірику, про уеніальну ліричну епіку та про таку ж ліричну драму? Може б тобі послужити цитата-

ми? Невже ти міркуєш, що я, цар Сатана, знижуся до рівня твоєї порожньої, самохвально цитованої ігноранції, ти, мізерна критична личино? Tertium: скринька з копитами на місці твоєї душі дає доказ на те, що ти дивишся (наскільки ти взагалі в силі дивитися) на вартість поезії не з ідейно-змістового й формального, тільки з недорослого школярсько-формалістичного становища, ти старосвітський скриньково-копитний естете з четвертої Гімназійної кляси! Quartum: справжнім критиком може бути тільки творчий дух, який сам сотворив якусь мистецьку цінність. Що ж цінного ти дав у царині штуки і критики?».

Мумія пробелькотала: «Ніч—ніч—ого. Я лишень пишу принагідні рец—рец—ензії».

Сатана озлобився і grimнув: «Так ти не критик, тільки рецензент? Яким же правом ти, заслинений обгризаю чужого твору духа, поважився стати перед обличчя царя Сатани? Се провокація пекла з боку земної мізерії!».

Сатана миттю прочитав рецензії дивної постаті й заготовився:

«Ти, засушений черве, навіть не знаєш різниці між ключем од поезії та ключем од комори зі салом! У творі штуки ти шукаєш тільки патріотичної бовтлинки, соціальних вареників та віроісповідної лемішки, ти, закаптуренпй капітульний алилуйку, ти, бабинцевий пісний щуре, ти, завуджений середньовічний естете з тонким носом франкської гувернантки і з чуткою душею африканського носорога!».

Цар Сатана обернувся до всіх присутніх у пеклі й дивувався: «Дивіться, мої пекельні пані й панове, на сю поломану людську почвару! Сей тюремний рецензент вічно стогне за посадою в небі, а до царя Сатани голоситься по найвищу пекельну нагороду! Невже ви бачили безодню такої католицько-пекельної облуди? Хо, хо! Се

зовсім вигідна річ засісти аж два достойні місця: одно, холодне, в небі, а на зиму друге, тепле, в пеклі... їй-богу, сей побожний бісів накорінок, сей бездушний рецензент, готов дійсно стати небезпечним конкурентом усіх найбільших панів-злочинців. Не дурно ж він безперестанно глипає одним оком на небо, а другим у пекло...».

Тепер Сатана глянув на мумію і сказав:

«Наслідком твоєї бездушності та нікчемності тобі зовсім чужа вразливість, тонкість і безпосередність естетичного вчування в поезію та її відчування. Зміст, форма й тон твоїх рецензій — се тільки так звана шевська пасія духового імпотента й безсильне та вонюче порскання наскрізь лихої, лукавої тварини. У своїх рецензіях ти зводиш особисті рахунки з письменниками, які не дали тобі жебрацької милостині. Го, го! За те, що ти замість поетичним талантам чоботи шити цькував на них поліційні і шкільні власті, послав їх у дім божевільних, нападав на їх ім'я й на їх честь і доводиш до того, що велика частина незрячої братії в народі починає дивитися на твори духа зі становища рівних тобі свинобойників на ярмарку, ми, своєю милістю цар Сатана, уповноважені всіми поетами й естетами, робимо тобі честь ось якою заявою.

“Ти — мой! Ти, в нулю розпучнявілий чорний пункт! Ти, у пристінок духовності заблукана гнидо! Ти, рецензійний жуку в норовлячій багні! Ти, духовий галапаче! Ти, мертворождена підземельна каналіє! Сповідайся мені перед цілим пеклом! Але як одно слово мені збрешеш, то я тебе сей час настромлю на макогін моєї начальної пекельної куховарки”».

Мумія впала перед Сатаною та сповідалася словами: «Господь Бог упослідив мене на тілі й на душі, а одночасно закинув собі здорово з мене, бо в безконечній порожнечі мого “я” все товклася й переслідувала мене тільки одна думка: “З тебе великий естет!..”».

Я знав, що се неправда. Але тому, що непогамована честолюбність палила моє порожнє нутро, я забажав закрастися в Парнас коштом болю і праці справжніх талантів. І, вірний своїй полomanості, я почав дивитися зизом на життя й на твори духа.

Мою честилюбну сверблячку втихомирював я таким робом, що моє я счухувало своє марне випотіння до творів духа, як теля счухує шерсть до кедра; розпорпувало їх, мов кертиця цвітник. Я був сірником, тим найпростішим сірником, який мусить усе до чогось потертися, щоб видати зі себе відомий запах. Значить, найвища нагорода належиться мені, бо я не нищу людського тіла, як мікроб, тільки людського духа...

Я в царстві духа Калібан:
Пече мене чужий талан —
Я ж безталанний і безплідний.
І зизоока мстивість лиш
Мене так мучить, наче миш
За пазухою. Ох, я бідний!
Хай пропаде весь духа світ,
Бо я Терсіт».

Постать почала битися побожно кулаком у груди й раз у раз молилася при тому: «...Буди милостив мені грішному... буди милостив мені грішному». Першого слова сієї молитви не було чути. Певно, постать навмисне його промовчала, бо з уваги на своє положення боялася сказати і «Боже», як також «Сатано».

Сатана се помітив і глянув на постать огненно прошиваючими очима. Тоді критична мумія зиркнула востаннє одним оком побожно на небо, а другим із найбільшою покорою на Сатану та закінчила свою сповідь ось яким знаком хреста: «Во—во—во ім'я Ссс—сса-тани, його жени та—та—та його пот—омства, аміні».

Сатана крикнув до мумії: «Ти хоруеш на манію великості, коли думаєш, що ти був у силі знищити твір духа або талан. Ось яке воно мені вдалося! Тут коней кують, а жаба ногу підставляє! Але за те, що ти мав злу волю й нічого нею не вдіяв — служба! Сей час тим духовим віхтем заткайте в пеклі мишачу діру!».

Всі інші кандидати, яких було дуже багато, пописувалися всілякими злочинами, та все-таки ні один із них не був по думці Пекельної Ради й пані Сатанихи достойним найбільшої нагороди. Цар Сатана дуже засмутився, бо чув і знав, чим се для нього та для його царства пахне. Вже й сама пані Сатаниха похилила голову на груди свого чоловіка, а на її зажуренім обличчі так і відбивалася лячна думка: «Нічого не вдієш. Наше панування кінчається».

Вже хотіла разом зі Сатаною та з цілим пеклом заpastися в безодню, коли нараз пекельна брама з великим ломотом одчинилася й перед лицем Сатани показався якийсь могутній, ніби лицар у криваво багровій зброї, ніби якийсь півбог або може й сам бог.

«Хто ти?, — запитав тривожно Сатана. — І чого тут хочеш?»

Дивний велетень відкрив уста й озвався голосом, який зарокотів громом і струснув підвалини пекла: «Я — Дажбог. Лиш я один одержу найвищу нагороду. А за що, се самі побачите».

Дажбог добув меч, обернувся й махнув ним у воздуху. В сій хвилі розступився пекельний огонь і мури, й перед очима всіх істот у пеклі показався світ. Кривава, тріскуча луна душила землю й піднімалася безконечно великими хмарами та клубами у безкрай. Серед сього пожару текли широкі ріки крові, в якій плавали люди та ловили себе і вбивали одні в одних гострі ножі або хапали одні одних за горло і разом усі потопали у струях крові.

Всі в пеклі дивилися з німим жахом на сю іще досі ніколи не бачену картину одичіння, божевілля й потворності. Не могли довго дивитися, бо здавалося їм, що доведеться нагло збожеволіти. Тому відвернулися й почали блукати очима по пеклі Сатани, щоб його тихим, лагідним, блідим виглядом успокоїти свою до краю схвильовану душу. Тільки цариця Сатаниха не могла відірвати очей від образу пекла на сьому світі й було видно по ній, що не почувала ніякої боязні, навпаки, була вся захоплена безоднею злочинства, в яку скотилося людство.

А Дажбог розказував: «Десять мільйонів озброєних людей я вбив, духові скарби тисячоліть я зруйнував. Але найтяжчий мій злочин — се не мільйони вбитих людей, не знищені святині духа, а найжахливіша руїна, яку я створив: я вбив душу людства і зробив людину потвором людині. А втім... навіщо се розказувать? Адже самі знаєте й бачите».

Сатана глянув на Дажбога з виразом великого страху, зачудування й недовір'я й ледве пробелькотав до нього: «Неможливо... неможливо... Адже твоя сила більша від моєї!.. Ти ж мене скинув колись із твоїх висот у пекло!..».

«Так, — одповів Дажбог. — Колись я був усемогутній. Але, щоб розвіяти свою страшенну нудьгу, я розпалив світовий пожар на землі. І сталося те, чого я ніколи не сподівався: моє пекло на землі зруйнувало мені всю мою могутність на небі. Я навіть не мав сили погасити, здушити сей несамовитий огонь самознищення, котрий я кинув у груди моїх дітей на землі. Світло перестало мене слухати, і громи розвалили мені небо й мій престол, бо весь політ духа я обернув у бистрий лет гарматних куль, усю гостроту думки в гостроту кільчастих дротів, усе ніжне тремтіння душ у су-

дорожнє конання тіл, роздертих дротяними колючками та гранатами, увесь дих чуття в отруйне повітря братнього мордування! Ось до чого довела моя нудьга — се джерело навіть божих злочинів! Я все буття зруйнував. Правда. Але через те я сам себе знищив. Я тепер повний банкрут і за найвищу нагороду стану в тебе на службу, мій дотеперішній вороже Сатано!

Невже зможе хоч одна людина на світі похвалитися бодай мільйонною частиною діл, яких я доконав? Може хто?»

Настала мертва тиша, повна тривожного очікування.

Нараз перебив сю тишу якийсь задиханий, хриплий голос, який загомонів із-поза пекла: «Може!... Може!... Пождіть!...».

Найвищі достойники й сам Дажбог та ціле пекло ще не успіли охолонути з зачудування при тих таємних і нечувано сміливих словах, як через прогалину, зроблену в пекельному мурі, вбіг якийсь елегантно, по найновішій моді убраний панок, який був схожий на графа або барона й одночасно на його лакея в одній особі. Весь він був нагальним бігом вичерпаний, покритий потом і порохом. Він зняв блискучий циліндр, уклонився дуже низько і з виразом примилування до Сатанихи промовив голосом, уриваним від втоми: «Ваша царська Величносте... прохаю, вибачте... трошки... спізнівся...».

Відсапнув, випростувався й почав говорити: «Нагороду за найбільший злочин одержу я...».

Все пекло глянуло з недовір'ям і глуфом на нього, а Дажбог зареготався здорово й запитав його: «Ти, нужденний черве? Що ти за смілець?».

Однак панок не збився з пантелику й говорив: «Слушайте! Я, боже, знаю твої діла й чув твою мову. Ти, бояре, вбив десять мільйонів людей. Правда. Одначе я

вбив сорок мільйонів людей! Ось як воно: у світовім пожарі воскрес великий народ із вікової неволі й почав собі ставити свій власний храм волі. І будував він сей храм зі своїх власних здорових дубів, підпер його своїми власними кремезними плечима і споював його своєю власною, могутньою, мужицькою душею. Та хоч я син сього народу, та проте я, заражений і прокажений чужою школою, ворожою душі мого народу, забув, не відчув і не зрозумів народної душі.

Хоча жорстокі сусіди давали мені раз у раз ударами в моє рабське лице докази, що се таке народ і його неволя, я замість боротися, мудрував над тим, чи ми народ, чи ні й чи наше життя кому потрібне, чи ні?

Я, провідник народу, хотів поставити храм волі не з рідного дерева і граніту, тільки з піску облудного пустомельства. Будував його не так, як залізний закон життя домагається, тільки так, як сього чужа й мертва схоластична буква хоче.

Я не присвятив храму волі святій Єдності народу, тільки посадив на його вівтарі неситого божка, якому на ім'я — Череву. Народне чуття, огонь одної, жагучої, святої, спільно народної душі, що тільки одна в силі побороти цілий світ ворогів і навіть саме пекло покорити — все те було мені чуже, марне, пусте. Я вчив, що світ, життя, народ і його воля — се тільки матерія, забувши при тому, що і стерво — теж матерія. Тому з народного змагання за волю я здер проміння святості та остервив його! І сам я став найвірнішим апостолом божка Черева: ще вчора революціонер, я сьогодні сиджу спокійно на чужині та й рахую гроші, які я украв із розваленої святини народної волі...».

«Хто ти такий?» — запитала цариця Сатаниха.

«Я збірна душа всіх злочинців, які виплодилися на те, щоб убити мій народ. Я вбив волю сорок мільйонів

людей браком народної достоїнності. Як політик убивав я свій народ своєю неграмотністю, як людина — своєю безхарактерністю. Мені була чужа народна честь, тому й не мав я честі як людина. Чужим, смертельним ворогам народу я показував збутвіле обличчя напудрованого гуманізму; для власних братів я мав тупу ненависть, тюрми, кулі, шибениці за те, що вони будували святиню народної волі не моїми бездушними лозунгами, а гарячим народним чуттям і плодючим народним ділом. Я присягнув смерть тим синам народу, бо я їх уважав моїми суперниками. Братів, що створили цінності народного духа, які й чужим народам принесли б честь, я з почуттям зависної скаженості опльовував, обезчещував та пхав їм у груди не один, а дванадцять ножів. У хвилині короткого гаразду моєї Батьківщини я не думав про чорне завтра. Через те тепер найкращий цвіт того народу, душа його душі, мозок його мізку духом і тілом марно живе на рідній землі й на чужині у гноєвищі моєї підлості. За неоціненні скарби мого народу я в хаті й на чужині гуляв, гуляв! Мою кишеневу великодушність пізнали всі світові повії. Мою рабську нікчемність записав у чорну книгу цілий світ. Я прогуляв, прошампанізував, провакханалізував усю волю мого народу. Бо хоч я на короткий час вирвався з тілесних кайдан, але в мені лишилося все найстрашніше: низьке рабство моєї душі. Так розвалив я храм народної волі. І з-поміж усіх народів світу тепер тільки мій народ лежить, мов смертельно ранений лев, на шляху. Своєю бездушністю й нікчемністю я обернув рідну землю, сей благословенний квітучий рай — у гниле багновище. Завдяки моїй рабській тупості й безхарактерності я довів до того, що великий, найздоровіший, найліпший і найбільш талановитий народ на світі не має нині навіть настільки волі та сво-

боди руху, скільки її мають наймізерніші черви, що свобідно в'ються і повзуть свобідно в поросі землі!

Але всі ті злочини — се ще ніщо. Найбільший злочинець, се та людина, що видерла з душі народу віру в себе, у власну силу й у власну боротьбу на шляху до сонця. А мені вдалося защепити в душу мого народу їдь сумніву та зневіри. Ся зневіра лягла зморою на мій народ і бичуватиме навіть його майбутні покоління. Отруту сумніву і зневіри будуть навіть діти мого народу висисати з молоком із матірніх грудей. Ось чому я найбільший злочинець! Ось чому я отримаю найвищу пекельну нагороду!».

При останніх словах сієї людини слабкий, блідий пекельний огонь нагло налився темно-багровою, кривавою луною та вдарив углиб, ушир і вгору такими стихійно могутніми хвилями, а одночасно залунав по всіх усюдах у пеклі Сатани такий розпучливий плач і ридання, розітнувся такий жахливий скрегіт зубів, що сам цар Сатана серед безтямних радощів зіскочив зі свого огненного престола, припав перед людиною чолом до землі та, цілуючи її в ноги і в руки, лебедів голосом вдячності й відданості: «Я твій раб... я твій раб на віки».

А цариця Сатаниха, схвильована, захоплена й очарована, простягла руки до людини й, біжучи до неї, кричала: «Ходи в мої обійми, найбільший злочинцю і спасителю пекла! Ось тобі найвища пекельна нагорода!».

І з тими словами поклала на уста злочинця огненний цілунок.

Коли найбільший злочинець сказав, як його на світі звать, Дажбог засміявся голосом, у якому тремтів здушений гнів заздрості, та висловив йому ось яке признання: «Ти один перемиг навіть мене, бо не я, бог, спас пекло від загибелі, тільки ти, людина! Честь і слава тобі за те в пеклі, український Хаме!».

«Ой під гаєм зелененьким»

Солоспів високодостоїнної Лисички-вдовички

Довго й важко боролася зі собою Лисичка-вдовичка, заки зважилася виступити зі своєю піснею на всезвіриному зборі. Адже вона не тільки не була славною оперною співачкою, але не співала досі навіть на провінціальному концерті такого глухого кута, яким є місцевина Лисовичі у пралісі. Що найвище вона пописувалася своїм уродженим музикальним хистом у тісному сімейному кружку, який час од часу збільшувався тільки завдяки попівським празникам. Та не слід забувати ще й того, що від смерті її чоловіка, що згинув з руки людини, Лисичка-вдовичка перестала на знак жалоби взагалі співати й дуже часто вмивала свою вдовість гіркими сльозами, бо дуже любила свого блаженної пам'яті доброго товариша життя. Отак її і так не першорядний голос тепер вийшов із вправи, а може, навіть захрип, заржавів? Як же ж бідній Лисичці-вдовичці співати перед обличчям самого царя Лева, його найдостойнішої дружини, перед збором усіх міністрів, найбільших художників-співаків і співачок та перед усією Звіриною Громадою? Невже се не буде те саме, що пориватися, як то кажуть, із мотикою на сонце? Та наперекір усім тим жахливо небезпечним труднощам виросла у грудях Лисички могутня сила, що пхала її з непоборною стихійністю на шлях сієї

крайньою одчайдушною честилюбністю. Як же називається ся могутня сила?

Кохання.

Мудрість, яку показав державний прокуратор доктор Лис Микита на звіриній судовій розправі, його незвичайна красномовність, його сила духа і свята незломність переконання — все те полонило серце й душу Лисички-вдовички до сього степеня, що вона закохалася в нього до самого дна своєї душі, дуже вразливої на духовість. Вона почувала, що сьогодні настала для неї найважливіша хвиля її вдовичого життя, яка мусить рішити се, чи їй бути чи не бути. Або вона своєю піснею покаже докторові Лисові Микиті всю свою душу, покладе йому під ноги все своє любов'ю жагуче серце і спонукає його чарами своєї пісні до любовної взаємності, або на випадок невдачі вона радо згине, щоб не вертати назад до сірої та щербатої долі вдовичого життя.

Коли Лисичка-вдовичка стала перед царем і побачила, як усі створіння позирали на неї серед загального мовчання з великою цікавістю, якась млісно-гаряча струя піднялася з її душі та підступила їй під горло. Вона почала з найбільшим переляком почувати, що ся струя неначе розпаленим оловом топить і палить її шию... «Що то буде?» — мелькнуло їй на хвилинку через голову. «Сором і смерть» — кепкував з неї якийсь несамовитий голос, який лиш вона сама чула. Сей таємний голос розтрощив останні проблески її надії та відваги. Замість почати співати, вона стала переступати з ноги на ногу, наче оп'яніла якоюсь важкою отрутою і вже хотіла крикнути «Води» та повалитися омліла на землю. Нараз поглянула в сей бік, де Лис Микита стояв, і здавалося їй, що вчитала з його очей слова:

«Сміло, любя, не бійся нічого!»

Се враження очей Лиса Микити спасло її від омління, й тепер вона почула у своїй душі лиш ось який зазив:

«Смерть або життя! Вибирай життя!»

Лисичка-вдовичка стрепенулася. Нагло вся її тривога розвіялась, і вона підняла з гордістю й самопевністю свою голову та почала співати вдовичу пісню «Ой під гаєм зелененьким». Перші слова пісні випливали з її душі з чималою непевністю, й тому її голос помітно тремтів. Коли ж вона прийшла до слів: «Брала вдова льон дрібненький», її огненне почуття любові взяло верх над усією боязливістю, над шорсткістю й невиробленням голосу. Всемогутня сила кохання усунула всі перепони й дала лисиччиному горлу мистецьку силу, що вповні відповідала тому жагучому полум'ю, яким горіла її душа. І цар Лев, і цариця, і майже вся звірина братія слухали з чимраз більшим захопленням її пісні та стали почувати, що на артистичному звіриному небі виринає в особі Лисички-вдовички нова співоча зоря, яка дорівняє, а може, переїде своїм талантом усі найславніші оперні співачки Звіриного Царства.

А Лис Микита, на котрого Лисичка-вдовичка найбільше дивилася при співанні пісні, почав чимраз більше хвилюватися й одушевлятися. За кожним разом, як Лисичка глянула на нього, він висловлював їй своїми очима найбільше признання, а його уста наче пересилали до неї слова: «Славно, Лисичко-вдовичко, славно!».

Хоча з Лиса Микити був великий знавець жіночого серця, але не треба йому було аж того знання, щоб здогадатися, що Лисичка-вдовичка закохалася в нього на смерть. Його здогад обернувся в певність, коли Лисичка співала слова пісні:

Ой коли б я мужа мала,
Я би його шанувала,

Курочками годувала,
В день і в нічку цілувала.

Здається, що Лисичка, співаючи ці слова, забула, що на неї дивиться і її слухає цілий звіриний світ. Вона бачила тільки Лиса Микиту й байдуже їй було те, що другі створіння думатимуть про неї. Очима, що зайшли серпанком мраки з пристрасного кохання, вона позирала вперто й безупинно на Лиса Микиту та обмотувала його серце чимраз більше ніжною пряжею свого голосу та всього свого до краю розкоханого «я». Її поведінка впала в очі майже всім звірям, а пані Борсучиха штовхнула свою сусідку, пані Бобринську носом і шепнула до неї насмішливо: «Гляньте на неї... Бачите? Як так можна забувати товариську пристойність? Або ся жінка несповна розуму, або з неї нівроку зілячко!».

Пані Бобринська, щаслива подруга, відповіла: «Так до мужчин очі щирити!.. Тай ще при всіх! Тьху!..».

Лис Микита слухав чародійного голосу Лисиччиної пісні та бачив, як усе єство Лисички неначе говорило до нього: «Бери мене... Я твоя... твоя на віки». Тоді його старе й холодне серце налилося якимось уже давно невідомим теплом і він, очарований піснею та самою Лисичкою, говорив сам до себе в душі: «О, любове! Найтаємніша, наймогутніша сило всього творіння! Ти сонцем опромінюєш понуру темряву буття! Ти жагучим огнем розтоплюєш лід холодної дійсності! Ти непоборною рукою рвеш кайдани злоби, самолюбства й жорстокості! Де ти цариш, там гомонить пісня щастя, там ллються промінні сльози захопленої радості й одушевлення! Стужені, зболілі, розбиті душі, що блукають самітно по сумних розпуттях життя, знаходять у тобі цілюще джерело найсвятішої єдності й сонячного змагання! Вічно живи, любове, ти глибока нерозгадана

загадко буття! Роди на руїнах старого новий світ, а з нового світу рай сотвори».

Коли Лисичка-вдовичка скінчила свою пісню, діждалася з усіх усюдів великого і щирого признання, а доктор Лис Микита так був схвильований, як ні один раз у часі великої судової розправи. Приступив до Лисички-вдовички, а серце так йому тьохкало, що він, славний промовець, якому ніколи в найтруднішій становищі не забракло красномовних слів, не знав спершу, як до неї обізватися. Мусів силоміць придушити в собі всі почування непевності та збентеження і вкінці промовив до Лисички-вдовички словами: «Прийміть од мене найщиріші побажання з приводу Вашого сьгоднішнього успіху. Ви показали рідке чудо тим, що Ви перелили у свою пісню всю свою гарну і глибоку душу».

Щастя, що Лисичка-вдовичка була покрита ніжною шерстю, а то можна би було побачити, як вона зі зворушення і скромності почервоніла, як рак. Глянула на Лиса Микиту коротким і глибоким поглядом, опісля спустила очі й заговорила до нього: «Пане докторе, Ви жартуєте з мене...».

«Ні, їй-богу, я щиру правду говорю...»

«Що значить, пане докторе, вся моя бідна вдовина душа супроти вашого духа?»

«Ви дуже скромні, пані Лисичко, а разом із тим ви мене перецінюєте...»

«О, ні, пане докторе, так узяти в параграфи найвищої мудрості всю глибину життя тільки Ви вмієте... Я слухала б до кінця життя Вашого слова...»

«А я, пані Лисичко, Вашої пісні.»

Наступила коротка мовчанка, котру Лис Микита перебив словами: «Найперший і найтяжчий параграф життя — се жінка».

«Чому найтяжчий, пане докторе?»

«Бо не завсіди серце серцю до пари.»

«Се лиш там, пане докторе, де нема справжньої любові. Де глибока взаємна любов, там вона вирівнює всі прогалини межі двома душами. Ба що більше! Любов творить із двох душ одну душу.»

«Ви говорите, як сама мудрість. Пані Лисичко, утвори́м із наших душ одну душу.»

Лисичка-вдовичка не сподівалася такого наглого звороту. Хвилину стояла, наче нагальна хвиля розкішного оп'яніння облила її свідомість. Опісля кинулася до Лиса Микити й почала класти на його мудрі уста поцілунок за цілунком. А Лис Микита звернувся до звірів і заявив: «Найясніший царю! Найвищий Трибунале! Славна Звірина Громадо! Оцим маю честь заявити, що високодостойна пані Лисичка, бувша вдовичка, єсть моєю жінкою».

Звірі були вдоволені подружжям Лиса Микити з Лисичкою-вдовичкою. Тільки деякі звірині жінки дивилися з заздощами на Лисичку, котрій судилося щастя здобути собі такого визначного чоловіка. Лиш один звір, зизоокий естет Тхір, який любувався цитатами з людських книг, показав своє невдоволення питанням: «А де метрика вінчання?».

Лис Микита глянув на нього з легковаженням і відповів: «Лиші́м подружні метрики, розписки тощо людям. Звірина грамота вінчання — се кохання, яке наша душа записує у велику книгу, що їй ім'я — природа».

«Голий танок життя» чубатої Курочки

Тепер показалася на сцені чубата Курочка, її поява збудила різnorodні й дуже мішані почування тому, що вся вона була гола, так, що її гарний, чубатий чіпець на голові відбивав тим дивніше від її загальної наготи. Вона була схожа на гарну жінчину, яка скинула з себе все убрання, а тільки на голові лишила великий і розкішний капелюх. Її ніжно-біле тіло, поцятковане безчисленними точками на тих місцях, із котрих іще зли пера, надавали йому рожевої барви так, що можна було сказати про зовнішню подобу Курочки: вона виглядала, неначе кров з молоком.

Про причину своєї наготи розказала Курочка ось що.

У її господині був гучний празник. Веселі гості викотили на подвір'я бочівку й лишили її там. Курочка і її товариші побачили, що з бочівки випливає якась теч, схожа на воду. А що їх усіх мучила спрага, то вони скуштували тієї води й не хотіли далі пити, бо вона запекла огнем у їхніх горлах. Разом із тим вона з товаришками почула, що їм усім голова, ноги, а навіть яечка у їх нутрі починають ходором ходити. По короткій хвилині їх вибило з пам'яті й вони полягали на землю, як мертві. Коли Курочка прокинулася, побачила, що вона і всі її товаришки лежали на купі в коморі, всі голі, а до неї підходила кухарка з гострим ножем.

Курочка вирвалася з крайньою напругою життєвої сили з рук жінки, яка хотіла її зарізати, й пурхнула крізь одчинене вікно та втікала, як божевільна, сама не знаючи куди. Ласкава доля занесла її перед обличчя найяснішого царя Лева, і вона вважає своїм обов'язком звеличати могутню силу життя таким чином, що виконає перед обличчям усього звіриного світу та перед сонцем у пралісі танок життя.

Коли Курочка розказала звірям про свою долю і про свої наміри для звеличання життя, звірині жінки здебільшого зрозуміли її. Але було між ними багато таких жіночих вдач, яким найочевидніші основи думання й найтяжчого болю не змогли промовити до серця. Були се передовсім ситі і щасливі подруги, які жили по закону звичаєвої моралі, мали багато діточок, яких виховували дуже правильно, як Бог приказав, і мали моральний світогляд створінь, які кермуються засадою «ситий голодного не чує».

Тільки майже всі чоловіки дуже зацікавилися танком Курочки, а деякі з них, особливо близькі земляки, когути, почали протискатися крізь густий натовп звірів, щоби стати якнайближче коло неї. Але не так то й легко було зблизитися до Курочки, головню тому, що їхні жінки здержували їх силоміць. Одна стара квочка, що знесла вже кілька тисяч яєць і мала шістсот курчат, попала в розпучливі заздрощі, коли помітила, що її чоловік занадто цікавиться молодою голою Курочкою. Вона дзьобнула його з досади в його червоний гребінь і кудкудакнула до нього розореним голосом: «Так викручувати шию й завертати свої жадібні очі за тією голою твариною!... Стидайся, ти старий розпуснику!».

А старий Когут оправдувався перед своєю многоплідною жінкою ось як: «Але ж моя старенька! Не будь же така смішна! Чей же не заборониш мені глянути на

цікавий танок, на який дивиться свobodно сам цар Лев і всі звірі».

Але стара Курка була невблагана й заспівала до свого чоловіка: «Як од мене рушишся одним кроком, то я тобі перед усією Звіриною Громадою очі видзьобаю».

Старий Когут поглянув на свою стареньку Курку з-під лоба й мусів покоритися всевладній волі своєї дружини. Посоловів і з глухою мовчанкою стояв та потупив очі в землю. Одначе влада його жінки була заслаба, щоб заборонити його душі бути там, де стояла Курочка.

Силою закону природи обступили сцену, на якій Курочка мала вивести свій танок життя, передовсім самі когути найсильнішої, зразкової породи. Найближче до Курочки став великий Когут із пестрим, посоловілим пір'ям і позирав на Курочку дуже злобними очима.

Причина його злоби була ось яка: він іще ніколи не бачив на відкритому зборі голої жінчини; далі, він був уже літами підтоптаний; третє, з нього був катехит у дівочо-курячим ліцеї, значить, уже достойність його звання вимагала від нього такої гостро моральної урядової міни.

Коло Когута-катехита став ще більший Когут, який мав дуже високі й сильні ноги, що були густо й буйно упірені та подобали на козацькі шаравари. Його грєбінь і вся його могутня оздоба, його бистрий і гордий зір нагадували середньовічного лицаря.

Побіч сього Когута-лицаря примостився менший Когут, якого найцікавішою ознакою було те, що він позирав раз у раз на Курочку сльозаво чутливими очима і, здається, не бачив поза нею нікого більше на світі.

Коло нього став Когут середньої величини, з дуже допитливими розумними очима, які шукали в Курочці та в її танку лиш естетичної насолоди.

З-поза нього позирав когутячий поет, ватажок майбутністичного напрямку.

Когут із подобою козака глянув на свого сусіда, котрий позирав дуже понуро на Курочку, та запитав його: «Коли ви, отче катехите, дивитесь на Курочку, як темна ніч, так чого ж ви прийшли сюди?»

Когут-катехит відпіяв йому ось якими словами: «Я прийшов сюди на те, щоб, дивлячись на сю безстыдну женщину, морально обурюватися!».

Курочка розпустила крила й на знак покори й підданності простелилася на землі перед обличчям царя і прижмурила очі, бо не важилася дивитися йому в лице. Можливо, що вона стидалася перед ним своєї наготи. На жаль, історія про се мовчить, чи соромливість Курочки відповідала тоді дійсності. Одначе для кожного доброго знавця жіночої душі не може бути сумніву, що Курочка заплющила очі наслідком дуже прикрого почуття наготи, яка нарушила основно закони її старанного дівочого виховання. Ще більше згоджується з жіночими почуваннями здогад, що Курочка стидалася не так дуже своєї наготи, як радше жахливого почуття, що вона тепер, може, борони Боже, не така гарна, як давніше. Адже ж вона не була роздягнута, тільки обскубана... А коли зизоокій звір естет Тхір пустив на Курочку дих своїх критичних пахощів, вона, здавалося, так і завмерла, лежачи перед обличчям звірів. І тільки ледве по якомусь часі заспівала все ще з заплющеними очима ось яку пісню суму й болю:

Кудкудак!

Ко-ко-ко!

Болить так

Серденько!

Ох, моя

Нещасна доле:

Осип Турянський

Мое грішне

Тіло голе...

Сміх естета Тхора, шепотіння й поговори моральних жінок перервав нараз Когут, який позирав на Курочку безупинно залюбленими очима. Він заспівав ось якої:

Кукуріку, кукуріку!

Курочко, не бійся крику!

Курочко моя,

Кучерявая!

За хвилиночку кохання,

Обнімання, цілування

Дам тобі життя.

Хай мое чуття

Сонцем засія!

Курочка розплющила очі та глянула на залюбленого Когута з виразом великої вдячності. Опісля сміливо устала, захопилася голими крилами, як руками, за боки й почала ногами виводити рухи, що були схожі ніби на грабання, ніби на танець, який люди зовуть «присіди». При тому співала ось яку пісню:

Погуляю, як умію

Найяснійшу мрію мрію:

Хай життя живе!

Хай у кожному гніздечку,

У найменшому яечку

Струєю пливе!

Тепер Курочка взялася кінцями обох крил за голову й почала танцювати на подобу індійських баядер: ходила довкола сцени лиш на однім пазурі кожної ноги, причім горішня частина її тіла трималася просто й нерухомо. Зате долішня робила судорожні викрутаси й вихиляси, якими вона схвилювала навіть найспокійніших і найбільш холоднокровних мужчин. Коли ж вона ще до того розвинула до найвищого степеня жіночу

штуку залицяння своїми принадливими очима та своїм дзьобом, який умів висловлювати різні відтінки жіночого усміху, тоді мужчини аж відкрили роти й дзьоби з великого дива, захоплення і з розкішної насолоди.

Немов іскра на бочку пороху, так подіяла на видців пісня Курочки, яку вона тепер заспівала:

Тішся мною молодою,
Матінко небіжко:
Мужу! Я в огонь з тобою,
А з коханцем в ліжко!

Тепер навіть Когут у пишних козацьких шараварах не витримав і кукурікнув до Курочки серед реготу ось як: «А то шельма баба! Хай її шуліка пірве!».

Безперестанним хитанням бедер наперед, то назад, то направо, то наліво, то знов скорим крутінням долішньої частини тіла на правий або на лівий бік при одночасній непорушній поставі грудей, плечей, шиї та голови почала Курочка просто запоморочувати голови мужчин. Не тільки чоловіки, що не сковані золотими кайданами подружжя, але навіть чоловіки-підніжники жінок почали гурмою вириватися з обіймів своїх заздрісних дружин і протискалися поміж звірів, аби стати ближче до голої танечниці Курочки. Між покинутими жінками вибух великий гамір, крик і плач. Навіть Когут, якому жінка грозила недавно видзьобати очі й під час усього танцю безперервно кудкудакала на нього — «Не витягай так шиї! Не видивляй так своїх сліпаків за сією повією!» — не витримав довше. Злопотів крилами й миттю прилетів понад звірів до Курочки та став коло неї. Його стара квочка не змогла летіти за ним у погоню, бо з причини грубої тілистості була затяжка. Біла себе тільки крилами з безсильних заздросців і захриплим голосом кудкудакала ось яку пісню помсти:

Осип Турянський

Ох, чекай, чекай, Когуте!
Вже тобі живим не бути!
Дам тобі я круть і верть!
Біль мій перелився вщерть.
Смерть тобі! На місці смерть!

Танець Курочки робив на звірів найрізноморідніше враження, відповідно до степеня їх виховання та їх чуттєвого життя. Деяким звірям здавалося, що долішня частина тіла Курочки хоче своїми судорожними рухами відірватися від горішньої. Когут, якому грозила смерть од жінки, забув про всю свою небезпеку й очарований танцем Курочки кукурікав до неї весело:

Курочко моя, ти — чубатая!
Не тряси так передком,
Передком та ще й задком,
Бо скажу тобі оце:
З тебе випаде яйце.

Коли Когут-катехит міркував, що Курочка залицяється своїми очима, рухами й піснями занадто сміливо до всіх, без найменшого почуття жіночої соромливості, та виставляє на велику небезпеку всезвірину мораль, не міг уже довше запанувати над своїми почуваннями й запіяв до неї ось якої:

От, нахабна раз повія!
Тут загине всяка мрія.
Як розпусно все трясеться!
Як безсоромно сміється!
(А на мене то й не гляне...)
О, насіння ти погане!

Когутові-майбутністові вирвав танок голої Курочки ось яку пісню з горла:

Розкукурічивсь
шлунок мій
Гу, перломутрою
кохання.

Розелектричивсь
в мізку лій
(Од мертвопитлювання).
Безризна Курочко
моя!
Топчу під ноги
Кобзаря.
Оце поезія
моя:
Ніч порскнула
світанком,
Опоросилась
ранком.
Автомобіль
селом
Співа
псалом.
Бичок у хмарах
замотався.
(А зуб часу
зареготався).

Курочка хвилювала найбільше Когута, що позирав на неї закоханими очима. Сей Когут не бачив ще ніколи такого гуляння. А що з нього був великий мрійник, то рухи Курочки видавалися йому хвилями не згідними з його високим поглядами, смішними й неприродними, а навіть і відразливими. Він обернувся до свого сусіда, Когута в козацьких шароварах, і запитав його голосом, із якого пробивалася журба, непевність і боязнь:

Що за диво, пане-брате?
В мене думка мутиться.
Чи не міг би ти сказати,
Чом вона так крутиться?

Когут у козацьких шароварах йому відпіяв:

Круть і верть і верть і круть!

Ось у чім життя вся суть:

Як у всім ідеш на спід,

Лишиш незабутній слід.

Одначе закоханий Когут не вдовольнився, здається, сією відповіддю. Він підняв високо голову, перехилив її задумливо на бік, прижмурих одне око, а другим почав дивитися на сине небо, неначе сподівався відтіля з'ясування своєї журливої думки. А тим часом, коли він так очікував відповіді з неба, Курочка глянула дуже солодко-приманливими очима на гордого Когута-козака. Його пишні шаровари відразу захопили її серце, й вона заспівала до нього ось яку пісню:

Кудкудак, кудкудак!

Воно так, чи не так?

Ой чари, чари, чари

Ті козацькі шаравари!

Тож той мене розкохав,

Що штани червоні вбрав!

Когут у шароварах запіяв тріумфально на знак побіди над жіночою душею. А закоханий Когут-мрійник нагло прокинувся зі своєї небесної задуми і глянув витріщеними очима на Курочку, на шаравари свого сусіда й на свої ноги. Побачив, що його тонкі, посідані, порепані негарні ноги не могли міряться з ногами його сусіда.

«Та невже ж, — міркував він, — уся тайна жіночої любові криється справді в гарних штанах мужчини? Невже моя гарна, глибока поетична душа се ніщо? Хіба вся глибінь моїх почувань, які просто розривають мені душу, се все для неї порох, дим, омана?»

Розчарований, розбитий, розторощений таким жахливим пізнанням жіночого серця, нещасно закоханий Когут запіяв із найглибшої глибини зболілої душі ось як:

Як жінку тільки гарними штанами
Вмить розкохати можна до безтями
Прощай, жіноче кодрло навісне!
Не здурить жадна жінка більш мене!
О жінко-курко! Вже тепер не диво,
Чом так задком трясеш ти живо:
Сей танок, се живий на все зразок,
Де опинилася душа в жінок:
Вона упала з висоти грудей
Геть на долину у черевний клей
І доти там вертиться, крутиться,
Аж там утопиться, замучиться.
Вже ясне все мені: жіноче серце —
Се лиш бездушне, дряхле, кволе перце,
Що замість линути у духа хмари
Паде розкішно все на шаравари.
Тому з душі моєї наче тінь
Хай щезне жінка раз на все. Амінь.

Коли Курочка скінчила «Голий танок життя», багато мекенатів танечного мистецтва з когутячої та з іншої породи виявили їй свій намір післати її на свій кошт зовсім безкорисно або за ціну тільки одного погляду її гарних очей до Академії Танцю для повного завершення її танечної штуки. Тільки закоханий Когут-мрійник не сказав їй нічого, а лише глянув на неї презирливо й опісля звернув свої очі на небо. Так само Когут у козацьких шароварах не обізвався ні словом до неї. Кинув тільки пронизливим оком на неї та дав їй головою знак, аби вона пішла звідти разом із ним. Курочка зрозуміла його мовчазну мову й непомітно вийшла з ним зі збору звірів, та обоє пішли у праліс, де під широким листям папороті чекала на них затишна окрема кімната. А що ні сонце, ні жодне створіння не могло їх бачити в гущавині пралісу, то питання, чого вони обоє туди пішли та що могли там робити, треба, на жаль, оперти лиш на непевному здогаді.

«Пісня смерті» хору круків

Після «Голого танку життя» виступив хор круків, який мав співати «Пісню смерті». Ще заздалегідь перед починком цієї пісні почали високо над головами звіриного збору кружляти чорноризці-круки, що зліталися з усіх відомих і невідомих усюдів. Кождий крук уважав себе співаком із Божої ласки і членом хору. Здається, що гайвороння всього світу порозумілося межі собою якимись таємними знаками на те, щоб використати сьогоднішню нагоду та дати перед обличчям усього Звіриного Царства могутній та однодушний вислів своїм почуванням. Безчисленна юрба круків ширяла під небом, а на далекому крайнебі являлися щораз то свіжі віщуни смерті й не було їм видно ні кінця, ні краю. Спершу круки напливали воздухом малими окремими громадками і творили неначе невеликі хмарки, від яких падали на праліс і на звірів тіні, що скоро і зловіщо мигали через зелень землі та понад голови створінь. А зараз же слідом за тими тінями бігло пасмо срібносяйного сонячного світла, яке, здавалося, хотіло сі тіні прогнати або втопити у своєму блиску. Одначе світло сонця було безсильне супроти щораз більшої тіні, що падала на землю від усе ростучого стада гайвороння. Всі створіння замовкли і позирали неспокійно на темну живу хмару, з котрої доходив на

землю глухий зловіщий шум із незлічимих чорних крил. Була така тьма-тьменна круків, що майже всюди вгорі зсезли сліди ясної блакиті. Немов безмірна похоронна опона повисла в повітрі й відмежила землю від неба. Навіть саме сонце, що спершу де-не-де пронизувало яскраво-блискучими жмутами проміння густу лаву гайвороння, перестало в почутті своєї безсильності боротися далі та сховалося.

Сумерк ночі простелився на верховіття пралісу та кинув холодні тіні на землю.

Якась важка порожнеча розцарилася над пралісом і над звірями та почала усмоктувати в себе ніжний легіт життя, вдоволення й радості. Через голови створінь повз таємними, розвійними, темно розливними туманами гнітючий сум.

І стало створінням жаль недавніх ясних хвилин сонячного дня, й майже в кожному серці обізвалася туга за світлом. Але ніхто не наважився висловити свої почування, бо на всіх ліг якийсь понурий, могутній і невидимий чорний кіготь.

Найглибше хвилювалася душа царя Лева. Се було видно по його очах, які прискакали дивним огнем у сторону круків, і по його устах, затиснутих якоюсь одною думкою, що безупинно стукала до його свідомості. Здавалося, що цар Лев ось-ось нагло перерве могильне мовчання природи і всіх створінь якимось могутнім словом, котре буде або великим визволенням, або тяжким прокляттям.

Збентежені, залякані, стривожені звірі стали здебільшого дивитися на царя, неначе сподівалися від нього полегшення у важкій скруті своїх душ.

Але цар Лев сидів, немов кам'яна статуя, й тільки його очі зраджували неспокій і кидали раз у раз таємними блискавицями.

Нараз один звір роздер глибоку тишу голосом, повним жаху: «Гляньте! Гляньте! На верховіттях пралісу їде смерть!»

Однак мало хто зі звірів почув останні слова стривоженого звіра, бо якраз тоді хмара круків перервала тишу на небі й на землі голосом, із якого промовляли страхіття, муки створінь і смерть цілих тисячоліть. І неначе гострий хижий дзьоб клювала свідомість створінь ось яка «Пісня смерті» незлічимого хору гайвороння:

Ми чорні круки, діти ночі.
Ненависні нам людські очі,
Що мірять синій сонця шлях.
Ми родим бурю, страх і жах.
Наш поконвічний заповіт
Пророчить людям смерті світ.
Хай біль давить їх, як гора!
Хай чорна душить їх мара!
Кра-кра! Кра-кра! Кра-кра!

Ножами, кулями, мечами
Мордується усе без тями
Рід людський всюди по полях,
Містах і селах і морях.
Ми на людей сідаємо,
Їм очі випиваємо.
Хай біль давить їх як гора!
Хай чорна душить їх мара!
Кра-кра! Кра-кра! Кра-кра!

Лежать, як гори, людські трупи.
Ми чорні круки, всі до купи,
Не вспіли сісти ще на всіх,
А знов шаліє людський гріх,

Знов суне божевільний вир:
Нам буде пир, нам буде жир!
Хай біль давить їх, як гора!
Хай чорна душить їх мара!
Кра-кра! Кра-кра! Кра-кра!

Круки були б іще далі співали свою жахливу пісню смерті. Але цар Лев, по яким було видно, що він у часі слухання цієї пісні ледве стримувався від наглого вибуху, не витерпів уже довше. Глянув угору дуже роз'ярений і голосом, од якого затремтіли всі створіння, крикнув до круків: «Геть відсіля, пекельне кодрло! Не заступайте мені сонця!».

Круки злякалися царського гніву і стали непевно і в неладі крутитися під небом. Тоді цареві Левові прийшов з поміччю його союзний цар Орел, який був лютий на круків за те, що вони перешкодили йому дивитися свobodно зі своїх піднебесних вершин на землю. Він дав наказ своїм підвладним соколам, супам і шулікам очистити надземні простори від нахабного гайвороння, й незабаром усі круки щезли майже без сліду.

Як усі створіння зраділи, коли знов побачили сонце! Воно якраз тепер сперлося своїм долішнім краєм на кучеряві вершки дерев і дуже раділо, що створіння землі дивляться з такою любов'ю та вдячністю на нього. Любило їх дуже та бажало їм бодай ще трошки довше посвітити. Щоб не зайти скоро за дерева, воно стало дуже велике й кинуло на праліс, на звірів і на зелений майдан так багато пестливо-м'якого жовтого світла, що була справжня розкіш чути й бачити те світло на собі та на постатях створінь.

Та й не мало сонце охоти зайти скоро, може, ще й тому, що було цікаве довідатись, як закінчатся звірині вечорниці у пралісі.

Після сумерку, суму й жаху, який кинула на природу й на створіння хмара круків, здавалося звірям, що бла-

гословенне сонце напрочуд гарно відродило природу і їх самих, так розкішно, любо й легко стало їм на серці й така краса, радість і щастя наповнили їм душу.

Здається, що ще ніколи небо не сміялося так приязно до створінь. Над самими головами звірів глибока блакить неба покрилася блідо-рожевим сяйвом, а на заході далеко довкруги сонця ціле небо палало в дивнім самоцвітнім огні.

Крізь верхів'я дерев сонячне проміння намагалось продертися в середину гущавини, немов би хотіло розкрити глибоку тайну пралісу. Тонесенькими й довгими золотими голками воно пронизувало густі сплети гілля й листя, чародійно огненними стовпами спиралося на поморщену кору грубих пнів і блискучими жовтими хвилями заливало то тут, то там непроходимі вічні нетрі. Сірі тіла тисячлітніх дерев і свіжа зелень рослин, як молоко білі квіти, мовчазна глибінь сумерків у пралісі, а на всьому тому могутня таємна струя сонячного світла — все те дало якусь одну величну світляну мережанку, якої уява і в райському сні уткати не в силі.

Якась незбагнута, безконечно глибока сонно-мрійна задума спливала на душу від сих сонцем купаних нетрів пралісу.

В сій величній святій домівці знімалася мрійно-розвійним видінням тонесенька, ніжна, ледве помітна світляна пряжа, неначе чародійне сонно-срібне павутиння, мережане зі сонця, з вечірнього леготу і з цілющих пахощів незлічимих листків і квітів. І здавалося, що там — у затишній тіні одвічних дерев, між таємно дрімучими гіллями, на ніжних пелюстках квітів, над пучками запашного моху, пещеного перлинами роси, на промінно розмріянім павутинні сонячного світла, на задуманім лоні сонно мовчазних сумерків здійснюється сам великий Дух усього творіння, щоб там розга-

дати вічну загадку всебуття, яка і йому самому може темна.

Почувалося, що душа освободилася з кайдан тілесної тюрми, покинула десь далеко за собою світ болю, при-ниження і сліз і стала тут на лоні пралісу квіткою, яку цілує промінь сонця і вмиває сльозою радості живо-творна роса. І сині смуги неба, що просвітлювало крізь кучеряве верховіття, кожне дерево, кожний листок і кожна квітка, і все чародійне таємне мереживо незбаг-нутих світлотіней у пралісі — все так і говорило до жи-вого створіння: «Прийди сюди, душе земної істоти! Тільки тут ти зіллешся з душею всебуття і в силі будеш думати думу вічності».

Соловейкова пісня

Сонце випогодило також обличчя царя Лева, що сидів безперестанно, особливо в часі співу круків, дуже нахмарений, неначе якась загадкова важка журба підмулювала його свідомість. Але його ясний настрій тривав лиш коротку хвилину. Незабаром лягла на його лице знов тінь глибокої задуми й невиясного недоволення і гніву, так що звірі не мали відваги дивитися свобідно на нього.

Найуважніше позирав на царя Соловей, котрий мав тепер співати свою пісню. Він один намагався найбільше розгадати загадку понурої царської поведінки. Нагло видалося йому, що він одчув і зрозумів тайну царського неспокою та суму. Заки Соловей виступив перед обличчя Звіриного Царства, полетів до царя Лева й шепнув йому до вуха: «Царю! Я знаю, чому твоя душа так безупинно б'ється важкими думками. Ти тужиш за кимось ... Ти хочеш його побачити, але його тут немає... Царю! Я своєю піснею прикличу його до тебе...».

Цар стрепенувся. Поглянув з великим зачудуванням на маленьку, непоказну, сіру постать Солов'я й не обізвався до нього ні одним словом. Але його очі, здається, так і говорили до Солов'я: «Так? Побачимо...».

Соловей сів недалеко царя на червоній калині, що росла близько темно-зеленої могутньої стіни дерев

пралісу. Знав, що він перший раз у своєму житті взяв на себе незвичайно велике й важке завдання. З поміж листків калини обкинув оком іще раз царя і всі створіння й почав співати. Його пісня падала на душі створінь самоцвітною росою благословенного ранку життя, промінно-мрійним серпанком із таємного позасвіту, осяяним бажанням пригорнути до себе небо й землю.

І плакала Соловейкова пісня невтишимою тугою за кимось далеким, і кипіла огненно пристрасною волею привести його перед обличчя створінь.

Неначе словами промовляла:

Сонце на гори сідає,
В сонній глуші ліс дрімає,
Сходить вечірня зоря.
З-поміж листочків калини
Гаєм-розмаєм долини
В далінь блакитно хай лине
Пісня моя!

Цить!
Що десь таємно дзвенить?
Духів землі гомоніння?
Туга одвічнтя творіння?
Мрійно розвійне видіння
В серці тремтить.

Пісне моя!
Проміне сонця із раю,
Висланко Божа з безкраю
В бурю буття!
Вдень і вночі, й раннім ранком
Ясним вітай нам серпанком
В темінь життя.

Благословенне мовчання
Лісу, лугів і небес!

Осип Турянський

Чую я скрізь очікування
Казки таємних чудес.

Як же ж пилинці дрібненькій
Змірити безмір буття?
Де ж мені, пташці маленькій,
Вичерпать море чуття?

Мамо-природо моя!
Дай мені полум'я слова!
Пісні моєї вся мова
Хай буде мова твоя!
Хай же душею моєю
Тайною глибінню всею
Дума твоя засія!

В гущавині малий струмок
Прозору тінь на дні полоще,
У присмерку з-поміж гілок
Там нишком щось усе шепоче.
І слухає його весь бір
І духи гір.

І кида ліс каміння скель,
І з буйністю все молодію
Він мовчазно серед осель
Могутньою пливе рікою.
Аж силу він дасть морю й там —
Загине сам.

Усе живе кудись пливе.
Від поколінь до покоління.
Таємний клич нас всіх зове
До матері всього творіння.

І всі ми йдем, падем, стаем —
Чи шлях найдем?

І бачу я орлиний лет,
Блиск радості, перлини суму.
І чую я, як очерет
Над водами колише думу,
І кличе скрізь нас
Дух один
Ген — до вершин.

На шляху тім рокоче грім,
І хиляться під вітром лози.
І б'є всіх нас враз хмаровім,
І котяться пекучі сльози.
І по лісах і серед піль —
Скрізь плаче біль.

Аж глянь: весь вир десь прошумить,
І на землі аж до безкраю
Заблісне знов небес блакить
І радощі весняні маю,
І сонце сяєвом своїм
Засяє всім.

Цвінуть квітки розмріяні,
Цілує їх весна росою,
І сплять верхи, леліяні
Імлою синьо-світляною.
Від пралісу кладеться тінь
У далечінь.

Вгортає світ, мов чар, глуша,
На тихий сон вже вечеріє —
Чому ж лише моя душа
Все тужить так, співа і мріє?

Осип Турянський

І чує шум таємних крил
Надземних сил?

О, сонце і блакиті зір,
Чудовий мій ти ясний світе!
О, сумерку долин і гір
І всі живі природи діти.
Мій спів для вас на вічний час:
Люблю я вас!

Хай голос мій небесних мрій
Вам душу все і все цілує,
Хай вам, брати, як чародій,
До Духа шлях усе простує!
Хай вас до всіх життя обнов
Веде любов!

Для себе всім загинути
І в Духові всього творіння
Любов'ю всім поринути —
Се наша ціль і призначіння.
Життя — любов, мета життя —
Се Дух буття.

Браття кохані! Думи весняні
Сковує льодом туга мені.
Марно шукаю, марно блукаю
З краю до краю у далині.

В нашому зборі, ах, душі хорі —
Глумиться з всіх нас злоба і тьма —
Де незабутня, де ся могутня
Дивна істота? Чом тут нема?

Хай чари пісні вб'ють сили злісні
І до безодні шлях рознесуть!

Хай через бори, гори і море
Дивну істоту тут приведуть!

Думка болюча, туга жагуча
Рветься зі серця, як в'язень з пут —
О, Духу земний, ясний і темний!
Кличу до тебе: стань тут на суд!

Як у безодні гади холодні
Повзають шляхом твого чуття,
В дикому вирі, в світу безмірі
Ти йдеш, як демон всього буття.

Думи весняні, мрії світляні,
Тугу за раєм ти сотворив.
В небо безкрає геній твій сяє,
Тайна істото, ти — диво див!

У твоїй груді боряться блуди,
Пекло і небо, діл твоїх зміст.
Небо руйнуєш, пекло будуєш,
З пекла до неба знов мостиш міст.

Всі діти земні, всі сили темні —
Перед тобою світ весь тремтить.
Ти без утоми здер з неба громи,
Думкою міриш ясну блакить.

Навіть не дасться змірити щастя,
Як тобі в серці сонце сія.
І незабутнім Богом могутнім
Стане в сю хвилю сила твоя.

Як непоборна пристрасть потворна
Вб'є тобі в серці ясну любов,
Ти сатаною все бродиш тьмою,
Морем огненним ллєш братню кров.

Осип Турянський

О, наблизися, тут появся,
Геть отрясися з боязні пут.
Кличе болюча туга жагуча
Мами-природи: «Стань, сину, тут!»

Хай на створіння йде просвітління,
Всі хай побачим сонячний шлях!
І од страждання і всепрощання
Йдім до кохання в нових серцях.

І він явився.

Непомітно, коли всі створіння переживали у своїх душах чародійний гомін почувань, які зродила й воскресила пісня, поволі, без гомону, наче тихесенько плив повітрям, як сонно-мрійне видіння, станув перед обличчям царя.

Стояв перед ним супокійно, непорушно, як зачарований.

Подивився кругом себе на безліч створінь, опісля його зір поклався на очі царя Лева. З очей сієї нової істоти сяяло ясними променями Найглибше Страждання, Найвища Мудрість і Надземна Любов.

З обличчя царя Лева було видно, що він зацікавився, а може, навіть утішився появою нової істоти перед ним і Найвищим Судом дітей природи. Однак він миттю здушив у собі свідомо сі мимовільні почування і впер свої очі в очі нового створіння з виразом царської поваги й суворості, а навіть із проблисками ледве помітної ворожості! Цар Лев був певний, що він своєю володарською величчю, а перше всього непоборною силою та прошиваючим огнем своїх очей приневолить нову істоту покоритися йому і всім йому підвладним створінням та припасти чолом до землі перед його престолом. Із тієї причини цар Лев підняв гордо й

самопевно свою величну голову й почав пронизувати, прошибати і прямо палити очі нового єства жагучим огнем своєї царської волі.

Настала хвиля незвичайного, ще ніколи не бувалого напруження межі створіннями. З великим переляком блукали очі звірів поміж очима царя Лева й очима нового єства, й на дні своєї свідомості глухо почували, що в боротьбі сих очей рішиться може доля двох світів: природи та царства сього нового єства, яке їм, звірям, таке чуже, далеке, ними погорджене та їм ненависне.

Без тіні боязні, з повним супокоем дивилися очі нового єства у два жевріючі вугілля царських очей. Здавалося, що тіла сих обох створінь застигли, скам'яніли в німім ожиданні, а всі їхні почування, їх життя й думки зосередилися в їх очах на те, щоб у твердому, безпощадному, неублаганному двобою або вийти повним переможцем, або згинути.

Вся природа слідкувала з напругою всіх сил чуття і свідомості, з запертим оддыхом за боротьбою двох сил. Навіть кришталево-прозоре повітря легесенько захвилювалося. Під його ніжним цілунком почали листочки на деревах тихесенько шепотіти межі собою, а білі головки квітів і билинки зелених трав хиталися з боку на бік, неначе серед великого дивування позирали то на очі царя Лева, то знов на очі нового єства.

Почуття непевності, боязні, тривоги, жаху починало вже тягнутися, здається, в нескінченність.

Нараз нестерпуче, крайньо гнітуче очікування стало розвіватися. Очі царя Лева, з котрих промовляла могутня сила, що їй на ім'я закон природи, почали несподівано заходити опоною непевності і слабості перед новим єством, з очей котрого сяяла спокійна, могутня й велична одна сила, яку створили: Найглибше Страждання, Найвища Мудрість і Надземна Любов.

Стогін і крик тривоги продерся нараз із грудей створінь. Бо ото їх могутній володар, цар Лев, затремтів цілим своїм тілом. Опісля нагло заплющив очі та похилив свою буйну голову глибоко в долину перед новим єством і неначе застиг на своєму царському престолі.

А дивне нове єство дивилося все ще так само спокійно й непорушно, й велика ясність і сила плили з його очей.

Незабаром усі звірі слідом за своїм царем Левом похилили голови додола, і здавалося, що вони в німім омертвінні з'єдналися зі слабими билинками і з порохом, на якому вони уклякнули.

Серед могильної тиші почало сонце ховатися за верховіття густих дерев, а з-поза його проміння визирало з-поміж нетрів і сплітів пралісу тисячними здивованими очима обличчя таємного сумерку.

Вкінці цар Лев прийшов до себе. Підняв голову і знов глянув на нове єство. Але тепер не видно було в його очах ні сліду давнішої гордості, ні бажання покорити дивну істоту навпроти себе.

Довшу хвилину він дивився як створіння, що чує коло себе таємну силу вищого від себе єства. Опісля запитав нову істоту голосом, у якому пробивалася пошана, непевність і непоборна цікавість: «Хто ти?».

Нове єство мовило: «Я Творчий Дух у слабій тілі людини».

Сонце поклато лагідний, розмірно ніжний серпанок золотосяйного світла на лице й на всю постать людини. Здавалося, що синє небо, верховіття дерев пралісу і маленькі рослини нахилились до людини, щоби слухати серцем і душею її слів.

А Творчий Дух людини говорив словами: «Всемогутня сила Соловейкової пісні окувала мене чародійними кайданами і привела мене перед твоє обличчя, царю,

та перед очі твоїх підвладних. Я радію, що став перед незлічимою громадою створінь матері-природи. Думаю, що тим легше доведеться вам уволити мою волю, замкнуту в моєму проханні: “Браття звірі! Убийте мене!”».

Зачудовані такими несподіваними словами звірі підняли голови та позирали з недовір'ям і схвилюванням на людину, а цар Лев запитав її з ознаками дивно ясного спочуття в очах і в голосі: «Чому?».

Людина говорила: «Я загубив віру в людину і в доцільність усього буття. Як неможливо бачити без ока, так неможливо творчому духові жити без світла віри.

Людство котиться стрімголов у темні челюсті самознищення і смерті. Над усім творінням зависло прокляття і тьма загальної злочинності та божевілля. Синє небо, зорі, сонце й місяць — се тільки слабенькі, марні іскри, які існують на те, щоб очі живих істот бачили ясно всю безмірну безодню всесвітньої темряви. Вони для того світять, аби люди бачили на власні очі безкрає цвинтарище, яке вони викопали самі для себе, й могли собі глянути в очі та сказати одні одним. “Які ми малі, ми — люди! А який безконечно великий наш упадок і людська нікчемність наша!”.

Безмірний синій небозвід зі всіма небесними світилами, з землею в середині і зі всіма живими ествами наверху — се ніщо інше, як та сама водна банька, що випадково повстає на те, щоби блиснути на мить і зараз же приснути й розвіятися в безвістях нічогості.

Велика тайна дала моєму батькові силу налити моє серце добром і вложити в мою душу талан.

І вирядив батько мене, маленького, в далекий світ.

На розпутті життя, на шляху до сонця, поклав свою мозольну руку на мою голову і благословив мене: “Піз-

най, сину, правду і пусти її проміння на мене й на всіх людей.”.

Як листок од дерева, так одірвав мене невідомий вітер життя від батька і поніс мене назустріч невідомим стежкам майбутності.

І в мандрівці життя я побачив безмірні шляхи до світла і зміряв усі безодні тьми і страждання.

Я пізнав усю безсильність людського духа.

Людська свідомість — се в'язень, який карається в тюрмі, що їй ім'я — голова.

Думка хоче огорнути собою вічність, а сама замкнута в маленьку клітинку.

Розірвеш ту клітинку — згинеш.

Не розірвеш її — вічним в'язнем будеш.

Мій добрий батьку! І сам ти не знав, що твій ясний заповіт пізнати правду паде важким прокляттям на мене!

Бо з виру життя і з книг найбільшої мудрості я виніс тільки оцю єдину правду: найвище людське знання — се дрібнесенька пилінка серед безконечної пустині незнання.

Се маленький місток, який веде від іскри свідомості та губиться зараз же на її порозі перед темним Океаном Невідомого.

Тому чуття — се вогонь, що спалює життя.

Думка — се лід, який зморожує його.

Ось чому життя — се мука страждання, а смерть — се радощі спокою.

Бо моя думка думає за мільйони створінь.

Та проте вона безсильна.

Моя душа карається стражданнями всього світу.

Та даремні всі мої страждання.
Вони тільки вбивають мене.

Зневірений, розбитий, я тягнув з найбільшим болем
тягар марного життя й почав уже падати під ним.

Тоді з темної западні витягнув мене таємно могут-
ньою силою батьків заповіт.

І влив у мою душу чародійний лік, якому на ім'я — віра.

І з вогню мого чуття і з холодного хрусталу моєї
думки народилася в моїй душі творча сила мрії.

З хаосу буття довкола мене створив мій дух ясний
новий світ, у якому безмежний біль обернувся на все-
могутню силу думки, огненне чуття — в сонячну
любов, демон руїни — у підніжжя божеського єства.

У світі моєї мрії я найшов щастя, бо відкрив Найви-
щого Духа.

Мільйони й мільйони літ лежав Дух буття на хмарах
безконечної тьми.

Він був безмежно великий.

Та проте він був безмежно слабкий, бо в чорнім лоні
тьми він був скований мільйони й мільйони літ сном
повної несвідомості самого себе.

А коли після непонятно довгих віків він прокинувся
з важкого сну, все ще серед глибокої несвідомості він
відкрив очі.

І тоді вперше у всесвітньому просторі серед безмір-
ної ночі блиснуло світло.

Бо світло — се розплющені очі Духа буття.

Всесвітнє світло впало в домівку життя Духа буття як
перша іскра його свідомості!

І дивився Дух мільйонами літ напівнесвідомий і
зачудований на проміння світла своїх очей.

Тоді в Духові народилося перше бажання: хай його
очі — світло сяють на віки вічні.

І зрадів Дух буття й мовив: “Хай буде світло!”.

Та хоча світло несвідомий величний твір Духа, та проте сонце, мільйони зір — се тільки дрібненькі ясні зернятка в безконечнім океані темряви.

Могутній Дух буття, але тьма могутніша від нього.

І почув Дух, що світлом своїх очей він тільки приніс радощі тьмі.

Бо вона побачила у світлі дзеркало, в яким почала з розкішним самопочуттям своєї могутності злобно й залюбки приглядатися, неначе стара грішниця, щоб розкошуватися сама собою.

Але світло показало тьмі її жахливе обличчя.

І тоді розпочала тьма смертельну боротьбу зі світлом.

І боротьба створила в Духові вищий щабель на шляху до свідомості!

І Дух творіння, в почутті всемогутньої сили тьми, створив подібні до себе створіння й почав жити там, де зустрічається вічне світло його очей зі всемогутньою тьмою: в душах своїх дітей. Там, у сих душах, він оселився на те, щоб разом із ними вести боротьбу проти темряви.

Але тьма прогнала його з домівки створінь або привабила його в їхній душі понурими звалищами злочину й божевілля.

І лежить Дух буття на дні душі створінь, розп'ятий на хресті всемогутньої тьми.

Він розп'ятий тепер.

Але він живе, він переможе темряву.

Бо крайніми зусиллями перших проблисків своєї волі він запалив душі небагатьох своїх дітей могутньою ясністю свого світла і кличе до них із хреста тьми: “Борітеся, вибрані діти мої, за мене й за всі створіння. Тільки вашою боротьбою я зйду з хреста і ство-

рю вам, мої діти, щастя на землі й сам буду щасливий тільки вашим щастям.”.

Я чув, що Дух творіння живе в мені. Ніч не мала сили розп'яти його на хресті моєї душі.

Дух зробив мене оруддям боротьби й дав мені огненний меч, якому на ім'я — творче слово.

І коли я з жару чуття, з глибин думки та з серпанку світляної мрії збудував звершений світ, я почув, що я зіллявся з Духом в одне всесвітнє єство живого втілення Щастя, що спирається на двох могутніх силах, яким ім'я: Правда й Любов.

І мовив Дух моїм словом: “Твоє огненне чуття будить мене все більш і більш із просоння несвідомості; силою твоєї думки росте моя сила в безконечність.

І прийде час, коли я з твоєю могутньою допомогою покорю тьму та зіставляю з неї тільки тінь, аби моє світло могло на ній сперти свої проміння, як спирає воїн свою побідну ногу на груди покороного смертельного ворога.

І як перед мільйонами століть я мовив: “Хай буде світло”, так колись я промовлю: “Хай царює світло!”.

Тоді розпадуться двері тьми, за якими лежить найглибша тайна буття.

І запанує між усіма моїми дітьми найвище, вічне Щастя.

Такий світ творчої думки показав я людям.

Кождий дих мого життя я посвятив найвищій меті буття: прогнати тьму з людських душ і допомогти розп'ятому Духові буття до перемоги над нею.

Я поклав собі мету: перенести в душі людей світ, який я створив у своїй душі з проміння правди, з перлин краси і з огню щастя.

Але люди, з душ яких тьма прогнала Духа, почали несамовито глумитися з мене й мовили: “Ти з нас богів робиш! Ха-ха-ха!

Ти — божевільний!

Адже ми черви, що повземо в холоднім намулі землі.”

І побачив я, що моє творче слово паде на серця тих людей, як зерно пшениці паде на кременну скелю.

О, прокляте безсилля Творчого Духа!

Бо своїм пекельним болем, своїми ясними radoщами з позасвітніх висот, своїм віщим словом усеобіймаючої любові, братерства і божества я не міг убити в зародку найтяжчого злочину, якого допущилося людство.

Перший раз од початку всього творіння на землі людство розпалило загальносвітовий пожар і довгий час роздирало, розшарпувало, вбивало себе безцільно й божевільно. Але в сім несамовитім вирі кривавої боротьби тліла іскра життєвого щастя, бо мільйони людей, які тепер спокійно сплять під хрестами на безмірному цвинтарищі землі, вірили, що вони гинуть за ідею світла і добра. Гарно жити і вмирати за віру у світло навіть тоді, коли ся віра є облудою, самообманом.

Ось чому не страшні всі страхіття світового пожару.

Та найстрашніший час, який настав після всесвітньої братовбивчої війни. Бо коли в великому пожарі мільйони людей боролися з вірою в ясну мету свого змагання, то тепер, у повоєнній сучасності, вся віра щезла, душа погинула, сліди чуття розвіялися, людина скотилася в чорний вир несамовитого нищення, упадку й ганьби. У світовім пожарі все-таки боролася ідея проти ідеї за ідею, тепер бореться світове стерво за стерво».

При останніх словах людини квіти й листочки на деревах легенько затремтіли, неначе злякалися, що з далекого, їм незнаного світу нагло приповзе до них якесь дивовижне жажіття й дуне на них холодною отрутою смерті.

А людина підняла важко на груди похилену голову й говорила: «Моє слово губиться в загальнолюдському вирі одичіння, як губиться квітка у глибокому морі багновища.

Ніяка мрія не в силі народитися в серці сучасного людства, бо його пережерла їдь марності й нікчемності.

Ніяка ясна картина не може стати перед очима сучасних людей, бо їх заступила душлива хмара крамарського обманства та брехні.

Не треба теперішнім людям божеського творчого слова.

Їм давай лиш такі словесні виплоди, що їм лоскочуть і скобочуть полові знаряддя.

Найкраща гармонія сучасного людства — се бренькіт брудної мамони, найцінніший ритм — проценти, найсолодші рими — п'яний регіт повій.

Люди прогнали зі свяченої домівки свого мізку духа й посадили на його місце ненажерливого божка на ім'я — баланс. Людська думка обернулася в число, серце у грошеву калитку, чуття — в ніж, який ограблює та вбиває брата для низької наживи й жадоби окаядати йому тіло й душу. Земля стала склепом хліба, банком, складом машин, конторою, касарнею, люпанаром, де прокидаються змисли, що роблять колишніх дітей природи холоднокривно-жорстокими личманами.

Куди ми йдемо?»

З глибин верховіття пралісу виповзла темно-прозора тінь і легкокрилою хмаркою промайнула скоро понад голови створінь та розвіялась далеко на вечірньому крайнебі.

«Коли я побачив, що огонь мого чуття родить лиш іржу ненависті, моє зерно добра марніє серед кукіллю

людських душ, безтямна розпука охопила мене, бо нагло я почув, що Дух Творіння зник із домівки моєї душі.

Даремно я ламав руки, даремно я тужив, болів, плакав, ридав за ним.

Даремно я днями й ночами благав його, щоб мені явився, молив його, щоб до мене обізвався.

Могильна тиша.

Може, Дух Творіння умер у мені!

Так, він умер у мені й зіставив мені безмірну глибіню болю і цвинтарну пустку чорної самоти.

І став я безсильною соломкою на розбурханих хвилях безконечної темряви.

У всебутті царить лиш одна всемогутня і страшенна сила. Її ім'я — закон падання.

Силою сього закону всі світи стрімголов летять у безодню смерті й нічогості.

В сім несамовитім леті великі тіла, мертві й живі, падають на менші тіла, мертві й живі, та роздавлюють, розтрощують їх.

Ось вам закон природи! Ось вам боротьба за існування, сонце, воля, небо, рай на землі!..

Але в тім божевільнім паданні у прірву жах смерті огортає всі думаючі й недумаючі ества.

І щоби припізнити розторощення на дні буття, всі ества, думаючі й недумаючі, почали судорожно чіплятися себе взаємно та крутитися, обертатися одні докола других.

Крутиться земля, крутиться місяць, крутяться сонце й зорі і всесвіт.

І крутиться сонний Дух Творіння.

Божевільний танець смерті перед розторощенням на дні хаосу.

Ось вам правда, ось вам краса, ось вам щастя!
Ха! Ха! Ха!

Я, слабенька соломка серед океану тьми, найшов на його розшалілих хвилях другу слабеньку билинку.

І впав я на коліна перед нею: “Будь мені моїм другом, моїм світом, будь мені моїм єдиним Духом, котрий умер у мені й у всесвіті.”

І стала вона дружиною мені.

Але вона не бачила моєї душі, не плакала її сльозами, не раділа її радощам.

Вона була бездушним єством.

Мій важкий біль, мої небесні думи, моє творче слово вона брала на вагу золота.

І промінювала його на блискучі шати, щоб чарувати очі своїх коханців!

Ха! Ха! Ха!».

Останні звуки його сміху здушилися в наглому й короткому хлипанні.

«Нема в мене дружини, немає друга. Умер у мені Бог, умерло все.

Стільки болю й розпуки я вже винести не годен.

Досить чуття, досить думки, досить дитячої мрії!

Все дим, піна, омана, безодня.

Роздerti, розірвати раз на все сю роз’ятрену рану, що ім’я їй — свідомість.

Кінець.

Вічний супокій.

Браття звірі! Благаю вас: убийте мене!»

Голос природи

З найбільшим скупченням усіх сил своєї свідомості слухали всі створіння слова людини. І здавалося їм, що те людське єство з блідим високим чолом, розритим бороздами болю й думки, починає виростати перед ними на таємно могутнього велетня, перед яким усі вони марні пилінки, атоми мраки, розірваної та стопленої світлом сонця. А коли почули слова людини «Убийте мене!», усі створіння здригнулися з небувалої тривоги. Чули, що ніхто з них не буде в силі вволити сю дивну і страшну волю людини. Але якби проти їхнього сподівання який звір зважився вбити сю людину, то створіння були певні, що тоді небо і праліс упали б на них, земля розступилася би під ними та пожерла їх.

А цар Лев був схвильований найбільше зі всіх створінь. З його очей і обличчя було видно, що все його пригноблення, з яким він сидів на судовій розправі, розвіялось тепер, а на його місце ступила велика ясність, бо його туга найшла свою мету, а його душа блиснула сяйвом нового пізнання.

Голосом, у якому тремтіло глибоке зворушення, покірна відданість, пошана й любов до сієї людини та журба за її долю, обізвався цар Лев до людини ось якими словами: «Великий Духу! Ти не умреш! Ти будеш жити! Ти мусиш жити! Люди своєю бездушністю тебе

вбивають — ми, звірі, разом із нашою могутньою природою спасемо тобі твоє неоціненне життя, великий сину! Глянь лише довкола себе на матір-природу! Невже розкішно свіжа весняна зелень листків, квіток, лугів не паде цілющою росою на твою душу? Невже темний праліс не манить тебе могутньо-таємною силою до себе? Дивися, як ясне сонце тебе леліє! Як синє небо до тебе усміхається! З-поміж тінистого гілля з душ тисяч і тисяч птичок пісні життя й радощів ллються у твою душу! Невже вся та чародійна сила барв, голосів, пахощів, здоров'я, життя й розкошів матері-природи не кличе до тебе: “Сину! Жий для Духа буття і для всіх сотворинь!”.

Найбільші мудреці Звіриного Царства кинули важкі обвини на людину. Вони говорили правильно. Але вони не вичерпали всієї глибини думки творіння. Я чув се, але не був у силі зміркувати, в чім їх думки й почування були неповні й однобічні. Щойно з твоїх уст, людино, почув я слово Найвищої Мудрості. Тепер я радію, бо я пізнав мету творіння і шлях, яким усім створінням до неї змагати треба. Мої мудреці славили природу як добру й могутню матір. Воно воїстину так єсть. Але ні я, ні вони не знали, що й мати-природа не вповні звершена у всіх своїх висотах і глибинах. Щойно ти, глибокий людський духу, відкрив мені й моїм філософам важкі недосконалості природи. Найбільша з них — се те, що ти назвав законом падання, на основі котрого більше тіло роздавлює й розтрощує слабше.

Несвідомо я все почуваю якесь презирство до себе самого, коли я, цар усіх звірів, мушу вбивати своїх підданих на проживлення мого тіла. Не раз мені здавалося, що тоді, коли я їм звіряче тіло, я скочуюся з поваги й величі свого престола в якусь прірву та перестаю бути царем, а стаю сам огидливою твариною.

Тільки одно природа влаштувала ліпше у звірів, ніж у людей, а саме: закон падання діє у звірів дуже скоро,

миттю, так що слабший звір майже не відчуває довгого конання й мук смерті. Зате в людей закон падання йде культурним шляхом, значить, люди вбивають одні одних поволі й безупинно.

Наслідком того люди вмирають мільйон разів, заки остаточно ляжуть у могилу. Звірі гинуть лиш раз і то навіть майже не знають, коли.

З твоїх слів, людино, я бачу, що всі створіння: і люди в нетрях своєї культури, і звірі на лоні природи — сковані кайданами життєвої жорстокості.

Із тієї понурої ночі життя висвободить сотворіння Дух, який промовляє твоєю душею, о творча людино!

Моїми устами говорить природа до тебе. Моє прохання — се прохання природи. Вона кличе до тебе: “Жий, найліпший сину творіння, й будуй у душах живих істот храм для Духа буття. Помагай своїм творчим словом і ділом Найбільшої Мудрості, Найглибшого Страждання й Надземної Любові покорити Найвищому Духові тьму та запанувати всемогутньо в душі всіх своїх дітей. Однайди тьмою привалену душу людства, а коли ся душа вмерла, воскреси її з мертвих і стань душею вселюдської душі! Тоді ти обернеш безпощадно жорстокий, жахливо вбивчий закон падання в закон святого небесного підйому. І тоді розвіється тьма і стане Дух творіння всемогутній. І настане рай на землі, бо Дух буття й живі істоти зіллються в одно Світляне Ёство.”».

Коли цар Лев сказав сі слова, зійшов зі свого престола, поклонився глибоко людині та припав перед нею головою до землі й лежав так непорушно.

За царем Левом усі звірі впали на землю.

І ті самі створіння, що уважали слово «людина» найбільшою образою й ганьбою для себе, лежали тепер марним порохом перед обличчям людини.

Серед глибокої тиші, повної таємної величі, чути було лише легесенький шепіт пралісу, неначе з нього здіймалася ніжно-боязка молитва до Духа всебуття.

А на землі тільки одно створіння не могло запанувати над своїми почуваннями великих радощів.

І висловлювало їх притишеним зворушливим скавулінням.

Здавалося, що сонце зібрало всю свою силу, щоби перед заходом поглянути востаннє сьогодні на створіння на землі.

Воно промостило крізь верховіття пралісу золотий шлях, який запалав огненною рікою проміння і мрії, та оповило своїм чудодійним світлом усе єство людини.

Почуття таємної нової сили, досі незнаного здоров'я й небесних радощів влилося після слів царя Лева зі сонячним сяйвом у душу чоловіка.

Він простяг руки до матері-природи та до всіх її дітей і закликав: «О, сонце, земле, всі живі істоти, браття мої! Я хочу жити, бо ви своєю силою створили найбільше чудо: Дух Творіння воскрес у моїй душі! Чую, як він росте в мені і я расту з ним і піднімаюся до нього. О, вічний Духу! Ти розбуджуєш у моїх грудях нову віру в сонце майбутніх поколінь. Ти кажеш мені,

що найвища ціль буття — жити для живих істот і підіймати їх до божеської висоти. О, Духу Творіння! Ти даєш мені загублену весну молодості й сили.

І з темної могили, в яку біль розпуки поховав моє серце, воскресає моя давня любов і обіймає й до грудей пригортає весь ясний світ.

Люблю вас, усі щасливі й нещасливі діти землі, бо ваше щастя опромінює мені душу, а ваше горе мостить шлях до надземних вершин.

І тому, що вас люблю, я показав вам дзеркало правди, щоб ви побачили всю марність і бездушність дороги, якою ви досі ішли.

Жаль мені всіх істот, яких усемогутня тьма зробила несвідомими знаряддями своєї боротьби з Духом, бо своїм гріхом сі істоти створили собі пекло на землі.

Тільки не жаль мені тих людей, що здушили в собі іскру просвітління, викресану вчорашнім болем.

Вони бояться світла і свідомо бродять у тьмі вини і злочину.

Не можу їх любити, бо вони обернули божеське чуття в вир божевілля, світ у тюрму, життя в пекло.

На хрест, на котрому ще вчора вони самі висіли, сьогодні вони братів і цілі народи розпинають.

Нема більшої ганьби над холоднокрівно обдуманий, свідомий гріх.

Бо через нього навіть Дух буття мусить каратися на хресті тьми.

Тому прокляття вчорашнім рабам, а сьогоднішнім синам темряви!

О, Духу творіння!

Окрилений твоїм божеським чуттям, я піду назустріч понурій ночі буття!

І буду кресати кремінну скелю людської бездушності.

Осип Турянський

І крізь ріки крові, крізь вир упадку, злочину й божевілля нестиму та здійснятиму, Вічний Духу, заповіт твоєї Зоряної Волі: хай царює Світло!».

Вже сонце зайшло й сумерк оповив праліс і землю, коли всі створіння покинули велику поляну.

І знов лягло над усією природою велике, святочне, таємне мовчання.

Тільки верховіття пралісу ледве чутним шелестом і шепотом передавало слова створінь синьо-багровому склепінню небес. А відтіля казка пралісу плила на стрічу Вічності.

Рабенштайн—Відень, 1921.

«Для творчої праці замало самого таланту.
Поет мусить пройти
найглибше пекло людського буття
й найвищі небесні вершини
людського щастя.
Тоді його слово буде хвилювати,
захоплювати, піднімати людську душу».
Осип Турянський

«In crudo» («Без прикрас» лат.) — серія творів про людину без прикрас, на драматичних роздоріжжях життя і в екстремальних ситуаціях, що випробовують розум, волю і честь. Із багатьма їх авторами сучасний читач познайомиться вперше. І буде вражений.

www.academia-pc.com.ua

ISBN 978-966-580-459-8

9 789665 804598 >